Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર

THE MAHARAJA SAYAJIRAO UNIVERSITY OF BARODA

सत्यं शिवं सुन्दरम्

ચિમનલાલ મ. ડૉક્ટર

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૯૦ મું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

aj Foundation Ch

ain. Gurukul Kangri

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार
पुस्तकालय

विषय संख्या 80 ग
पुस्तक संख्या 98
आगत पञ्जिका संख्या 36,863

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कृपया १५ दिन से अधिक समय तक पुस्तक अपने पास न रखें।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

३६,६४१

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

૩૬,૬૪૧

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૬૦ મું.

ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર

CHECKED 1973

Initial

કર્તા :

ચિમનલાલ મગનલાલ ડૉક્ટર

એમ. એ. એલએલ. બી.

ચૅન્સેલર્સ મેડેલિસ્ટ, કે. ટી. તેલંગ ગોલ્ડ મેડેલિસ્ટ

ભારતીય મહિલા વિદ્યાપીઠ અને

મુંબઇ યુનિવર્સિટીના માજી પરીક્ષક,

તથા

સમાજશાસ્ત્રના માજી અધ્યાપક,

શ્રી ચિમનાબાઇ મહિલા પાઠશાળા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુનર્મુદ્રિત આવૃત્તિ
પ્રત ૫૦૦
કિંમત રૂા. ૪-૭-૦
ઇ. સ. ૧૯૫૧

: મુદ્રક–પ્રકાશક :
વ્યવસ્થાપક :—
ધી લુહાણામિત્ર પ્રિં. પ્રેસ,
શિયાપુરા, પો. ઓ. નં. ૮૫
વડોદરા.

पुस्तक सं० ...
आगत सं० ...
तिथि० ...
गुरुकुल ग्रन्थालय काँगड़ी.

મુદ્રણસ્થાન :
ધી લુહાણામિત્ર પ્રિં. પ્રેસ,
શિયાપુરા, પો. ઓ. નં. ૮૫
વડોદરા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિવેદન

આપણી દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદુદ્દેશથી શ્રીમંત પતિતપાવન મહારાજા સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ, સેનાખાસખેલ સમશેર બહાદુર, જી. સી. એસ. આઈ., જી. સી. આઇ. ઇ., એલએલ. ડી. એઓશ્રીએ કૃપાવંત થઇને બે લાખ રૂપિયાની જે રકમ અનામત મુકેલી છે તેના વ્યાજમાંથી "શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા" રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે.

તદનુસાર આ માળાના ૨૬૦ મા પુષ્પરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલું "**ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર**" એ નામનું પુસ્તક **શ્રી. ચિમનલાલ મગનલાલ ડૉકટર એમ. એ.** એલએલ. બી. એમની પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવેલું. તેની પ્રથમાવૃત્તિ ખલાસ થઇ જવાથી મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા તરફથી તેનું પુનર્મુદ્રણ કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ભાષાન્તર શાખા,
પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર
વડોદરા.
તા. ૧-૮-૫૧

હ. લિ. ઉપાધ્યાય,
અ. ભાષાન્તર મદદનીશ

હંસા મહેતા,
ઉપકુલપતિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રથમાવૃત્તિનું નિવેદન

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદ્દુદેશથી પતિતપાવન કૈ. શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ શ્રીસયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજા સેનાખાસખેલ, સમશેર બહાદુર, જી. સી. એસ. આઇ., જી. સી. આઇ. ઇ., એલએલ. ડી., એઓશ્રીએ કૃપાવંત થઈને બે લાખ રૂપિયાની જે રકમ અનામત મૂકેલી છે તેના વ્યાજમાંથી "**શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા**" રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે.

તદનુસાર આ "**ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર**" એ નામનું પુસ્તક શ્રી **ચીમનલાલ મગનલાલ ડાક્ટર, એમ. એ. એલ. એલ. બી.** એમની પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવેલું તે ઉક્ત માળામાં ૨૬૦મા પુષ્પરૂપે, આથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ભાષાન્તર શાખા, **પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર** **વડોદરા.** તા. ૯-૯-૩૮	**ભા. અ. કોઠારી** ભાષાન્તર મદદનીશ	**ભા. કા. ભાટે** વિદ્યાધિકારી વડોદરા રાજ્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમણિકા

		પૃષ્ઠ
પ્રસ્તાવના		૫
વિચારેલાં પુસ્તકોની યાદી		૭
પ્રકરણ		
૧ લું	મનુષ્યની ઉત્ક્રાન્તિ	૧
૨ જું	વાનર માનવ અને શાણો માનવ	૪
૩ જું	ધાતુયુગ પૂર્વે	૧૩
૪ થું	પ્રાચીન ભારતની સંસ્કૃતિ	૨૦
૫ મું	સિન્ધુ સંસ્કૃતિના જનક	૩૦
૬ ઠું	હિન્દના માનવ વંશો	૪૪
૭ મું	પ્રાચીન આર્યો	૬૮
૮ મું	સામાજિક વિભાગ	૮૭
૯ મું	વર્ણ તથા જ્ઞાતિ (ઉત્પત્તિ)	૧૦૧
૧૦ મું	જ્ઞાતિશાસન તથા સામાજિક દરજ્જો	૧૨૬
૧૧ મું	વર્ણ તથા જ્ઞાતિ (આભડછેટ તથા અનધિકાર)	૧૪૦
૧૨ મું	વર્ણ અને લગ્ન	૧૪૯
૧૩ મું	સમાજમાં સ્ત્રી	૧૮૦
૧૪ મું	હિન્દની બીજી કોમોમાં જ્ઞાતિભેદ	૧૯૩
૧૫ મું	હિન્દુ ધર્મની સમાલોચના	૧૯૮
૧૬ મું	હિન્દવી ઈસ્લામ	૨૨૧
૧૭ મું	હાલની જ્ઞાતિઓ તથા તેમનું ભાવિ	૨૨૭
૧૮ મું	સુવસતિના પ્રશ્નો	૨૪૨
૧૯ મું	મજિયારૂં કુટુંબ	૨૫૬
૨૦ મું	હિન્દુ સમાજરચનાનાં ધોરણો	૨૬૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

ભારતીય મહિલા વિદ્યાપીઠમાં ' ગૃહીત–આગમા ' ની પદવી માટે સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ફરજીયાત છે; ને તેમાં પણ ભારતીય સમાજશાસ્ત્રને પ્રાધાન્ય અપાયું છે. એ સંસ્થાને જોડાએલી અત્રેની શ્રી મહારાણી ચિમનાબાઇ મહિલા પાઠશાળામાં હું સમાજશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે કેટલાંક વર્ષ કામ કરતો હતો અને 'ગૃહીત આગમા' વર્ગમાં સમાજશાસ્ત્ર શીખવતો હતો. એ કાર્યને અંગે મારે અનેક પુસ્તકોનું પરિશીલન કરવું પડેલું તેનો આ પુસ્તકમાં ઉપયોગ કર્યો છે.

આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં ' ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર ' ઉપર લગભગ પહેલું છે, ને તેથી એ તૈયાર કરવામાં મને વધારે શ્રમ પડયો છે. પરંતુ આ પુસ્તક પ્રગટ થતાં જો બીજાં જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુ રજૂ કરનારાં પુસ્તકો બહાર પડશે તો હું મારી મહેનત સફળ માનીશ.

મારા અભ્યાસના પરિણામે મને જે વિચાર સુઝયા તે મેં આ ગ્રન્થમાં યોગ્ય વિવેચન કરીને રજૂ કર્યા છે. આ અણખેડાયલા ક્ષેત્રમાં મતભેદને ઘણો અવકાશ છે તે હું જાણું છું, તેથી કોઇ વિચારક અગર અભ્યાસકનો કોઇ કોઇ બાબતમાં મતભેદ થાય તો નવાઈ નથી. મેં આ પુસ્તકમાં આ ક્ષેત્રમાં પ્રામાણિક વિચારને અંતે મને જે યોગ્ય લાગ્યું તે જણાવ્યું છે એટલો મને સંતોષ છે, અને જો આ પુસ્તક ગુજરાતના સમાજશાસ્ત્રીઓને કોઇ પણ બાબતમાં ઉપયોગી થશે તો તેથી મને સંતોષ થશે.

' ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર ' તૈયાર કરવા વડોદરા રાજ્યના કેળવણીખાતા (ભાષાંતર શાખા, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર) તરફથી મને આજ્ઞા મળવાથી આ પુસ્તક મેં સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારોના પુસ્તકો તથા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેખો વિચારીને લખ્યું છે, આ કામ મને સોંપવા માટે હું ખાતાનો આભાર માનું છું,

છેલ્લે એટલું જણાવવાની રજા લઉં છું કે શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ સામાજશાસ્ત્રમાં જે રસ લે છે તે ધ્યાનમાં લઇ આ પુસ્તક ખાતા તરફથી તેઓશ્રીના કરકમળમાં મૂકાશે તો મારી સર્વ મહેનત સફળ થએલી માનીશ.

વડોદરા
તા. ૨૧–૮–૩૮ } ચિમનલાલ મગનલાલ ડૉક્ટર

વિચારેલાં પુસ્તકોની યાદી

1. The People of India
   By Risley.
2. Caste & Race In India
   By Dr. Ghurye.
3 Mohenjo-Daro & Indus Civilisation
   By Sir John Marshall.
4. All-India Census Report 1931
   By Dr. Hutton (1933),
5. An Essay On Hinduism
   By Dr. S. V. Ketkar.
6. Pre-historic Antiquities of Aryan Peoples.
   By Dr. O. Schrader.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

7. Indian Islam, by Titus.
8. Woman In World History
   By E. M. White.
9. Dravidian Element In Indian Civilisation.
   By Prof. Gilbert Slater.
10. Origin & Development of Religion In Vedic Literature
    By P. S. Deshmukh.
11. Indo-Sumerian Seals Deciphered
    By Waddell
12. Rigvedic India
    By Abinash Chandra Das
13. Indian Culture Through The Ages
    By Venkateshwara.
14. Ancient Indian Historical Tradition,
    By Pargiter.
15. The Civilisation of the East-India
    By Rene Grousset.
16. हिन्दी-सुमेरी संस्कृति (मराठी)
    कर्ता—दा. ना. आप्टे,
    बी. ए. एल एल. बी.
17. हिन्दुचें समाजरचनाशास्त्र
    कर्ता-गो. म, जोशी, (१९३४)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર

પ્રકરણ ૧ લું

—oooooo—

મનુષ્યની ઉત્ક્રાન્તિ

અર્વાચીન વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રમાણે સૂર્ય એ અત્યંત ઉષ્ણ વાયુમય સદા સળગતો ગોળો છે. અબજો વર્ષો ઉપર એ સૂર્યમાંથી ઉષ્ણ બળતા વાયુમય ટુકડા છૂટા પડી સૂર્યની આસપાસ જુદે જુદે અંતરે રહી ફરવા લાગ્યા અને એ ફરતાં ફરતા ઠંડા પડતા ગયા અને સપાટી ઉપર પડ બાઝવા માંડયાં ને તે ગ્રહો તરીકે ઓળખાયા. એ ગ્રહોમાં આપણી પૃથ્વીનો પણ સમાવેશ થાય છે.

પૃથ્વીની ઉમ્મર

પૃથ્વીના પડ બાઝવા માંડયાને નિદાન ૮૦ કરોડ વર્ષ થયાં હોવાં જોઇએ એમ ઘણા ખરા ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ કહે છે. અવકાશમાં પદાર્થ માત્રમાંથી કોઇ પણ માધ્યમ વગર શકિતના અંશુ પ્રસારણ થાય છે. એવા Radiationના સિદ્ધાંતના અસ્તિત્વને લીધે ખગોળ શાસ્ત્રીઓ આ કાળ બે અબજ વર્ષોનો હોય તો પણ તે બનવા જોગ છે એમ માને છે. એટલે આ પૃથ્વીનું પડ બાઝવા માંડયાને એક અબજથી બે અબજ વર્ષ થયાં હોવાં જોઇએ એમ જો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે કહીએ તો પ્રચલિત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના ધોરણે ખોટું ગણાય નહીં.

પૃથ્વીના ચાર યુગ

ભૂસ્તરશાસ્ત્ર મુજબ જીવસૃષ્ટિની શરૂઆતનો પ્રથમ યુગ પેલેઓઝોઇક (palaeozoic) બીજો યુગ મેસોઝોઇક (mesozoic) ત્રીજો યુગ ટરશિઅરી (tertiary) અને ચોથો યુગ કવાર્ટર્નરી (quarternary) કહેવાય છે. દરેક યુગમાં મળી આવતા ખડક અગર ભૂસ્તર ઉપરથી જુદા જુદા પેટાવિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં ત્રીજા યુગના ઇઓસીન, ઓલિગોસીન, મીઓસીન, પ્લીઓસીન એમ ઉત્તરોત્તર વિભાગ આવે છે. ચોથા યુગમાં પ્લીસ્ટોસીન તથા અર્વાચીન એવા બે વિભાગ છે. કેટલાક ત્રીજા તથા ચોથા યુગને એકત્ર ગણી સેનોઝોઇક (cenozoic) એવું નામ પણ આપે છે. પેલેઓઝોઇક તથા મેસોઝોઇક યુગો મળીને ૩૦ કરોડ વરસ ગયાનું મનાય છે, ત્રીજા યુગમાં ૫૦ લાખથી ૩ કરોડ વરસ ગયાનું જુદા જુદા ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ માને છે. ચોથા યુગના ફક્ત દશ લાખ વર્ષ ગયાનું તેઓ જણાવે છે ને તેને જ તેઓ માનવ યુગ પણ કહે છે.

જીવનસૃષ્ટિનો અનુક્રમ

જીવ સૃષ્ટિ પહેલાં (Azoic) ગએલો કાળ જીવ સૃષ્ટિ પછી ગએલા કાળ કરતાં ઘણો વધારે હોવાનું મનાય છે. એ કાળ નિદાન ૫૦–૬૦ કરોડ વર્ષનો હોવો જોઇએ. જીવ સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં કરોડ વગરના પ્રાણિઓ પ્રથમ આવે છે ને તેમાં માછલાં તથા બીજા કરોડ વગરના જલચર પ્રાણિ, જલ તથા સ્થળ બન્નેમાં રહી શકતા કાચબા વગેરે પ્રાણિ, પેટે સર્પનારા માંસવાળા પ્રાણિ, માથાથી ચાલતાં મૃદુ માંસવાળા પ્રાણિ, છીપ શંખલામાં રહેતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રાણિ, મોટા મોટા સર્પ તથા પક્ષિઓ, જળ, સ્થળ તથા આકાશમાં જઇ શકતાં ગરોળીની જાતના પ્રાણિ ઉત્ક્રાંતિના નિયમ પ્રમાણે અનુક્રમે અસ્તિત્વમાં આવતાં ગયાં અને છેવટે સસ્તન પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થયાં. જીવસૃષ્ટિની શરૂઆત પછી ૨૫-૨૬ કરોડ વર્ષે સસ્તન પ્રાણિઓની શરૂઆત થઇ. સસ્તન પ્રાણિયુગ શરૂ થયાને અઢી કરોડ વર્ષ થયાં છે. ને તેમાં ઘોડા, માંકડાં, વાનર, માસ્તોદન (હાથી જેવાં પ્રાણિ) બૃહત્હાથી (mammoth), ગુફામાં રહેતાં રીંછ, રેન્ડીયર (હરણની એક જાત) વગેરે ઉત્પન્ન થયાં પછી છેવટે મનુષ્યનો વારો આવે છે.

વાનર તથા માનવ

મનુષ્ય પ્રાણી વાનરમાંથી સીધો ઉત્ક્રાંત થયાનું કેટલાક માને છે તે શાસ્ત્રીય શોધખોળ મુજબ ભૂલભરેલું છે. વાનરનું (anthropoid apes) અને માનવનું એક સામાન્ય પૂર્વજ પ્રાણિ હતું એ વાત ખરી. એ સામાન્ય પૂર્વજ પ્રાણીમાંથી આશરે એક કરોડ વર્ષ ઉપર નવી દુનિયા (અમેરિકા)ના માંકડાં જુદાં પડયાં; ત્યારબાદ જુની દુનિયાનાં માંકડાંનો વારો આવ્યો. એ એ શાખાઓ જુદી પડયા પછી ગિબ્બન, ઉરાંગ ઉટાન, ચિંપાંઝી, ગોરિલા તથા કેટલીક નાશ પામેલી માનવ સદશ વાનર જાતોની શાખાઓ જુદીં પડી. ભૂસ્તરશાસ્ત્રના ત્રીજા યુગના છેલ્લા કાળ (pliocene age)માં પુરાતન માનવ જાતોનો ઉદય એક પછી એક થવા લાગ્યો, માનવ સદશ પુંછડી વગરના વાનરોની શાખાઓ સાથે લાંબા કાળથી સંબંધ રહ્યો નહોતો, પરંતુ સ્વતંત્ર જ સૌના સામાન્ય પૂર્વજમાંથી ઉત્પત્તિ થઇ હતી. એમ માનવામાં આવે છે કે માનવ જાતની શરૂઆતને આશરે દશ લાખ ઉપરાંત વર્ષ ગએલાં હોવાં જોઇએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૨ જું

વાનર-માનવ અને શાણો માનવ.

[Apes & men]

સામાન્ય પૂર્વજની શોધ

બ્રિટિશ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી સર આર્થર કીથ માનવજાતનું મૂળ વસતિ સ્થાન વાયવ્ય હિન્દમાં સિવાલિક ડુંગરાઓ પાસે હોવાનું માને છે. એ ડુંગરાઓની તળેટીમાં ત્રીજા યુગના મીઓસીન પેટા-યુગના ભૂસ્તરોમાં દુનિયાના પડ ઉપરથી અદૃશ્ય થએલા Dry-opithecus ના અવશેષો મળી આવ્યા છે અને તે માનવ તથા વાનરનો સામાન્ય પૂર્વજ હોવાનું ઘણા ખરા કબૂલ રાખે છે. "મનુષ્યના પૂર્વજ માટે શોધ" (The Search for Man's Ancestors)માં પ્રોફેસર સર ઇલિયટ સ્મિથ (૧૯૩૧) પેકીંગ પાસે ૧૯૨૮-૨૯ માં મળી આવેલા Sinanthropus pithe--cus (ચીની માનવ સદૃશ વાનર)ના અવશેષોની ક્રાંતિકારી શોધ ધ્યાનમાં લઇ એવા અનુમાન ઉપર આવે છે કે સિવાલિક ડુંગરાના પ્રદેશમાંથી જુદી જુદી જાતના પુંછડી વગરના વાનરો-ઉરાંગ ઉટાંગ, ચિમ્પૅન્ઝી, ગોરિલ્લા, ડ્રાયોપિથેક્સ અને ઑસ્ટ્રેલોપિથેક્સ વગેરે નાશ પામેલી વાનર-માનવ જાતો જુદી જુદી દિશામાં ભ્રમણ કરવા લાગી અને તેમાંથી કેટલીક બોર્નીઓ સુધી પૂર્વમાં જઇ એશિયાના દક્ષિણ કિનારાના ગરમ પ્રદેશમાં ફેલાઇ; કેટલીક ઇરાન તથા અર-બસ્તાન તરફ પશ્ચિમ દિશામાં ગઇ. પશ્ચિમ તરફ ગએલી જાતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૈકી એક શાખા યુરોપમાં ફ્રાન્સ તથા સ્પેન સુધી ગઇ, જ્યારે બીજી શાખા વિષુવવૃત્ત (equator) પાસે આવેલા આફ્રિકાના ઉષ્ણ પ્રદેશમાં પેઠી અને ત્યાં ગોરિલા તથા ચિમ્પેન્ઝી ઉપરાંત માનવને મળતાં ઑસ્ટ્રેલોપિથેકસ (દક્ષિણ વાનર-માનવ)ના પૂર્વજ પૂરા પાડયા; અને એ જાતના દક્ષિણે જતાં, બેચુઆનાલેન્ડમાં ટૉગ ખાતે અવશેષો મળી આવ્યા છે, જે માનવને ઘણી રીતે મળતા છે.

એવી માન્યતા ફેલાઇ છે કે મીઓસીન યુગની શરૂઆત સુધી ઉત્તર હિન્દને ચીની તુર્કસ્તાનથી જુદા પાડનારા મહાન પર્વતોની હારો ન હતી. હિન્દ અને મધ્ય એશિયા વચ્ચે અંતરાય વગર સપાટ પ્રદેશ હતો અને એક સ્થળેથી બીજે સહેલાઇથી પસાર થઇ શકાતું, એટલે સિવાલીકના ડુંગરામાં રહેતા પુંછડી વગરના મોટા આકારના વાનરો તુર્કસ્તાનમાં ગયા. મીઓસીન યુગમાં હિમાલય પર્વતની મહાન હારો ઉત્પન્ન થઇ સિવાલીક પ્રદેશ ચીનના સીન્કીયાંગ (ચીની તુર્કસ્તાન) પ્રદેશથી જુદો પડયો ત્યારે 'ડ્રાયોપિથેકસ'ના બે વિભાગ પડયા: એક વિભાગ ઉત્તરે રહ્યો અને બીજો હિમાલયની દક્ષિણે આવેલા સીવાલીકના વધુ ગરમ વન્ય પ્રદેશમાં રહ્યો ને તે બોર્નીઓ સુધી પહોંચ્યો. તેને નવી ટેવો પાડવાની જરૂર ન પડી. કારણ આબોહવા સરખી જ રહી, અને ઉરાંગઉટાંન બોરનીઓમાં આજે પણ મળી આવે છે. બીજો વિભાગ પશ્ચિમ તરફ આફ્રિકા તથા યુરોપ ગયો; ને ત્યાં ચિમ્પાન્ઝી અને ગોરિલ્લાના પૂર્વજો વસ્યા. આ ભ્રમણકાળ મીઓસીન યુગનો છે; જ્યારે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન માનવ-અવશેષો પ્લીઓસીન (ત્રીજા યુગના છેલ્લા વિભાગ)ના અંતના અને પ્લીસ્ટોસીન (માનવયુગ)ની શરૂઆતના વખતના છે. આમ વાનર ભ્રમણો તથા માનવ ભ્રમણો વચ્ચે પ્લીઓસીન યુગ એટલે આશરે ૧૬૦ લાખ વર્ષ ગએલાં હોવાં જોઇએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ લાંબા કાળ દરમ્યાન જુદી જુદી આબોહવામાં જુદી જુદી જાતના ચિત્રવિચિત્ર વાનર-માનવ વિશિષ્ટતા પામી એક બીજાથી ભિન્ન પડયાં, અને ત્રણે ખંડમાં ફરી વળ્યાં.

માનવ સદૃશ પ્રાણિ

એમના કરતાં વધારે માનવ સદૃશ પણ થોડે અંશે વાનરને મળતાં વચલા વર્ગના આદિ માનવજાતોના પૂર્વગામી જાવા માનવ, પેકીંગ માનવ, ઉષા માનવ, ગણાય. જાવામાં ૧૮૯૧ માં તેમ ૧૯૨૬ માં પાંચ લાખ વર્ષ ઉપરાંતના હાડપિંજર તથા ખોપરીના અવશેષો મળી આવ્વા છે તે માનવ સદૃશ ઉભા રહેનારા પ્રાણિના હોવાથી તેનું નામ Pithecanthropus erectus પાડવામાં આવ્યું છે. હાલમાંજ જાવામાં મળી આવેલા અવશેષો મનુષ્ય તથા માનવ સદૃશ વાનર વચ્ચે વિકાસવાદની દૃષ્ટિએ કડી-રૂપ પ્રાણિના ગણાય છે. તે દશલાખ વર્ષ પહેલાંના પ્રાણિના મનાય છે અને તેથી દશલાખ વર્ષ પહેલાં પણ મનુષ્ય પગથી ઉભો ચાલતો હતો તથા બુદ્ધિ વાપરતો હતો એમ સાબીત થાય છે. ઇ. સ. ૧૯૨૮-૨૯માં ચીનમાં મળી આવેલા અવશેષોમાં ખોપરી વાનર-માનવ અથવા માનવ સદૃશ વાનર જેવી હતી પણ તેનાં બીજાં વિશિષ્ટ લક્ષણોને લીધે તે અર્વાચીન માનવ (homo sapiens) ના નજીકના વંશની ગણાય છે. એ અવશેષો પેકીંગ નજીકથી મળી આવવાથી તે પેકીંગ માનવ અથવા સીનેન્થ્રોપસ પેકીનેંસીસ (Sinathropus Pekinensis) નામથી ઓળખાય છે અને જાવાના અવશેષો જે કાળના છે તે કાળ પછીના મનાય છે.

૧૯૨૫ માં મી. ડાર્ટને એવા જ માનવ સદૃશ પ્રાણિના અવશેષો દક્ષિણ આફ્રિકામાં મળી આવ્યા છે. તે જાવામાનવના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નજીકના કાળના હોઇ australopithecus africanus (આફ્રિકાનો દક્ષિણ વાનર–માનવ) નામથી ઓળખાય છે. એ અવશેષો ઉપરથી તે પ્રાણિ વાનર કરતાં માનવને વધારે મળતું હોવાનું કહેવાય છે.

પિલ્ટડાઉનમાં ૧૯૧૧ થી ૧૯૧૩ વચ્ચે હાડપિંજરના જે અવશેષો મળી આવ્યા છે તે ત્રીજા હિમાન્તર યુગના એટલે આશરે બે લાખ વર્ષના જૂના છે. એ 'પિલ્ટડાઉન માનવ' એ નામથી ઓળખાય છે. તેને Eoanthropus Dawsoni (ઉષા માનવ) પણ કહે છે.

વાયવ્ય હિન્દમાં અવશેષો

૧૯૧૫ માં ડા. ગાય પિલ્ગ્રીમે વાયવ્ય હિન્દમાં મેળવેલા અસ્થિ અવશેષો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન માનવ લક્ષણયુક્ત પ્રાણિના ગણાય છે ને તે સિવાલીક ડુંગરાઓના પ્રદેશમાં મળી આવવાથી તેનું નામ Sivapithecus Indicus (ભારતીય શિવ વાનર–માનવ પાડવામાં આવ્યું હતું.

ચીનનો દાવો

હિમાલયની હારમાળાને લીધે ઉત્તરમાં સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં રહી ગએલાં વાનર–માનવે ઝાડ ઉપર રહેવાની ટેવ છોડી દઇ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થઇ જમીન ઉપર ઉભા રહેવા શીખી પગ ઉપર ઉભા રહી હાથ છુટા રાખી હાથકામ કરવા માંડયું અને બીજા પ્રાણીઓનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરવા લાગ્યો ને તેમાંથી પેકીનમાનવ ઉત્ક્રાંત થયો એમ ચીનને માનવનું ઉત્પત્તિસ્થાન માનનારા વૈજ્ઞાનિકો કહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડા. દ તેરા શું કહે છે

ડા. દ તેરા (De Terra) યેલ યુનીવર્સીટીમાં પ્રોફેસર છે. તેમની આગેવાની નીચે આ બાબતની શોધખોળ કરવા હિન્દ એ વખત હાલમાં વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓની ટોળીઓ આવી ગઇ છે. તેઓ ચોક્કસ એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા છે કે માનવ સદૃશ વાનરોના અવશેષો જેટલાં હિન્દમાં ખોદી કાઢવામાં આવ્યાં છે તેટલાં બીજે કોઇ ઠેકાણેથી મળ્યાં નથી. સસ્તન પ્રાણિઓની ઉત્ક્રાંતિ માટે દક્ષિણ હિમાલય જેટલો વધુ અનુકૂળ પ્રદેશ ભૂસ્તર શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દુનિયામાં બીજે કોઇ ઠેકાણે નથી. વળી આદિ પાષાણ યુગની સંસ્કૃતિની શરૂઆતની મળી આવેલી પુરાતન વસ્તુઓ ઉપરથી એ સંસ્કૃતિઓનું આદ્ય સ્થાન કાશ્મીર તથા સૉલ્ટ રેન્જ (Salt Range) હોવાથી હિમ યુગનો આદિ માનવ હિમાલયની તલેટીઓમાં વાયવ્ય હિન્દમાં રહેતો હોવો જોઇએ, અને તે વાતને આશરે લાખેક વર્ષ થયાં હોવાં જોઇએ. વધુ શોધખોળને અંતે આ શોધકને જણાયું છે કે આદિ માનવે હિમાલયની નીચેના મેદાનોમાં પણ વાસ કરેલો હોવો જોઇએ અને તેના પુરાવામાં એ આદિ પાષાણ યુગના પથ્થરનાં ઓજારો બનાવવાનું કારખાનું પુરાણ વસ્તુઓ સાથે **સોન સાકેસર કહાર**ના કિનારાના ઉપરના ચડઉતર જમીનમાંથી મળી આવ્યું છે ને માનવશ્રમના પરિણામ રૂપ ખડબચડી છોલણીઓ (scrapers) તથા આકાર આપેલી પોપડીઓ જડી છે.

માનવ સદૃશ વાનરના અવશેષો તથા આ પુરાણ વસ્તુઓનો મેળ પુરાતન વસ્તુ શોધક મી, લુઇસે બેસાડતાં એમ જણાઇ આવ્યું છે કે મળી આવેલાં અસ્થિ અવશેષો પૈકી **એક તો આજ સુધી આવ્ર આવેલા બધાં અવશેષો કરતાં વધુ માનવ સદૃશ છે.**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અવશેષો પૈકી ત્રણ વધુ મહત્વના ગણાયા છે. તેમાં એકનું નામ રામ ઉપરથી Ramapithecus (રામ વાનર-માનવ) બીજાનું Sugrivapithecus (સુગ્રીવ વાનર-માનવ) તથા ત્રીજાનું Brahmapithecus (બ્રહ્મા વાનર-માનવ) એવાં નામ યેલ યુનીવર્સિટીમાં પાડવામાં આવ્યાં છે. લાખો વર્ષ ઉપર અર્વાચીન માનવ ઉત્ક્રાંત થતાં પહેલાં હિમાલયની તલેટીમાં ઘાડ ઉષ્ણકટિબંધના વન હતાં. તે વખતે આવા માનવ સદૃશ વાનરો અનેક શાખાના પુંછડી વગરના વાનરમાં વિકાસ પામ્યાં. તેમાં કેટલાકમાંથી ઉરાંગ ઉટાંગ, ચિમ્પેન્ઝી તથા ગોરિલ્લા જેવાં મોટા કદના વાનરોની ઉત્પત્તિ થઇ, અને કેટલામાંથી માનવને વધુ મળતાં પ્રાણિઓની ઉત્પત્તિ થઇ મગજ (brain) નો વિકાસ વધારે પ્રમાણમાં થતો ગયો. આદિ પાષાણ યુગના માનવની મળી આવેલી નિશાનીઓ જોતાં આદિ માનવની ઉત્પત્તિ હિન્દના વાયવ્ય પ્રદેશમાં થઇ અર્વાચીન માનવ ઉત્ક્રાન્ત થયાની કલ્પના આ પ્રોફેસર સેવે છે. તેમણે આ બાબત તા. ૫-૪-૧૯૩૫ ના ' ટાઇમ્સ ઓફ ઇંડિયા ' માં ઠીક વિવેચન કર્યું છે તે ઉપરથી માનવજાતનું આદ્ય-સ્થાન સિવાલીક ડુંગરાની તળેટીઓમાં તથા હિમાલયની દક્ષિણે વાયવ્ય હિન્દમાં હોવું જોઇએ એમ માનવું પડે.

માનવનું આદ્યસ્થાન નક્કી નથી

આમ માનવ જાતના આદ્યસ્થાન માટે આફ્રિકા, ચીન તથા વાયવ્યહિન્દના દાવા જુદા જુદા શોધખોળ કરનારા રજુ કરે છે; તે સંબંધે ચોક્કસ અભિપ્રાય આપવો મુશ્કેલ છે તો પણ સિવાલિક ડુંગરાની આજુબાજુમાં અગર વાયવ્ય હિન્દમાં દક્ષિણ હિમાલયનો દાવો વધારે સબળ લાગે છે અને, હાલમાં (૧૯૩૫) બ્રિટિશ એસોસિએશનની એન્થ્રોપોલોજીકલ સેકશન રૂબરૂ સર આર્થર વૂડવર્ડ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એફ. આર. એસ એમણે જણાવ્યું છે કે ઉત્તર હિન્દમાં જ્યારે ગાઢ જંગલ હતું ત્યારે ઘણી જાતના માનવ સદૃશ વાનરો હતાં, પણ હિમાલય પર્વતોની પૂર્વ પશ્ચિમ હાર ધીમે ધીમે ઉપસી આવતાં હિમ તથા પ્રતિકૂળ આબોહવાને લીધે ઉત્તર તરફના ઝાડ મરી ગયાં અને એ ઝાડ ઉપર રહેનારાં વાનરોને જમીન ઉપર રહેવાની ફરજ પડી અને તેથી ખોરાક લેવાની રીત બદલવી પડી અને તેને પરિણામે એ વાનરોની માનવમાં ઉત્ક્રાન્તિ થઇ.

આમ હિન્દના દાવાને વધુ ને વધુ ટેકો મળે છે છતાં પ્રત્યક્ષ માનવજાતના અવશેષો હજુ 'હાથ લાગેલા નહીં' હોવાથી હિન્દના વાયવ્ય પ્રદેશનો માનવ—જાતના આદ્યસ્થાનનો દાવો હાલ ચોક્કસ નિર્ણય વગર અદ્ધર લટકતો રહ્યો છે.

નીઍન્ડર્થલ માનવ

ઉપર જણાવેલી માનવ સદૃશ જાતો કરતાં માનવમાં વધારે ખપે એવી માનવ જાતની ખોપરી પ્રથમ ૧૮૫૬ માં નીઆંડર નદીમાં (જર્મની)માં મળી આવી અને ત્યારબાદ યુરોપમાં ઠેક-ઠેકાણે એવી અનેક ખોપરીઓ મળી આવી. એવી જ ખોપરી ૧૯૨૧ માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં રોડેશીઆ (Rhodesia)માં મળી આવી છે, પેલેસ્ટાઇનમાં ગેલીલીના સમુદ્ર નજીક ૧૯૨૫ માં બીજી એવી ખોપરી મળી આવી છે. મૂળ ખોપરી નીઆંડર નદીમાં મળી આવવાથી આ પ્રકારની ખોપરીવાળી માનવજાતનું નામ નીઆંડરથલ માનવ (Neandarthal mnn) પાડવામાં આવ્યું છે. આ માનવજાત પછી શાણા માનવ અથવા બુદ્ધિમાન માનવ. (Homo sapiens)ની જાત ઉત્પન્ન થયાનું મનાય છે. નીઆંડરથલ માનવ જાત ચોથા હિમયુગમાં હયાત હતી એમ અવશેષો ઉપરથી જણાય છે; અને એ હિમયુગની ગણત્રી પ્રમાણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ જાત નિદાન પોણા લાખથી ૩૦ હજાર વર્ષ ઉપર હયાતીમાં હોવાનું માનવા હરકત નથી; કદાચ એ જાત એથી પણ વધારે પુરાતન હોય એ બનવા જોગ છે.

અર્વાચીન માનવ

અર્વાચીન માનવ (homo sapiens) સંબંધે શોધખોળ કરનારા એમ જણાવે છે કે અર્વાચીન માનવનો સૌથી જૂનો માનવ વંશ ૧૮૭૧ અને ૧૮૯૧ વચ્ચે ઝેકોસ્લોવેકીયા (મધ્યયુરોપ)માં મળી આવેલો બ્રુન વંશ (Brunn race) છે. અર્વાચીન યુરોપીયન પ્રજાના કેટલાક ભાગના પૂર્વજ Cro-magnon Race (ક્રો–મૅગ્નોં માનવ વંશ) તથા Neanderthal Race (નીઆંડરથલ માનવ જાત) વચ્ચે આ જાત અસ્તિત્વમાં આવ્યાનું ઘણા માનવવંશશાસ્ત્રીઓ માને છે. ફ્રાન્સમાં ગ્રિમાલ્ડી ગુફાઓમાં મળી આવેલા હાડપિંજરો ઉપરથી પાછલા પાષાણ યુગમાં નીગ્રોને મળતાં લક્ષણવાળી માનવ જાતની શોધ થઇ છે. એ જાત આફ્રિકામાંથી આવેલી હોવી જોઇએ એમ મનાય છે. તેનું લોહી કંઇક અંશે દક્ષિણ પશ્ચિમ યુરોપના પછાત ભાગમાં મિશ્ર થયાનું મનાય છે; જ્યારે ફ્રાન્સમાં આવેલાં ક્રો મેગ્નોં (cro-magnon)ની ખીણમાં મળી આવેલા અવશેષો ઉપરથી એ નામથી ઓળખાતી માનવજાત તેનાથી ભિન્ન ગણાય છે. ક્રો મેગ્નોં જાત ઉંચી લંબશીર્ષ મનાય છે. કદાચ તે પણ નીગ્રો અંશ મિશ્રિત હોય. આ ત્રણે માનવ જાતો homo sapiens (બુદ્ધિમાન માનવ)ના જ વિભાગ છે. જ્યારે નીઆંડરથલ માનવ તે પૂર્વેની સ્વતંત્ર જાત છે અને તેનો નાશ કરીને આ માનવ જાતોએ પોતાનું સ્થાન યુરોપમાં મેળવ્યાનું કહેવાય છે. ક્રો–મેગ્નોં લોહી યુરોપીયન પ્રજામાં બાકીની બે જાતો કરતાં વધારે પ્રમાણમાં છે અને ઘણા યુરોપીયનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ જાતનાં વંશજો છે. આ જાતો લંબશીર્ષ છે; તેથી પહોળા માથાના યુરોપીયનો પાષાણ યુગના અંતે અને નવા પાષાણ યુગની શરૂઆતમાં પામીર (મધ્ય એશીઆ) તરફથી પીરીનીઝ સુધી ફેલાયલા પાછળથી શાંતપ્રિય તથા ખેતીમાં રસ લેવા માટે પ્રખ્યાત થએલા આલ્પાઇન માનવવંશના હોવાનું મનાય છે. યુરોપીયનોની કલ્પના પ્રમાણે લંબીશીર્ષ જાતો આફ્રિકાથી આવેલી ને પૃથુશીર્ષ એશીયાથી આવેલી હોવી જોઇએ ને તેમના વંશજો તે હાલના યુરોપીયનો છે. પરંતુ આ કલ્પના સંબંધે ક્રો-મેગ્નોં જાતનાં અસ્તિત્વની ના પાડનારા વાંધો ઉઠાવે છે. તો પણ " બુદ્ધિમાન માનવ " નિદાન ૨૫ થી ૩૫ હજાર વરસથી આ પૃથ્વી ઉપર અવતીર્ણ થયો છે અને દુનિયાની શરૂઆત બાઇબલમાં લખ્યા પ્રમાણે ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦૪ ઉપર થઇ નથી એ વાતમાં બધા એકમત છે. વખતે અર્વાચીન માન જાતને અડધો લાખ વર્ષ થયાં હોય એ સંભવિત છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૩ જું

ધાતુયુગ પૂર્વે

મનુષ્ય એ જૂથમાં રહેનારું પ્રાણિ છે. જૂથમાં રહી સહકાર કરવા માટે અરસપરસ વિચારની આપ લે કરવા માટે તેને કુદરતે વાણીની બક્ષિસ આપી છે; અને તેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરી મનુષ્ય એક બીજાને પોતાના વિચાર જણાવી શકે છે. કુદરતે મનુષ્યને જમીન ઉપર રહેનારું પ્રાણિ બનાવ્યું પરંતુ જમીન ઉપર રહેનારાં હિંસ્ર પ્રાણિઓ સામે રક્ષણ કરવાનાં કુદરતી સાધનો ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં બક્ષ્યાં છે. પરંતુ તેને ચાર પગે ચાલવાની ફરજમાંથી મુક્ત કરી આગલા પગ તરીકે વપરાતા અવયવો હાથ તરીકે વાપરવા તથા મરજીમાં આવે તેવો તેમનો ઉપયોગ કરવાની સવડ આપી સર્વભૌતિક પ્રગતિ તથા કલા કૌશલ્ય, ખેતી, તથા હુન્નર ઉદ્યોગ તથા સંસ્કૃતિના વિકાસની શકયતા કુદરતે ઘટાવી છે. ઉભા રહેવાની તથા ઉભા ચાલવાની શક્તિને લીધે મનુષ્ય દૂર જોઇ શકે છે. આ બધું હોવા છતાં જો તેનામાં બુદ્ધિનો વિકાસ ન થયો હોત તો તે નકામું જાત, બુદ્ધિના બાહ્ય ચિહ્ન તરીકે મગજ (Brain) હોવાને લીધે માનવ વાનર–માનવની દશામાંથી આજની સુસંસ્કૃત સ્થિતિએ પહોંચ્યો. આમ, (૧) ઉભા રહેવાની તથા ઉભા ચાલવાની શકિત, (૨) ભાષા, (૩) કામ કરવા માટે હાથ તથા (૪) બુદ્ધિ એ ચાર કુદરતની બક્ષિસોને લીધે માનવ બીજાં પ્રાણિઓથી જુદો પડે છે અને પૃથ્વી ઉપર સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સર્વોપરી થઇ પડયો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભારત વર્ષમાં શોધખોળની ચડાઈ લઈ આવનાર યેલ યુનિવર્સિટીના અધ્યાપક ડા. દ. તેરા જણાવે છે કે 'પહેલી યેલ ઉત્તર હિંદ શોધખોળ ચડાઈ' તેઓ ૧૯૩૨–૩૩ માં લઈ આવ્યા ત્યારે તેમણે પુરાતન પાષાણયુગની સંસ્કૃતિઓ કાશ્મીર તથા સૉલ્ટરેન્જ (ખારા ડુંગર)માં ખોળી કાઢી અને હિમયુગનો પ્રાચીન માનવ વાયવ્ય હિન્દ તથા હિમાલયોની તળેટીઓમાં વસતો હતો એમ શાબીત કર્યું શ્રીનગર નજીક પત્થરનાં કેટલાંક સાધનો એક પુરાતન સરોવરના તળીઆમાં દટાયલાં મળી આવ્યાં. એજ ઓજારોનો અભ્યાસ કરતાં એક લાખ વર્ષ પહેલાં હિમાલયોમાં ભટકતા પૂર્વેતિહાસ કાળના માનવના ચિહ્ન જણાયાં. કાશ્મીરમાં એ પત્થરના ઓજારો જ્વાળામુખી ખડકની પોપડી ઉખેડીને બનાવેલાં જણાયાં; ઝેલમ નદીને કિનારે શરૂઆતના માનવના વખતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતાં પ્રાણિઓનાં અવશેષ મળ્યા; માસ્તોદન (બહત્હાથી)ના દટાયલા બાહ્યદંત, હાથીઓના પગના અસ્થિ, અને ખરીવાળાં પ્રાચીન પ્રાણિઓના ભાગેલાં હાડકાં મળી આવ્યાં, એવી જ શોધ હિમાલયની દક્ષિણે આવેલા મેદાનમાં હાથ લાગી અને હાલના 'સોન સાકેસર કહાર' ના કિનારાની ચડ ઉતર ભૂઅગાસીઓમાં પ્રાચીન પત્થરના ઓજાર બનાવવાનું કારખાનું મળી આવ્યું. જેમ તેમ આકાર આપેલાં પત્થરના અનેક ઓજારો પુરાતન ભૂસ્તરમાં દટાયલાં જણાયાં આ ઓજારોમાં ખડબચડી તાસણીઓ અથવા છીણીઓ તથા માનવ કૃતિની પથ્થરની પોપડીઓ હતી. મદ્રાસ પ્રલાકામાં પણ પુરાતન પાષાણ યુગના માનવકૃત પાષાણના ઓજારો મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે આખા હિંદમાં શરૂઆતનો માનવ વસતો હતો.

વધુ શોધખોળ માટે આ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ૧૯૩૫ માં નવી 'શોધખોળ ચડાઈ' લઈને આવ્યો હતો. તે તા, ૨૩ મે ૧૯૩૫ ના ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા'માં જણાવે છે કે રાવલપિન્ડીની પશ્ચિમે આવેલા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખારા ડુંગરોમાં વધુ શોધખોળના પરિણામે સાકેસર તરફ જતાં ઘણી છીણીઓ તથા અણીદાર હાથકુહાડીના નમુના મળી આવ્યા. આ નમુના ત્રણ વરસ ઉપર મેળવેલા નમુના કરતાં વધારે જૂના હતા; કારણ આ નમુના ચકમકના સખત પથ્થરમાંથી બનાવેલા હતા, જ્યારે પ્રથમ મળેલા નમુના વધારે મૃદુ ખડકના દ્રવ્યના હતા. લાખો વર્ષ ઉપર શરૂઆતનો માનવ આ પ્રદેશમાં ફરતો હોવો જોઇએ એવી આશા બંધાઇ ; અને સોન સાકેસર કહારથી ૪૦૦ ફુટ ઉંચે ભૂસ્તરમાં કુદરતી સ્થિતિમાં ચેલીની ગુફાના જેવાં પત્થરના દટાયલાં ઓજારો દેખાયાં. ભૂસ્તર શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્થળની પૂર્ણ તપાસ કરતાં એ સ્થળે તેમ નવશેરામાં તપાસ કરતાં પાડાના જડબામાં હાડકાંના અવશેષ તથા હરણના અવશેષ ઉપરથી જણાયું કે પત્થરના મળી આવેલા અવશેષો તથા આ અવશેષો સમકાલીન એટલે પ્લીસ્ટોસીન યુગની શરૂઆતના વખતના હોવાં જોઇએ.

પ્લીસ્ટોસીન યુગ શરૂ થયાંને દશ લક્ષ વર્ષ થયાં છે એ દૃષ્ટિએ આ શોધખોળમાં મળી આવેલાં ઓજારો નિદાન ૭-૮ લાખ વરસના ઉપરના હોવાં જોઇએ. અર્થાત તે વખતના માનવ તથા અર્વાચીન માનવ વચ્ચે જે લાખો વર્ષ ગયાં તે વખતની આ વાત છે.

પાષાણ યુગ પહેલાં

પાષાણ યુગની ઉત્પત્તિ પહેલાંના યુગને eolithic યુગ કહે છે. એ યુગમાં મનુષ્યે પત્થરના ઓજારો બનાવ્યા ન હતાં પણ કુદરતી રીતે ઉપયોગી થઇ શકે એવા સ્વાભાવિક આકારના ઓજાર જેવા પત્થરોનો ઉપયોગ થતો હોવો જોઇએ. એ યુગનો માનવ કૃત્રિમ કશું બનાવી શકતો નહીં; તેથી કપડાં વગર રહી શકાય તથા જમીન ઉપર મળી આવતા વનસ્પતિના તેમ જીવડાંમય ખોરાક ઉપર નિર્વાહ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થઇ શકે, તથા રહેવા માટે કુદરતી સાધનો મળે એવા પ્રદેશમાં વધારે પ્રમાણમાં રહેતો હોવો જોઇએ. એટલે તેનો વસવાટ ઘણે ભાગે ઉષ્ણ કટિબંધ તથા સમશીતોષ્ણ કટિબંધના ઉષ્ણ વિભાગમાં થવાનો સંભવ છે; ઉત્તરધ્રુવ પ્રદેશમાં તો પૂરતી ગરમી છતાં પહેરવા ઓઢવા માટે કાચાં ચામડાં વગેરેનું સાધન થયું હશે ત્યારેજ માનવ ત્યાં રહેવા ગયો હશે. તેથી પૂર્વપાષાણ યુગમાં માનવના અસ્તિત્વના ચિન્હો શીત કટિબંધમાં તેમ સમશીતોષ્ણ કટિબંધના ઠંડા પ્રદેશમાં મળવાં મુશ્કેલ છે. આ યુગને અંતે ચકમકમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની વિદ્યા માનવે પ્રાપ્ત કરી હોય એ સંભવે છે. એ યુગમાં માનવ કંદમૂળ, ફળ, બોર જેવાં ફળ, જમીન ઉપર ફરતાં નાના જીવડાં ભેગા કરીને ખાતો હશે અને વખતે પવનથી બચવા ઝાડીની ડાળીઓ એકત્ર બાંધી રક્ષણ મેળવતો હશે. તે વખતે માનવ માછલાં પકડવાં કે શિકારના સાધનના અભાવે બીજા વાનર—માનવ જેવી દશા ભોગવતો હશે.

પાષાણ યુગની સંસ્કૃતિ

પૂર્વ પાષાણ યુગના લાખો વર્ષ ગયાં ત્યારે માનવ કૃત્રિમ રીતે પાષાણમાંથી જોઇતી વસ્તુ બનાવતાં શીખ્યો. બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી પોતાનો બચાવ કરવા તથા ખોરાક મેળવવાના સાધણો તેણે ખોળી કાઢયાં. આ યુગનો માનવ શિકાર કરતો, માછલાં પકડતો, ખોરાક ભેગો કરવાના સાધનો તૈયાર કરતો. મુઠીના આકારની ન્હાની પત્થરની કુહાડી તેણે બનાવી અને હાથો નાખ્યા વગર તેણે લાંબા કાળ સુધી વાપરીને તેમાં કાણા પાડી હાથો નાખી વધારે સગવડવાળી બનાવી. પત્થરની કુહાડી, છરી, છીણી, રંદો, છોલણી, માછલાં મારવાનો અણીદાર ભાલો એટલાં ઓજારો એ યુગના છે. પાછલા ભાગમાં આ સાધનો વધારે અસરકારક તથા વધુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપયોગી બનાવવામાં આવ્યાં. ધનુષ્યબાણ તે વખતે ખોળાયલાં નહીં હોય. શિકાર કરવાને લીધે માણસને માંસ ઉપરાંત ઓઢવા માટે ચામડું મળી આવ્યું; હાડકાં તથા સીંગડાંના ઓજારો બનાવવાનું તેને સૂઝયું. હાડકાં તથા સીંગડાંના ભાલા, માછલાં પકડવાના અણીદાર હથીયાર, છીણી અને કાંણાવાળી સોય તે બનાવી શકયો. ભાલા વગેરે માટે લાકડાના દાંડા પણ બની શકયા. ચામડાંને કાપીને સીવીને કપડાં તરીકે મનુષ્ય પહેરતાં શીખ્યો. લાકડાના બે કકડા ઘસીને અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની કળા શોધી કઢાઇ, રહેવા માટે માણસે જંગલમાં ઝાડીઓનો આશ્રય લીધો અને વરસાદ વગેરે પ્રસંગે ગુફામાં ભરાવા માંડયું. વખતે ચોથા હિમ યુગની ઠંડીને લીધે પણ મનુષ્યે ગુફાઓનો આશ્રય લીધો હોય, ને પછીથી એ રીતે રહેવું અનુકુળ આવવાથી ગુફાઓનો વધારે ઉપયોગ કર્યો હોય. સાથે સાથે કૃત્રિમ રીતે રહેઠાણ માટે ઝુપડાં બનાવવાની શરૂઆત માણસે કરી હોય.

ગુફાની દિવાલો ઉપર ચિત્રો દોરવાં તથા ચીતરવાં, હાથીદાંત હાડકાં તથા સીંગડાં ઉપર કોતરકામ કરવું, મનુષ્યના આકારના પુતળાં કોરી કાઢવાં, રાની પાડા, રેનડીયર (એક જાતનું હરણ) વગેરેના ચિત્રોમાં રંગ પૂરવા વગેરે કલાકૌશલ્યની શરૂઆત આ યુગમાં થયાની સાબીતીઓ મળી છે.

ખોરાક પકવવામાં અગ્નિનો ઉપયોગ થવા માંડયો, તેમ કુતરાં અને માનવની દોસ્તી થઇ કૃત્રિમ સાધનો બનાવવામાં તથા વાપરવામાં સહકારની જરૂર રહે છે તે જોતાં માનવજાત જૂથ તરીકે રહેતાં આ યુગમાં શીખી હોય એમ ઘણા માને છે. આ પહેલાં મનુષ્ય જૂથમાં નહોતા રહેતા એમ કહેવું મુશ્કેલ છે, કારણ મનુષ્ય કુદરતી રીતે સમૂહમાં રહેનારૂં પ્રાણિ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૂર્વ પાષાણ યુગ પાંચ લાખ વર્ષ પહેલાં શરૂ થઇ ત્રણ લાખ વરસ ઉપર પૂરો થયો અને પાષાણ યુગ ત્યાર પછી શરૂ થઇ ૧૦–૧૫ હજાર વરસ ઉપર નવપાષાણ યુગની શરૂઆત થઇ ત્યાં સુધી ચાલ્યો એમ મનાય છે. પરંતુ ડા. દ. તેરાની શોધખોળ મુજબ ૭–૮ લાખ વર્ષ ઉપર હિન્દમાં જ પાષાણ યુગનો માનવ વસતો હતો એમ સાબીત થાય છે.

નવપાષાણ યુગની પ્રગતિ

નવપાષાણ યુગ (Neolithic Age) માં મનુષ્યે ભારે પ્રગતિ કરી. ધનુષ્ય બાણ તથા પત્થરની મોટી કુહાડી આ યુગનાં છે. એ કુહાડી પત્થરમાંથી કોરી કાઢી સુંદર બનાવવામાં આવી, ઘસવામાં આવી ને પોલીશ કરી તેમાં હાથો નાખવા કાણું પાડવામાં આવ્યાં. બીજાં પથ્થરનાં ઓજારો રોનકદાર તથા અસરકારક બનાવવા માટે ઘસાતાં તથા પોલીશ થતાં. પથ્થરની દળવાની ઘંટી આ કાળની શોધ છે. હાડકાં તથા શીંગડાં ઉપર વધારે સુંદર કળાના નમુના બનાવવામાં આવતા. ઉપયોગિતા સાથે સૌંદર્ય અર્પવા પ્રયત્ન થતો.

આ યુગમાં કુતરાં ઉપરાંત ઢોર, ડુક્કર, ઘેટાં બકરાં પળાવા માંડયાં. ઢોરના દુધ, માંસ તથા ચામડાં માણુસ વાપરવા લાગ્યો પણ હળ ખેંચવા કે પૈડાવાળાં વાહન ખેંચવામાં તેમનો ઉપયોગ થતો નહીં; કારણુ હળ પૈડાંવાળાં વાહન એ ધાતુયુગની શોધ છે.

પ્રાથમિક ખેતીની શરૂઆત થતાં જવ, ઘઉં, જુવાર–બાજરી વગેરે દળવાના ધાન્યો, વટાણા, કઠોળ, સક્કરજન, કાપડ માટે શણુ, બીજાં ફળો, મસુરની દાળ વગેરે તે વખતે થતાં. હળના અભાવે ખેતી ખરપડી, પાવડા કે કોદાળી જેવા સાધનથી કરવામાં આવતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હુન્નર ઉદ્યોગમાં કાંતવા તથા વણવાની શરૂઆત આ યુગમાં થઇ. ત્રાક ઉપરના આંકડાથી કંતાતુ અને હાથશાળથી વણાતું.

રહેઠાણુ માટે કૃત્રિમ સાધનો વપરાવા માંડયાં. મોભવાળાં ઝુંપડાં જથાબંધ બનાવી ગામડાં વસ્યાં. ઓટલાવાળાં મોટાં મકાનો આ યુગનાં છે. કુંભારકામની શરૂઆત આ યુગમાં થઇ ને તે હાથથી બનાવવામાં આવતું. યુગના છેલ્લા ભાગમાં મોટા મોટા પથ્થરના સ્મરણસ્તંભો તથા કબરો બનાવવામાં આવતી, તેમ જ હાડપિંજર ઉપરથી માંસ ઉખડીને હાંડકાંને સુકવી દાટતાં પહેલાં જુદા જુદા રંગથી રંગવામાં આવતાં.

જુદા જુદા પ્રદેશમાં જુદા જુદા વખતે પ્રગતિના પ્રમાણમાં જુદા જુદા યુગો પ્રવર્તતા. એટલે આ જ અનુક્રમ સર્વત્ર સચવાયો હતો એમ કહી શકાય નહીં. કારણ સાંનિધ્યને લીધે વચલો યુગ કુદાવીને પણ પ્રજા એક યુગમાંથી તદ્દન સુધરેલા યુગમાં પ્રવેશી શકે છે. તદ્દન જંગલી લોકો છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબની શોધખોળ તથા વૈજ્ઞાનિક સાધનોવાળી પ્રજાના સંસર્ગમાં આવતાં તદ્દન આ જમાનાના સુધારાને સેવતા બની જાય છે એ આપણો આજકાલનો અનુભવ છે.

નવપાષાણ યુગ આશરે ૬ હજાર વર્ષ ઉપર પૂરો થઇ ધાતુયુગ બેઠો એવી સામાન્ય માન્યતા છે.

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૪ થું

પ્રાચીન ભારતની સંસ્કૃતિ

(કાંસ્ય પાષાણ યુગ)

યુરોપીયન વિદ્વાનો એમ માનતા હતા કે આર્યોના આગમન પહેલાં ભારત વર્ષ જંગલી જાતોથી વસાયલું હતું અને ભારતીય સંસ્કૃતિ વેદ કાલ પછીની છે. આ માન્યતાને સિન્ધમાં આવેલા મોહેન્જોદારો તથા પંજાબમાં આવેલા હરાપ્પાના ખોદકામને લીધે મળી આવેલા પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના અવશેષોએ ફટકો લગાવ્યો છે. દક્ષિણ ભારતમાં :મહીસુર, તથા હૈદ્રાબાદ રાજ્યમાં મળી આવેલા પ્રાચીન સંસ્કૃતિના અવશેષોથી પણ ભારતીયો વેદ પૂર્વે પણ સંસ્કૃતિમાં આગળ વધ્યા હતા એમ જણાય છે.

સર જોન માર્શલનો અભિપ્રાય

સિન્ધુ સંસ્કૃતિની શોધખોળ કરાવનાર ભારતીય પુરાતન વસ્તુ સંશોધક ખાતાના માજી ડાયરેક્ટર જનરલ સર જોન માર્શલ ૧૯૩૧ માં પ્રગટ થએલા Mohenjo–Daro & Indus Civilisation (મોહેન્જોદારો અને સિન્ધુ સંસ્કૃતિ)ની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે પુરાતન પાષાણુ યુગના માનવે હિન્દમાં જે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે તથા પુરાતન પાષાણુ યુગ તથા નવ પાષાણુ યુગની જે મનુષ્ય-કૃત વસ્તુઓ મળી આવી છે તેનો સમન્વય કરતાં એવું અનુમાન કાઢવામાં આવે છે કે હિન્દની ભૂમિ ઉપર જ પુરાતન પાષાણુ યુગમાંથી વિકાસ પામતાં નવ પાષાણુ યુગની કૃતિઓ અસ્તિત્વમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવેલી હોવી જોઇએ. દા. ઇ. તેરાની શોધખોળ પણ પુરાતન પાષાણુ યુગમાં હિન્દમાં પુરાતન માનવ ભટકતો હતો અને એ યુગની પાષાણની વસ્તુઓ જેમ તેમ બનાવતો હતો એ વાતને સાબીત કરે છે. પુરાતન પાષાણ યુગમાં માનવ હિન્દમાં હોવાનું માનવામાં આવે તો નવ પાષાણુ યુગમાં પણુ તે અહીં હોવો જોઇએ એમ માનવા હરકત નથી. વળી એ માનવ આખા હિન્દ ભરમાં ફેલાયલો હોવો જોઇએ એમ દક્ષિણુમાં મળી આવેલી પુરાતન વસ્તુઓ ઉપરથી જણાય છે. આ માનવ મારા માનવા પ્રમાણે ઘઉં વર્ણી માનવ જાતનો હોવાનો સંભવ છે.

દક્ષિણુ હૈદ્રાબાદમાં મળી આવેલી કબરોની આજુબાજુ રચવામાં આવેલા પત્થરના ઢગલામાં કેટલુંક કુંભાર કામ મળી આવ્યું છે તેના ઉપર કેટલાક કોરેલા ચિન્હો છે તે ઇજીઅન સમુદ્રમાં આવેલા ક્રીટ ટાપુની પ્રાચીન મિનોઅન સંસ્કૃતિના ચિન્હો સાથે મળતાં છે. તેમ જ આદીચાનાલુરમાં કુતરો, પાડો અગર ભેંશના કાંસાનાં પુતળાં મળી આવ્યાં છે, બળદનું પુતળું મળ્યું નથી. માનવ હાડપિંજર તથા દાટવાના માટીના ઘડા પણ મળ્યાં છે, સોનાનાં વાળ બાંધવાનાં નાડાં પણ મળી આવ્યાં છે.

પ્રગતિને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ

સર જોન માર્શલ જણાવે છે કે વાયવ્ય હિન્દમાં વિશાળ જલસાધનયુકત મેદાનો, નદીઓની જાળ, શિકારની વિપુલતા અવરજવરની જલ માર્ગની સુગમતા, તથા મનુષ્ય પ્રગતિને અનુકૂળ આબોહવાને લીધે શીકારી અવસ્થાથી તે કૃષિ, ઢોરપાલન, વેપાર વગેરે સાંસ્કૃતિક પ્રગતિદર્શક અવસ્થાઓ સુધી માનવ સમાજના વિકાસ માટે એ પ્રદેશ ખાસ અનુકૂળ છે એની કોઇથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ના પાડી શકાશે નહીં. એટલે આપણી સંસ્કૃતિનાં મૂળ પરદેશમાં ન ખોળતાં આપણા દેશમાં જ શોધીએ તો વાસ્તવિક ગણાય.

ક્રાન્તિકારી શોધ

પંજાબમાં હરાપ્પામાં પુરાણુ વસ્તુ સંશોધન ૧૯૨૧ માં થતાં પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનાં પ્રથમ દર્શન જગતને થયાં. બીજે વર્ષે હરાપ્પામાં મળી આવેલા સાંસ્કૃતિક અવશેષોને મળતાં અવશેષો મોહેન્જોદારોમાં હોવાનું પ્રથમ જણાવવાનું માન પુરાણુ વસ્તુ સંશોધન ખાતાના એક અમલદાર મી. આર. ડી. બેનરજીને ઘટે છે. એ અવશેષોનો અભ્યાસ પાંચેક વર્ષ કરી સર જોન માર્શલે પોતાનું પુસ્તક બહાર પાડયું હતું. આ ક્રાંતિકારક શોધને લીધે પ્રાચીન ભારત ધાર્યા કરતાં વધારે પુરાતન કાળમાં પણ સુસંસ્કૃત હતું એમ દુનિયાને કબુલ કરવું પડયું છે અને સંસ્કૃતિને ' સિંધુ સંસ્કૃતિ ' નામથી ઓળખાવે છે અને મળી આવેલા અવશેષો ઇ. સ. પૂ. ૩૨૫૦ થી ઇ. સ. પૂ. ૨૭૫૦ સુધીના કાળના હોવાનું માને છે. એ જે સંસ્કૃતિના અવશેષો છે તે સંસ્કૃતિ તે વખતે પણ હજારો વર્ષ (many millenia) પહેલાથી ચાલી આવેલી હોઇ તે કાળમાં પણ પુરાતન થઇ ગએલી હોવાનું તેઓ કહે છે.

સાંસ્કૃતિક વિશેષો

આ યુગને તેઓ કાંસ્ય પાષાણુ યુગ તરીકે ઓળખાવે છે. આ યુગમાં પથ્થરનાં હથિયાર તથા વાસણો સાથે કાંસા તથા ત્રાંબાના હથિયાર, તથા વાસણુ વપરાવા માંડયાં હતાં. લોકો શહેરોમાં સંગઠિત થઇને વસતા હતા, તેથી આ સંસ્કૃતિ નગર સંસ્કૃતિ પણ કહેવાય. લોકો ખેતી તથા વેપાર કરી ધન મેળવતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વેપાર ચારે દિશામાં ફેલાયો હતો. ઘઉં તથા જવની ખેતી થતી તેમ ખારેકના ઝાડ ઉછેરાતાં. ખુંધવાળાં આખલા, ટુંકાં શીંગડાંવાળા બળદ, ઘેટાં, કુક્કુર, કુતરાં, હાથી, ઉંટ અને પાડાને પાળવામાં આવતાં. બળદ તથા પાડાની માતા તરીકે ગાય તથા ભેંસ પણ પળાતી હોવી જોઇએ. બીલાડીના અસ્તિત્વની સાબીતી મળી નથી તેમ જ ઘોડો એ પ્રજાની જાણમાં હતો કે નહીં તે ચોક્કસ કહી શકાય નહીં. ઘોડાના અવશેષો કે ઘોડાના આકારના ચિન્હો શિક્કા ઉપર કે પુતળાંમાં મળી આવ્યાં નથા. જવા આવવા માટે પૈડાં-વાળાં વાહનનો ઉપયોગ થતો ને તેને બળદ જોડાતા હોવા જોઇએ. તેઓ કૌશલ્યથી ધાતુકામ કરતા, કારણ સોનું, ચાંદી તથા ત્રાંબુ પુષ્કળ હતું, સીસું તથા કલાઇ પણ વપરાતાં માલમ પડયાં છે. પણ તેમાં કલાઇ તો કાંસુ બનાવવા માટે ત્રાંબામાં મેળવણી કરવાના કારણ સારૂ વપરાતી. લોકો લોઢાથી અજાણ હોવા જોઇએ કારણ લોઢાના કંઇ પણ અવશેષો મળી આવ્યા નથી.

શસ્ત્રો તથા ઓજારો

આ વખતની સિંધુ કાંઠે વસતી ભારતીય પ્રજા કાંતવા વણ-વાની કળા સારી રીતે જાણતી. શિકાર તથા યુદ્ધનાં હથિયારોમાં ધનુષ્યબાણ, ભાલો, પરશુ, કટાર, અને ગદા મુખ્ય છે. તરવારનું અસ્તિત્વ જણાતું નથી; તે જ પ્રમાણે બચાવ માટે બખ્તરનો ઉપયોગ થતો હોવાનો પુરાવો નથી; કારણ તરવાર તથા બખ્તરના અવશેષો મળી આવતા નથી. બીજાં ઓજારોમાં નાની કુહાડીઓ, દાતરડાં, આરી–કરવત, વિંધણા, અસ્ત્રા, ત્રાંબાના તેમ કાંસાના બનાવવામાં આવતા. છરીઓ તથા સેલ્ટ (selt સેલ્ટ લોકો વાપરતા એવા એક પ્રકારના વીંઝણા) આ ધાતુના બનતા તેમ ચર્ટ અને બીજા સખત પથ્થરના બનાવવામાં આવતા. દાણા ખાંડવા માટે પથ્થરની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાંડણી, તથા પીસવા માટે બે ચપટા પથરા વપરાતા પણ ગોળ ઘંટી ન હતી. ઘરમાં ઘણે ભાગે માટીનાં વાસણ વપરાતાં અને તે કુંભારના ચાકડા ઉપર બનાવાતાં. તેના ઉપર ચિત્ર વિચિત્ર ડિઝાઇન કોરીને રંગાતી, ક્વચિત ક્વચિત એ વાસણ ત્રાંબાનાં. કાંસાનાં અગર ચાંદીનાં પણ બનાવવામાં આવતાં.

અલંકાર

શ્રીમંતોના દાગીના સોના ચાંદીના બનતા અથવા ત્રાંબા ઉપર સોનાનાં પત્રાં ચડાવીને બનાવવામાં આવતા, તેમ જ ગ્લેઝ રંગીન માટીકામ, હાથીદાંત, અકીક તથા બીજા કિંમતી પથરાના દાગીના પણ શ્રીમંતો પહેરતા. ગરીબ લોકો ઘણે ભાગે છીપ તથા શંખલાંના તેમજ પકવેલી માટીનાં આભૂષણ પહેરતા.

લિપિ

પકવેલી માટીની પુષ્કળ પુતળીઓ તથા રમકડાં મળી આવ્યાં છે. છીપ તથા ગ્લેઝ રંગીન માટીનો ઉપયોગ દાગીના શિવાય જડતર કામમાં તથા બીજાં કામમાં ઘણો થતો. સિંધુ પ્રજા લખવાની કળા પણ જાણતી. જે લિપિ વપરાતી તે ચિત્ર લિપિ નહતી; અને એ જ લિપિમાંથી ભારતીય બ્રાહ્મી લિપિનો વિકાસ થયો છે એમ ઘણાખરા માને છે.

પથરાએલી સંસ્કૃતિ

સિંધુ સંસ્કૃતિનાં આ તત્ત્વો ઇજીપ્ત (મિસર) સુમેરીઆ તથા પશ્ચિમ એશિયાની સંસ્કૃતિઓ સાથે મળતાં છે. તે ઉપરાંત આ સંસ્કૃતિનું વૈલક્ષણ્ય પણ જણાઇ આવે છે. જેમકે કપડાં બનાવવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટે રૂ–કપાસનો ઉપયોગ ફક્ત હિંદમાં જ થતો. પાશ્ચાત્ય દુનિયાને તેના દર્શન બે ત્રણ હજાર વર્ષ પછી થયાં. વળી મોહેન્જોદારોમાં મળી આવેલા સારી બાંધણીના સ્નાનગૃહો તથા સગવડવાળાં મોટાં શહેરીઓના મકાનોની બરોબરી કરનારા અવશેષો ઇતિહાસ પૂર્વ ઇજીપ્ત અથવા મેસોપોટેમિયા અથવા પશ્ચિમ એશીયામાં મળતાં નથી. ત્યાં તો માત્ર દેવોના તથા રાજાઓના વિશાળ દેવાલયો તથા રાજમહેલો અને રાજાઓની કબરોના દર્શન થાય છે. સામાન્ય લોકોનાં મકાનો તો કાદવનાં બનતા. મોહેન્જોદારોમાં એથી ઉલટ શહેરીઓનાં ગૃહો મળી આવે છે, રાજાઓના મહેલો, દેવાલયો અને કબરો હશે તો પણ તે હજુ મળી આવ્યાં નથી અથવા તો શહેરીઓના મકાનોથી જુદાં પડે એવાં માલમ પડયાં નથી. મોહેન્જોદારો (મૃતોનું નગર)માં મળી આવેલા મહાન સ્નાનગૃહ, વિશાળ ઓરડાવાળાં ઉપયોગી ઘરો, કુવા તથા વાવો, પાણીના નિકાલ માટે સુસંગઠિત મોરીઓ તથા ગટરો, જે તે મકાનના સ્નાનગૃહો વગેરે ઉપરથી ત્યાંના પ્રજાજનો દુનિયાના બીજા ભાગ કરતાં વધારે સુખ સગવડ ભોગવતા હોવા જોઇએ એમ માનવું જોઇએ. અવશેષોમાં માંદા તથા ઘરડા માટે કેટલાક ઘરોમાં મેડે પણ જાજરાં કવચિત માલમ પડે છે પણ સામાન્ય રીતે પ્રજાજનો જાજરાં વાપરતા નહીં એમ લાગે છે.

કલા

સિંધુ પ્રજાની કળામાં જે પ્રગતિ થઇ હતી તેની તુલના બીજે થઇ શકે તેમ નથી. પકવેલી માટીના ઘેટાં, કુતરાં તથા બીજાં પ્રાણિઓ તથા સીક્કા ઉપરના ચિત્રિત ખોદેલાં ઝવેરાતના કામની બરોબરી કરે એવું બીજે કંઇ મળી આવતું નથી. તેમ જ માનવ પુતળાં જે હરાપ્પામાં મળી આવ્યાં છે તે એટલાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આબેહુબ છે કે તેની બરોબરી કરનારા નમુના છેક બે હજાર વર્ષ પછી પ્રાચીન ગ્રીસમાં બની શકયા.

ધર્મ

મોહેન્જોદારો તથા હરાપ્પામાં મળી આવેલા અવશેષો ઉપરથી એમ જણાઈ આવે છે કે સિંધુ સંસ્કૃતિ ભોગવનારી પ્રજા હાલના જીવંત હિન્દુ ધર્મને મળતો ધર્મ પાળતી હતી; વૈદિક ધર્મ પાળતી નહોતી. ખાસ કરીને શિલ તથા જગદંબાની ઉપાસના થતી હોવાનું ચોક્કસ જણાય છે ને તેથી શૈવધર્મ આજે જગતમાં સૌથી જુનામાં જુનો જીવંત ધર્મ હોવાનું સર જોન મારશલ માને છે.

ખોરાક

વિગતો ઉપર આવતાં સર જોન જણાવે છે કે પ્રજા દાણા તથા ખારેક ઉપરાંત ખોરાક તરીકે બકરાં, ગાય, બળદ, કુકકરનું માંસ વાપરતી તેમજ મરઘાં, બતકાં, કાચબા, માછલાં, દૂધ, શાકભાજી, ફળોનો ઉપયોગ કરતી. પ્રજાના જુદા જુદા વર્ગ ખોરાકમાં જુદી જુદી વસ્તુ વાપરે; તેથી ખોરાકની વિવિધતા સંભવે છે. ઘોડાનો અવશેષ એક જ મળી આવ્યો છે પણ તે કયા વખતનો છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. વખતે પાછળથી દાખલ થએલા ઘોડાનો ઉપરના થરનો અવશેષ ભૂસ્તરના નીચલા પડમાં ગબડી પડયો હોય એ બનવા જોગ છે.

જનાવરોમાં ભારત વર્ષના અસલ રહેવાસી પ્રાણિઓ જ સીક્કાઓ ઉપર તેમ માટી કામમાં નજરે પડે છે. અવશેષો મુજબ ઉન તથા રૂ બન્ને વણાતું હોવું જોઇએ, સુતરાઉ કાપડ હિન્દ સીવાય બીજે બનતું ન હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દાગીનાનો પ્રકાર

દાગીનામાં સુવર્ણહાર, વાળ બાંધવાના સુવર્ણ નાડાં, બાહુના કડાં, આંગળીની વીંટીઓ, કમરપટા, (કંદોરા), કાનની વાળીઓ, સ્ત્રીઓના પગનાં કલ્લાં સાંકળાં, તથા બટન મળી આવ્યાં છે.

મૂર્તિપૂજા

શિવ શક્તિ ઉપરાંત પથ્થરની મૂર્તિઓ મળી આવી છે. એટલે તે વખતે પણ મૂર્તિપૂજા પ્રચલિત હતી. જગદંબાની પૂજા ઇલામ, મેસોપોટેમિયા, એશિયામાયનર, ટ્રાન્સકૅસ્પીઆ, સીરીયા, પેલેસ્ટાઇન, સાયપ્રસ, ક્રીટ, સાયકલેડસ, બાલ્કન પ્રદેશ તથા ઇજીપ્તમાં જણાઈ આવી છે. ગ્રામ દેવતા તરીકે પણ માતાઓ પૂજાય છે. જંગલી જાતોમાં માતાની પૂજા વધારે થાય છે જે પૂજા કરનાર ઘણે ભાગે અબ્રાહ્મણ હોય છે. માતાને ભોગ આપવા નરમેધ થતો હોવો જોઇએ. જીવ સૃષ્ટિમાં જન્મ થઈ ઉમેરો કેમ થાય છે તેનું પુરાતન માનવને ભાન ન હતું. ફક્ત માતા બાળકને જન્મ આપે છે એટલું તે જાણતો તેથી વંશ પણ માતાથી ગણાતો. એવા સમાજમાં માતાનું મહાત્મ્ય વધે અને સર્જનના કારણરૂપ જગદંબાની પૂજા પ્રચલિત થાય એ કુદરતી છે, તેમ દરેક ગામડે ગામડે ગ્રામ દેવતા તરીકે માતા જ સ્થપાય એમાં નવાઈ નથી. જે વખતે સર્જનમાં પિતાનો ફાળો પણ છે એમ સમજાયું ત્યારે યોનિ પૂજા સાથે લિંગ પૂજા પણ સમાજમાં પ્રચલિત થએલી હોવી જોઈએ. મોહેન્જોદારોના વખતમાં જે પ્રજા વસતી હશે તે એવી વચલી અવસ્થામાં હતી કે તે નહતી સંપૂર્ણ રીતે માતૃસત્તાક કે નહતી પૂર્ણ રીતે પિતૃસત્તાક બલુચીસ્તાનમાં નાલમાં મળી આવેલી યોનિને મળતા વીંટી જેવા પથ્થરના ગોળ ચકકરને અજબ શક્તિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અર્પનાર તથા કલ્યાણ કરનાર તરીકે પ્રજા વાપરતી તથા પૂજતી તેમ લિંગ પૂજા પણ કરતી. એ લિંગ સ્વયંભૂ ઘણે ભાગે રહેતાં એટલે માનવ કૃતિના નહોતાં.

ધ્યાનસ્થ શિવ

વળી તેમણે દેવને માનવ સ્વરૂપે કલ્પી યોગીશ્વર ધ્યાનસ્થ ત્રિશૂલ ધારી શિવ તરીકે પૂજવા માંડયા એમ અવશેષો ઉપરથી જણાય છે. દેવની પૂજા મૂર્ત તેમ અમૂર્ત બન્ને રીતે થતી, કોઇ પણ વિશિષ્ટ પ્રકારના પથ્થરને દેવ તરીકે પૂજવાનો રિવાજ દુનિયાભરમાં પ્રાચીન જાતોમાં જણાય છે, તેમાં આપણે અપવાદરૂપ ન હતા.

વૃક્ષપૂજા

વૃક્ષપૂજામાં પીપળાની પૂજા થતી હોવી જોઇએ એમ એક સિક્કા ઉપરના ચિત્ર ઉપરથી જણાય છે. ઝાડમાં રહેતા દેવની કલ્પના કરવામાં આવતી ને પૂજા થતી. કેટલાંક પ્રાણીઓ પૂજ્ય ગણાતાં ને કેટલાંક પવિત્ર ગણાતાં. ગણપતિને હાથીનું માથું હોવાનું કલ્પ્યું છે એ હાથીને પૂજ્ય ગણ્યાનું ચિન્હ છે.

સ્નાન તથા તીર્થ

મોહેન્જોદારોમાં સ્નાન કરવાના સાધનો જોતાં લોકો દરરોજ સ્નાન કરતા હોવા જોઇએ. કુવા, તળાવ, સરોવર મૂળથી પવિત્ર ગણાતાં આવ્યાં છે; નદીઓને તો વેદમાં પણ પવિત્ર માની તેમની સ્તુતિ કરી છે. ધૂપદાની, તાવીજ, યંત્ર વગેરેની પૂજા પ્રચલિત હતી અને ભૂત, પ્રેત પિશાચ રાક્ષસ વગેરેને સંતોષવા પ્રયત્ન હાલ માફક થતો. એકંદર રીતે પ્રચલિત હિન્દુ ધર્મનો પૂર્વજ સિન્ધુ સંસ્કૃતિનો ધર્મ ગણી શકાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અગ્નિદાહ

સિન્ધુ સંસ્કૃતિવાળી પ્રજા ઘણે ભાગે શબને અગ્નિદાહ કરતી એમ અવશેષો ઉપરથી જણાય છે. શબ બાળ્યા પછી રહેતાં હાડકાં તથા રાખ રાખવાના વાસણો એ હાડકાં તથા રાખ સાથે મળી આવ્યાં છે અને મૃતને અર્પણ થયેલી આહુતિઓ તથા મૃત્યુ પછી વાપરવા માટે ઉપયોગી ચીજો મળી આવી છે. શબનો અમુક ભાગ દાટવાનો રિવાજ ન હતો. એવા બનાવ અપવાદ રૂપ જ છે. જંગલી પ્રાણીઓ પાસે શબ ખવડાવીને બાકી રહેતાં હાડકાં દાટવાનો રીવાજ સિંધુ સંસ્કૃતિના અંત સુધી જણાતો નથી. તેમજ સંપૂર્ણ શબ દાટવાનો રિવાજ પણ અપવાદ રૂપ જ છે. પૂર્ણ અથવા અપૂર્ણ શબ દાટવાનો રિવાજ પ્રાચીન બલુચીસ્તાન તથા પશ્ચિમ ઇરાનમાં વધારે મળી આવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૫ મું.

સિન્ધુ સંસ્કૃતિના જનક.

આર્ય જનક હતા ?

મોહેન્જોદારો તથા હરાપ્પાના ખંડેરોએ પ્રદર્શિત કરેલી ભારતીય સંસ્કૃતિના જનક કોણ હતા તે સંબંધે ઘણો મતભેદ છે.

"Indo Sumerian Seals Deciphered" ના કર્તા મી. વેડેલ (Weddell) જણાવે છે કે સુમેરીઆના પ્રાચીન રહેવાસીઓ આપણા પ્રાચીન આર્યો હતા અને વેદકાલિન તથા પૌરાણિક પ્રાચીન રાજાઓ (હર્યશ્વ વગેરે) ત્યાં (મેસોપોટેમીયામાં) થઇ ગયા ને તેમણે સિન્ધુ નદીના કિનારે જે સંસ્થાન વસાવેલું તેના આ ખંડેરો છે. તેમના મતનું ખંડન મહારાષ્ટ્રીય જાણીતા લેખક મી. દાજી નાગેશ આપ્ટે "હિન્દી-સુમેરી સંસ્કૃતિ"માં કરે છે. તેઓ ઝીણવટથી બન્ને સંસ્કૃતિમાં રહેલી સામ્યતા તપાસીને, એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે વૈદિક તથા સુમેરી એ બન્ને સંસ્કૃતિ આર્યવંશીય હોઇ જે તે દેશમાં વસવા આવતા પહેલાં ઉત્તર ધ્રુવ નજીકના પ્રદેશમાં એકરૂપ હતી અને ત્યાં એ બન્ને સંસ્કૃતિના માતૃ-સ્થાને રહેલી મૂળ આર્ય સંસ્કૃતિનો આદ્યકાળ ઇ. સ. પૂ. આઠ હજાર વર્ષ હતો; તે પછી ત્યાં થએલા હિમમહાપ્રલયને લીધે ત્યાંના આર્યોએ દક્ષિણ માર્ગે સ્થલાન્તર કર્યું; તેમ કરતાં કરતાં તેમાંની એક શાખા સુમેરમાં તથા બીજી ઇરાન - અને હિન્દુસ્તાનમાં આવેલી હોવી જોઇએ; આ પ્રવેશ કાળ આશરે ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦૦ હતો;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એ કાળની આજુબાજુમાં હિન્દી સુમેરી વેદોનો પ્રાચીન ભાગ દૃષ્ટ અથવા કૃત થયો; આમ સ્વતંત્ર રીતે કૈલાસવાસી બાળ ગંગાધર તિલકે વેદોમાં આર્યોનું ઉત્તમ ધ્રુવ તરફ વસતિસ્થાન હોવાનું જે "Arctic Home In the Vedas" માં પ્રતિપાદન કર્યું છે તેને ટેકો મળે છે. સુમેરી પ્રજા ઇંદ્રને ઈન્દુરૂ કહેતી; વૃત્રાસુર વધ તથા ગિલ્ગમેશની કથાની સામ્યતા મી. આપ્ટેએ બતાવીને સુમેરી વેદમાં તથા અથર્વ વેદમાં આવતા કેટલાક શબ્દો (સિનીવાલી=ચંદ્ર, તૈમાત=વૃત્ર, ઉરૂગુલા વગેરે) એક જ હોવાનું બતાવી તે સંસ્કૃત ભાષાના નથી એમ જણાવ્યું છે. મી. વેડેલ તથા મી. આપ્ટે સિન્ધુ સંસ્કૃતિ આર્યોને આભારી છે એમ માનવામાં એકમત છે. "Rigvedic India" (ઋગ્વેદીક હિન્દ) ના કર્તા કલકત્તા યુનીવરસીટીના અધ્યાપક શ્રી. અવિનાશ ચંદ્ર દાસ ભૂગર્ભ શાસ્ત્રના આધારે ઋગ્વેદનો કાલ ઈ. સ. પૂ. ૨૫૦૦૦–૩૦૦૦૦ બતાવે છે એટલે સિન્ધુ સંસ્કૃતિને તેની વંશજ માનવી પડે. મ્હૈસુર યુનિવર્સિટીના અધ્યાપક મી. વેંકટેશ્વર "Indian Culture Though The Ages" માં જણાવે છે કે ઋગ્વેદ કાળ પછી અને યજુર્વેદ પહેલાં વચલા કાળમાં સિન્ધુ સંસ્કૃતિનો વિકાસ થએલો હોવો જોઈએ. દા. ઓ. શ્રૅડર (O. Schrader) "Prehistoric Antiquities of Aryan Peoples" (1890) માં જણાવે છે કે વેદકાળના અંત સુધી લોઢાનો ઉલ્લેખ મળતો નથી, અને પ્રાચીન કાળમાં 'आयस'નો અર્થ ત્રાંબાની કાચી ધાતુ એમ થતો. તેઓ પુરાવામાં **लोहितायस** એટલે ત્રાંબુ અને **श्यामायस** એટલે લોઢું તથા **पीतलोहित** એટલે પિત્તળ એવો અર્થ કરી બતાવે છે. ઋગ્વેદમાં લોખંડનો ઉલ્લેખ નથી પણ યજુર્વેદમાં છે એમ માનીને મી. વેંકટેશ્વર સિંધુ સંસ્કૃતિમાં લોઢાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અવશેષ નહીં મળવાથી એ બે વચ્ચે એનો કાળ મુકે છે. ઇંટોના બનાવેલાં ભોયતળીઆં તથા મેડા, અને પાણીના નિકાસ માટે બાંધવામાં આવેલી મોરીઓ ઋગ્વેદમાં આર્ય તથા દસ્યુના કિલ્લાઓના વર્ણન સાથે મળતા આવે છે એમ તેઓ કહે છે. વ્યાઘ્રનો ઉલ્લેખ યજુર્વેદમાં છે અને તે ભારતીય હિંસ્ત્ર પ્રાણિ છે. તે વખતના લોકો આર્ય, દ્રવિડ વગેરે હોય તેમનો સંકર થયાનું તેમ જ બેબીલોનીઆ તથા ઇજીઅન (ક્રીટની મિનોઅન) સંસ્કૃતિઓ સાથે નિકટ સંબંધ હોવાનું તેઓ જણાવે છે. સુમેર પહેલાંનું જે કુંભાર કામ મેસોપોટેમીયામાં મળી આવ્યું છે તે ભારતીય સંસ્કૃતિમાંથી લીધેલી ઉછીની કળાનું હોવાનું દા. હૉલ માને છે. શ્રી. વેંકટેશ્વર સિન્ધુ સંસ્કૃતિ આર્ય હોવાનું માને છે અને લિંગ, જગદંબા વગેરે પૂજાઓ બહાર (બેબીલોનીઆ)થી દાખલ થયાનું કહે છે અને પુરાવામાં 'બિટુમેન' દ્રવ્ય બેબિલોનીઆ શિવાય બીજેથી મળે એમ નહતું છતાં તેના અવશેષ સિન્ધુ સંસ્કૃતિમાં મળ્યાની વાત ઉપર ભાર મૂકે છે. આ કર્તા એમ પણ કહે છે કે ઉત્તર હિન્દમાં આર્યોને દક્ષિણ હિન્દમાં દ્રવિડો મૂળના વતનીઓ હતા, અને તેઓ બહારથી આવી વસ્યા નથી.

કાશીના હિન્દુ વિદ્યાપીઠના જાણીતા અધ્યાપક દા. પ્રાણનાથ એમ જણાવે છે કે સિન્ધુ લિપિ ચિત્રલિપિ નથી ને ગ્રીસ પાસે આવેલા ક્રીટદ્વીપમાં પુરાતન મિનોઅન સંસ્કૃતિના અવશેષોમાં મળી આવેલા સ્મરણ–અશ્મ ઉપર કોતરેલું લખાણ, મેસોપોટેમિયાના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કોતરેલા લેખ તથા મોહેન્જોદારો અને હરાપ્પામાં મળી આવેલા શિક્કા ઉપરના કોતરેલા લેખ એ જ લિપિમાં છે અને તેથી પ્રાચીન ક્રીટના લોકો સિંધુની ખીણમાંથી ઈરાન થઇને ત્યાં ગએલા હોવા જોઈએ અગર તો ક્રીટ અને સિંધુની ખીણના પ્રાચીન લોકો એક જ વંશના હોઈ કોઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અજ્ઞાત સ્થળેથી આવેલા હોવા જોઇએ. દા. પ્રાણનાથ કહે છે કે સિંધુ નદીની ખીણમાંથી લોકો ક્રીટ પોતાની સંસ્કૃતિ, સાથે ગએલા હોવા જોઇએ, કારણ સિન્ધુ સંસ્કૃતિના શિક્કા, ક્રીટના કોતરેલાં લખાણ તથા ઇલામના કોતરેલા લેખ, સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયલા છે; પણ લિપિ સંસ્કૃત નથી. સંસ્કૃત ભાષાનું આદ્ય સ્થાન સિંધુની ખીણના ઇશાન ભાગમાં છે એ વાત સામાન્ય રીતે સ્વીકારાઇ છે એટલે સંસ્કૃત ભાષા બોલનારા માનવ વંશની પ્રજા મેસોપોટેમીયા તથા ક્રીટમાં પણ વસી હતી એ વાત ક્રીટ તથા ઇલામના કોતરેલા લખાણની ભાષા સંસ્કૃત હોવાથી માનવું પડે. દા. પ્રાણનાથની આ કલ્પનાને બેરન ઓપેનહેમે તેલ-હલફ (ઉત્તર મેસોપોટેમીયા) માં કરેલી શોધખોળથી ટેકો મળે છે. તેમાં સૌથી નીચલા થરમાં મળી આવેલા ઇ. સ. પૂ. આશરે અઢી ત્રણ હજાર વર્ષ ઉપર વપરાતા કુંભારકામનું સામ્ય મ્રજીપ્ત કરતાં પશ્ચિમ ઈરાન, ઉત્તરહિન્દ, તુર્કસ્તાન તથા પશ્ચિમ ચીન સાથે વધારે છે, અને ખાલ્દી રાષ્ટ્રના ' ઉર 'માં આવેલા પ્રલય પૂર્વ કુંભારકામ સાથે ન મળતું હોવાથી એનો કાલનિર્ણય ઇ. સ. પૂ. ત્રણ હજારની લગભગ છે. વળી મિટાની રાષ્ટ્ર ઈંદ્ર, વરૂણ, મિત્ર નાસત્ય વગેરે વૈદિક દેવોને માનતું હતું એમ ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦૦ થી ૧૭૦૦ દરમ્યાન મિટાની તથા બીજી એક પ્રજા વચ્ચે થએલા કોલકરારોમાં કરેલા ઉલ્લેખ ઉપરથી જણાય છે (કલકત્તા હાઇકોર્ટના માજી ન્યાયાધીશ મી. પારજીટર Ancient Indian Historical Tradition માં પુરાણોના આધારે સત્યાન્વેષણ કરી ભારત વાસીઓએ ત્યાં જઇ રાજ્ય સ્થાપ્યાનું માને છે). તેલ-અર્પચી એહ (મેસોપોટેમીયા) માં પ્રાચીન ' ઉર ' ને મળતું કુંભારકામ મળી આવ્યું છે તેમ શબના અમુક અવશેષોને દાટવાનો રિવાજ બલુચીસ્તાનના નાલના રિવાજને મળતો છે. એ ફળવાળી પરશુ ફક્ત ક્રીટનું ચિન્હ ગણાતું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે એ સંસ્કૃતિ પહેલાં એક હજાર વર્ષ અગાઉ બે ફળવાળી પરશુ (ફરશી)ના આકારના ત્રણ તાવીજના રૂપમાં મેસોપોટેમીયામાં મળી આવે છે. તેલ અરમારમાં પ્રાચીન અસ્નુ નાકના બગદાદ નજીક ખંડેરા છે, તેમાં દા. ફ્રેન્કફર્ટને સુમેરી થરમાં હિન્દ સાથે સંબંધ જોડતી, ઇ. સ. પૂ. ૩ જા તથા ચોથા સહસ્ર વર્ષ દરમ્યાન સિંધુની ખીણમાં રહેતા લોકો તરફથી આવેલી વસ્તુઓ મળી આવી છે. " ધી ટાઇમ્સ ઓફ ઇંડિયા " ના તા. ૧૭ મી સપ્ટેંબર ૧૯૩૩ ના અંકમાં દા. પ્રાણનાથના સિદ્ધાંત સંબંધે ઉપર પ્રમાણે હકીકત આપી છે તે જો માનવામાં આવે તો ભારતીય આર્યો ભારતવર્ષમાંથી ઉભરાઇને મેસોપોટેમીયા તથા ક્રીટ સુધી પોતાની સંસ્કૃતિ સાથે ગયા હતા એમ કહેવું પડે.

મી. પિકોલી (ઇંડિયન એન્ટીકવરી ૧૯૩૩) જણાવે છે કે સિન્ધુ ચિન્હોને મળતાં ચિન્હ ઇટ્રુરીઆ (ઇટાલી) માં આવેલી કબરોના અવશેષો તથા પ્રાચીન કુંભારકામ ઉપર મળી આવ્યા છે. ગ્વીલૉમ દ હવેસી (Guillaume de Havesy) ૧૯૩૩ માં પ્રગટ કરેલા એક પેપરમાં જણાવે છે કે પૅસીફીક મહાસાગરમાં ઇસ્ટર બેટ ઉપર મળી આવેલી ચપટી તકતીઓ ઉપર સિન્ધુના જેવાં પર ચિન્હો મળી આવ્યાં છે. સંબલપુર જીલ્લામાં વિક્રમ ખોલમાં મળી આવેલો લાંબો કોતરેલો લેખ સિન્ધુ લિપિ પછીની અને બ્રાહ્મી લીપિ પહેલાંની વચલા ગાળાની લિપમાં લખાયલો છે.

વિશાળ સંસ્કૃતિ

આ ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ જણાય છે કે ભારત વર્ષથી ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી ઉત્તર તથા વાયવ્ય હિન્દ, બલુચીસ્તાન શીસ્તાન ઇરાન, મેસોપોટેમીયા તથા તેની પશ્ચિમે ક્રીટ તથા ઇટ્રુરીઆ સુધી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સર્વત્ર લગભગ એક બીજાને મળતી સંસ્કૃતિ ફેલાયલી હતી. બક્સાર તથા પાટલી પુત્રમાં જે પકવેલી માટીની પુતળીઓ મળી આવી છે તે જોતાં આ સંસ્કૃતિ પૂર્વ હિન્દમાં પણ ફેલાઇ હતી. કાઠીઆવાડ, રાજપુતાના તથા મધ્ય પ્રાંતમાં પણ આ સંસ્કૃતિ મળી આવવાનો સંભવ છે.

સર જોન માર્શલ સિંધુ સંસ્કૃતિને મળતી સંસ્કૃતિ ગંગા તથા જમના નદીની ખીણુમાં, ટ્રાન્સકૅસ્પિઆમાં ઑક્ષસ તથા બીજી નદીઓની ખીણુમાં, ઇરાન, મેસોપોટેમીયા, ઇજીપ્ત, થેસલી (ગ્રીસ) દક્ષિણ ઇટાલી (ઇદ્રિરીઆ) અને આગળ એટલેન્ટીક મહાસાગર સુધી અને પૂર્વે ચીનના હોનાન અને ચીહલી પ્રાંત સુધી ફેલાયાનું જણાવે છે. એ બધી સંસ્કૃતિઓ જુદી જુદી ભાષા બોલનારા જુદા જુદા પ્રદેશમાં જુદી જુદી લિપિ (ઇજીપ્તમાં ચિત્ર લિપિ, બેબીલોનીઆમાં કીલાક્ષરો) વાળા રાષ્ટ્રોમાં ફેલાયા છતાં કાંસ્ય પાષાણુ સભ્યતાના પાયામાં રહેલી અકતાના દર્શન કરાવે છે. ચિત્ર લિપિ પણ ઉચ્ચારદર્શક ચિન્હ તરીકે વાપરવા માટે કામમાં આવતી એ વાત મહત્વની છે.

જો સિન્ધુ સંસ્કૃતિ આટલા મોટા વિસ્તારમાં ભારતમાં ફેલાઇ હતી તો નર્મદા તથા તાપીની ખીણુમાં વસતા લોકો લગભગ સરખી જ સંસ્કૃતિનો ઉપભોગ કરતા હોવા જોઇએ. વડોદરામાં ૧૯૩૩ ના ડિસેમ્બરમાં મળેલી હિન્દી ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં નર્મદા સંસ્કૃતિની શોધખોળ કરવા સમિતિ નીમાઇ હતી અને તેના પ્રમુખ શ્રી. કાશીપ્રસાદ જાયસવાલ પુરાણોમાંથી માનવ જાતના વંશોના આદ્યસ્થાન ઉપર પ્રકાશ પાડે એવી હકીકત પૂરી પડશે એવી આશા સેવતા હતા. ડા. વૂલીએ સુમેરમાં કરેલી શોધખોળ મુજબ ખૂબ વરસાદ વરસી પ્રલય થયાની દંતકથા ઐતિહાસીક જણાઇ છે અને બેબી-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લોનીઆ તથા હિન્દમાં તેની સ્મરણુ કથા મળી આવે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં સત્યવ્રત મનુને મહામત્સ્યે પ્રલય કાળ વખતે બચાવ્યા ની વાતને મળતી કથા બેબીલોનીઆમાં કહેવાતી હતી. એ પ્રલય નિદાન મેસોપોટેમીઆથી રાજપુતાના સુધી વિસ્તર્યો હશે; પુરાણો પ્રલય પછીના વંશોનો ઇતિહાસ આપે છે એટલે મોહેન્જોદારો સંસ્કૃતિ તે પછીની હશે એમ મી. કાશીપ્રસાદ જણાવે છે. એ મહામત્સ્ય પાછળથી મત્સ્યાવતાર વિષ્ણુ ગણાયો હશે.

મોહેન્જોદારો તથા હરપ્પાની સંસ્કૃતિ આર્યવંશીય છે એમ કહેનારા વિદ્વાનોની દલીલો આપણે જોઈ ગયા, તેમનાથી ભિન્નમત ધરાવનારા તરફ હવે આપણે વળીએ.

ભિન્નમત

" The Civilisation of the East " શ્રેણીમાં " India " ઉપર લખનાર Rene Grousset (1932) રેને ગ્રુઝે જણાવે છે કે સિન્ધુ સંસ્કૃતિ ભારતીય જ છે, મેસોપોટેમીયાના સંસર્ગને લીધે તેમાં થોડી અસર થઇ છે, દક્ષિણ એશિયા તથા ઓશીયાનિયાની ભાષાઓ તથા ખાલ્દીઆની સુમેરી ભાષા વચ્ચે કેટલીક શાબ્દિક સામ્યતા હોવાનું મોંસ્યુર પી. રિવે (Rivet) જણાવે છે. એ દક્ષિણ એશિયાની austro-asiatic ભાષા જૂથને લગતી જ મુંડા લોકોની ભાષા છે; અને Przyluski પ્રઝીલુસ્કી એમને ગંગા નદીની ખીણુના મૂળ માલીક હોવાનું કહે છે તેથી આ સામ્ય નોંધવા લાયક છે. સિંધુ સંસ્કૃતિ બલુચિસ્તાન તથા ઇરાનમાં થઈ ધીમે ધીમે સુમેરી સ્વરૂપ પકડે છે. મોહેન્જોદારોમાં એક નગ્ન નાચનારી છોકરીની સુંદર ત્રાંબાની પુતળી મલાયા પ્રદેશની કલા (melanesian) ના અમુક વિશિષ્ટ ગુણુદર્શક હોવાથી સુમેરી ભાષા સાથે સામ્યતા ધરાવનાર મુંડા માનવવંશ સિન્ધુ સંસ્કૃતિનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જનક હોય એમ માનવા ટેકો મળે છે. એ કલાનો આર્યોએ સ્વીકાર કરવાથી મૌર્ય શિલ્પ કળાના પ્રાચીન નમુનામાં આ કળાના દર્શન થાય છે. રૈને મુઝે તેથી સિન્ધુ સંસ્કૃતિના સર્જક તરીકે મુંડા માનવ વંશને ગણે છે.

દ્રવિડની તરફદારી

પ્રો, ગીલ્બર્ટ સ્લેટર ' The Dravidian Element In Indian Civilisation 'માં આર્ય તથા દ્રવિડ એ માનવવંશના ભેદ નથી, પણ ભાષાથી થએલા ભેદ છે એમ પ્રતિપાદન કરી એ બન્ને ઉપવંશો mediterranean માનવ વંશમાંથી ઉતરી આવેલા હોવાનું માને છે. દા. ધુર્યે પણ ભારતીય આર્યોને એ વંશની ઉંચાઇ ધરાવનાર (tall) શાખાના હોવાનું ' Caste and Race In India 'માં માને છે; ફક્ત ચિતપાવન બ્રાહ્મણો કદાચ શ્વેતવર્ણીય Nordic જેવી ભુરી માંજરી આંખો તથા શ્વેત મુખ ધરાવનારાં ગણાય. દ્રવિડ સંસ્કૃતિ શાંતિપ્રિય તથા કૃષિપ્રધાન જાતોની અને આર્ય સંસ્કૃતિ મૂળ યુદ્ધપ્રધાન તથા પશુપાલન કરનારી ઓછી સંસ્કૃત જાતોની હોઇ એ બન્નેના સમન્વયનું પરીણામ હાલનો હિન્દુ ધર્મ તથા સંસ્કૃતિ હોવાનું માનવા પ્રો. સ્લેટરનું વલણ છે. પ્રથમ ભાષાનો વિકાસ એક શબ્દમાં બીજો શબ્દ ઉમેરીને થઈ પદસમુચ્ચયથી વ્યવહાર ચલાવવાથી દ્રવિડ ભાષાઓએ એ સ્વરૂપ લીધું ને અસલ ઇન્ડો-જર્મનીક ભાષા હિન્દુકુશથી રૂશિયામાં નીપર નદી સુધી વેપારી માર્ગ ઉપર વપરાતી હોવાથી પ્રત્યયવાળી ને સુસંસ્કૃત થઈ સર્વત્ર ફેલાઇ હોવાથી આર્યોના આદ્ય વસતિસ્થાન તરીકે રૂશિયાના દક્ષિણ ઘાસીઆ પ્રદેશથી મધ્ય એશિયાના તુર્કસ્તાન સુધી આવેલા પ્રદેશોના દાવાઓનો ઉકેલ થઇ જાય છે ને સંસ્કૃત તથા લિથુઆનિયન ભાષાની સામ્યતાનો ખુલાસો મળે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રો. સ્લેટર વર્ણવ્યવસ્થા વગેરે તથા જીવંત હિન્દુ ધર્મના મુખ્ય અંગો દ્રવિડોને આભારી છે ને આર્યોએ તેમની પાસેથી ગ્રહણ કર્યાં છે એમ બતાવે છે તથા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, માતાઓની પૂજા વગેરે આર્યોએ દ્રવિડો પ્રાસેથી ગ્રહણ કર્યાનું કહે છે. તેમનું કહેવું સ્વીકારીએ તો મોહેન્જોદારો સંસ્કૃતિના જનક તરીકે દ્રવિડોને માનવા પડે.

તામીલ દંતકથા

કેટલાક તામીલ ગ્રંથકારો જણાવે છે કે દ્રવિડો દક્ષિણ હિન્દ તથા આફ્રિકાને જોડનારા પુલ જેવા પ્રદેશમાંથી આવ્યાની દંતકથા અમારામાં પ્રચલિત છે. ને જો તેમ બન્યું હોય તો દ્રવિડ સંસ્કૃતિનું જોર જેમ દક્ષિણમાં જઈએ તેમ વધારે માલમ પડે છે તથા કૃષ્ણ વર્ણનું પ્રભુત્વ માલમ પડે છે, તથા જાડા હોઠ તથા પહોળાં અથવા ચપટાં નાક ઘણે ભાગે જણાઈ આવે છે તેનો સુંદર ખુલાસો થાય છે. પ્રજા દક્ષિણ ભારતમાં તથા ભારતીય આર્યો આર્યાવર્તમાં પ્રભુત્વ ધરાવતા હોવાનું પ્રાચીન કાળથી મનાતું આવ્યું છે. એ દંતકથા માનવામાં આવે તો દક્ષિણથી ઉતરમાં જે તાતરીક વસવા દ્રવિડો ગયા હતા એમ માન્યા શિવાય સિન્ધુ સંસ્કૃતિમાં દ્રવિડોનો ફાળો થોડો જ હોઈ શકે અને તેમને proto-australoid (અસલ દક્ષિણી) વંશના માનવા પડે. માત્ર એ મૂળ જાત તથા mediterranean (ભૂમધ્ય સામુદ્રિક) માનવ વંશના વર્ણસંકરના પરિણામ રૂપ હાલના દ્રવિડોમાં થએલા ફેરફાર તથા સંસ્કૃતિ ગણવાં પડે. પ્રો. સ્લેટર પણ આ સંમિશ્રણ કબૂલ રાખે છે, પણ મૂળ દ્રવિડ mediterranean હતા અને હિન્દની મૂળ વતની proto-australoid સાથે વર્ણસંકર પામી હાલની દ્રવિડ તરીકે પરિણમ્યા એમ કહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હેરાસનો અભિપ્રાય

પ્રો૦ ફાધર હેરાસ મોહેન્જોદારો તથા હરાપ્પામાં મળી આવેલા સીલ ઉપરની લિપિ વાંચીને તે લિપિ તથા ભાષા દ્રવિડ હોવાનું જણાવે છે.

આર્ય દ્રવિડ કે મુંડા ?

મોહેન્જોદારો તથા હરાપ્પામાં મળી આવેલા માનવ અવશેષોમાં mediterranean માનવ વંશની ખોપરીઓ ઘણા વધારે પ્રમાણમાં મળી આવે છે, જ્યારે prote-australoid (અસલ દક્ષિણી) પૂર્વના મધ્યમ શીર્ષ mongoloid alpine તથા પામીરના પહોળા માથાના અસલ alpine માનવ વંશોની કોઇક જ માનવ ખોપરીઓ મળી આવી છે. તે ઉપરથી સિન્ધુ સંસ્કૃતિ મુખ્યત્વે ભૂમધ્ય સામુદ્રિક (ઘઉંવર્ણી) માનવવંશે સર્જેલી છે ને તે અસલ ભારતીય હોઇ તેમાં બીજા માનવવંશોએ જૂજજાજ ફાળો આપ્યો છે એવા નિર્ણય ઉપર સર જોન માર્શલ આવે છે તેજ યોગ્ય છે. એ મેડિટરેનીયન વંશના દ્રવિડો પહેલાં આવેલા મુંડાઓ પણ હોવાનું છેલ્લા ૧૯૩૧ ની વસતિ ગણત્રીનો રિપોર્ટ બહાર પાડનાર ડા. હટન જણાવે છે. એટલે જો મુડાના પૂર્વજો એટલા સુસંસ્કૃત થએલા હશે તો તેઓ આ સંસ્કૃતિના જનક હોઇ શકે. જો ઘણા ખરા યુરોપિયનોના માનવા પ્રમાણે દ્રવિડો એ વંશના હોય તો દ્રવિડોને એ સંસ્કૃતિના જનક વિકલ્પ તરીકે માનવામાં વાંધો ન આવે. દ્રવિડો તથા મુંડાઓની હાલની સાંસ્કૃતિક દશા જોતાં મુંડાઓ કરતાં દ્રવિડો સિન્ધુ સંસ્કૃતિના જનક હોવાનો વધારે સંભવ છે. ડા. ધુર્યેના કહેવા પ્રમાણે વૈદિક આર્યો પણ મેડીટરેનીયન વંશના છે એટલે આર્યો પણ આ સંસ્કૃતિના પિતા હોઇ શકે. ફકત એ ત્રણે વિકલ્પોમાં એક જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાત નક્કી છે કે જે કોઈ આ સંસ્કૃતિના જનક હતા તે કહેવાતા મેડિટરેનીયન અથવા ઘંઉવર્ણી (Brown Race) વંશના હતા. એ વંશ જો વાયવ્ય ભારતીય માનવામાં આવે તો સિન્ધુ સંસ્કૃતિ યુગની પ્રજા તથા સંસ્કૃતિ અસલ ભારતીય હતાં અને તેથી આપણે બીજા કોઈ અન્ય દેશથી ભારત ઉપર હુમલો લઈ આવીને વસ્યાની યુરોપિયન ઇતિહાસકારોની કલ્પના ખોટી પડે. આ કોયડાનો ઉકેલ સિન્ધુ સંસ્કૃતિના અવશેષોના મળી આવેલા સિક્કાની ભાષા શું છે તે યોગ્ય રીતે લિપિ વાંચવાથી આવી શકશે. જો ભાષા સંસ્કૃત હોય તો સંસ્કૃતિ આર્ય ગણાય. દ્રવિડને મળતી ભાષા માલમ પડે તો તે દ્રવિડ ગણાય ને મુંડાને મળતી માલમ પડે તો મુંડા સંસ્કૃતિ ગણાય.

વેદ પૂર્વ સંસ્કૃતિ ?

સર જોન માર્શલ આ સંસ્કૃતિને વેદકાલીન આર્યો પહેલાં એક હજાર વર્ષ અગાઉની કલ્પે છે. તેઓ કહે છે કે જો વેદ પછીની આ સંસ્કૃતિ હોય તો જડેલા મકાનોના અવશેષોમાં અગ્નિ હોત્રીના અગ્નિકુંડનો અભાવ કેમ છે ? લોઢું, રક્ષક બખ્તર તથા ઘોડો એ આર્ય ચિન્હો છતાં તે સિન્ધુ સંસ્કૃતિના અવશેષોમાં કેમ જણાતાં નથી ? ગાયને બદલે બળદ પૂજ્ય કેમ મનાય છે ? અને ફરીથી ગાય શા કારણથી પૂજ્ય બની ? જો ભારતીય આર્યોની તામ્ર, કાંસ્ય તથા લોહ સંસ્કૃતિ શરૂ થઈ ગઈ હતી તો સિન્ધુ સંસ્કૃતિ વખતે નવ પાષાણ યુગના પથ્થરના ઓજારો તથા વાસણો કેમ વધારે પ્રમાણમાં મળી આવે છે ? લોઢાનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં નથી પણ યજુર્વેદમાં તથા અથર્વવેદમાં મળી આવે છે એ વાત સર જોન માર્શલ એક ઠેકાણે કબૂલ રાખે છે; તેમ બળદ સાથે ગાય પણ પૂજ્ય મનાતી હોવી જોઈ એમ દા. હટન ભિન્ન મત પ્રદ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શિત કરે છે; તો પણ એટલું તો આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે વૈદિક ધર્મને મળતો ધર્મ તે વખતે પળાતો ન હતો તેમ વૈદિક અગ્નિહોત્રના અગ્નિકુંડના નામ નિશાન નથી તેમ જ નવા પાષાણ યુગની સંકૃતિના અવશેષો વિશેષ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. તે ઉપરથી આ સંસ્કૃતિ વેદકાલીન આર્યોની સંસ્કૃતિની પૂર્વેની હોવાનો સંભવ વિશેષ છે. દા. હટન પણ આજ મતને ટેકો આપે છે. લેંગડન જણાવે છે કે આ સંસ્કૃતિની પડતીના કાળમાં આર્યો તુરત આવેલા, પણ સેર જોન માર્શલ સિન્ધુ સંસ્કૃતિ મોહેન્જોદારોમાં અદૃશ્ય થયા પછી આશરે એક હજાર વર્ષે વૈદિક આર્યો આવ્યાનું માને છે. તેઓ કહે છે કે જો તેઓ સીધા એ સંસ્કૃતિવાળી પ્રજાના પ્રસંગમાં આવ્યા હોત તો પોતાના શત્રુને દસ્યુ કહી કૃષ્ણ વર્ણ તથા અનાસા (નાક વગરના એટલે ચપટા નાકવાળા) તરીકે ન વર્ણવત; કારણ મોહેન્જોદારોના લોકો મુખ્યત્વે મેડીટરેનીયન વંશના હોવાથી કૃષ્ણ વર્ણ તેમ ચપટા અગર પહોળા નાકવાળા નહતા પણ ગોધૂમ વર્ણના (ઘઉંવર્ણા) દીર્ઘ શીર્ષ તુંગ નાકવાળા હતા. આમ વૈદીક આર્યો, આ સંસ્કૃતિવાળી પ્રજાનો અન્ય કોઈ કૃષ્ણવર્ણી યુદ્ધપ્રેમી પ્રજાએ (વખતે દક્ષિણ ભારતના કૃષ્ણવર્ણા આદિ દ્રવિડોએ) નાશ કર્યા પછી આવવાથી એ સંસ્કૃતિના સીધા સંબંધમાં ન આવ્યા હોય અને આર્યોનો ડગલે ને પગલે વિઘ્ન કરનાર કૃષ્ણવર્ણી પ્રજા સાથે ઝગડવાને લીધે તેમને તિરસ્કારથી નાક વગરના તથા કાળા કહ્યા હોય અને પોતાની સંસ્કૃતિ તેમણે સ્વતંત્ર રીતે વિકસાવી હોય એ કલ્પના વધુ બંધબેસતી છે. આર્ય સંસ્કૃતિ તથા આ સંસ્કૃતિ વચ્ચે મૂર્તિ-પૂજા, લિંગપૂજા, વગેરે સંબંધે જે મહાન ભેદ જણાઈ આવે છે તે ઉપરથી આ બન્ને સંસ્કૃતિ ભિન્ન હોઈ તેમનો સમન્વય વખત જતાં ગંગા યમુનાના પ્રદેશમાં અથવા રાજન્યોના અમલ નીચેના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મગધમાં થયો હોય એ સંભવિત છે. સિન્ધુ સંસ્કૃતિ પંજાબમાંથી અદૃશ્ય થઈ હોય તેથી ગંગા જમનાના પ્રદેશમાં કે મગધમાં ન હતી એમ કહેવાય નહીં. મી. નાગેન્દ્રનાથ ઘોષ "Indo-Aryan Literature & Culture Origins" માં ભારતીય સંસ્કૃતિ મગધના અનાર્ય વ્રાત્ય પ્રદેશની હતી અને વૈદિક આર્યોએ તેમની સાથે સંબંધ બાંધી ત્યાંના રાજન્યોને સંસ્કારથી આર્ય બનાવી એ સંસ્કૃતિને અપનાવી લીધી, અને બન્ને સંસ્કૃતિનો સમન્વય મગધમાં થયો એમ કહે છે. મુંડા જાતો મગધ તરફ છે અને પ્રથમ ગંગા નદી સુધી વિસ્તાર પામેલી હતી તે જોતાં એ જાતોએ આ સંસ્કૃતિમાં કંઈક ફાળો આપેલો હોવો જોઈએ. મી. પારજીટર સૂર્યવંશને દ્રવિડ ગણે છે જ્યારે મી. સ્લેટર ચંદ્રવંશમાં થએલા કૃષ્ણને દ્રવિડ ગણવા લલચાય છે. કૃષ્ણ તથા રામ ગૌરવર્ણ નહોતા, તે ઉપરથી ભારતવર્ષીય ઘઉંવર્ણા હતા એમ કહી શકાય. વર્ણ તથા આશ્રમ બન્ને વ્રાત્ય પૂર્વ દેશ (મગધ) તરફથી આર્યોને બક્ષિસ મળ્યાનું મી. ઘોષ માને છે. સિન્ધુ સંસ્કૃતિ કિંવા મગધની રાજન્ય સંસ્કૃતિ વૈદિક સંસ્કૃતિથી ભિન્ન હતી એ વાત આ ગ્રંથકારને પણ સ્વીકાર્ય છે એ મહત્વની વાત છે.

હિંદમાં વેદપૂર્વ આર્યો ?

કેટલાક એમ પણ કહે છે કે વૈદિક આર્યો પહેલાં પણ આર્યોની બીજી શાખાઓ જુદા જુદા વખતે જુદા જુદા માર્ગે ભારતમાં વસેલી. જો એમ બન્યું હોય તો સંસ્કૃત ભાષા જાણનાર મેડિટરેનીયન આર્યોએ ભારતીય સંસ્કૃતિ (સિન્ધુ સંસ્કૃતિ) વિકસાવી હોય અને દેશની અન્ય પ્રજાની અસર નીચે જીવંત હિન્દુ ધર્મ જેવો ધર્મ પાંળ્યો હોય. વૈદિક આર્યો તથા પ્રાચીન ભારતી-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચોની સંસ્કૃતિઓના સમન્વ ઉપરથી એ બન્ને નજીક નજીકના માનવ ઉપવંશો હતા અને તેથી તેઓ એકરૂપ સંસ્કૃતિ વિકસાવી ભારતનું સાંસ્કૃતિક અદ્વૈત તથા પ્રજાનું એક સ્વરૂપ સ્થાપી શકયા. જો એ બન્ને વંશોને ગોધૂમવર્ણી (Brown) માનવવંશના ઉપવંશો માનવામાં આવે તો ઇતિહાસ પૂર્વની દંતકથાઓથી ઉત્પન્ન થતા કોયડા સહેલાઇથી ઉકેલાય.

ઘઉંવર્ણા જનક

આજે તો એટલું જ નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે સિન્ધુ સંસ્કૃતિ ઘઉંવર્ણી મેડિટરેનીયન નામથી ઓળખાતા માનવ વંશે સર્જેલી છે; ને તેમાં ભારતીય બીજા માનવ વંશોએ જુજજુજ ફાળો આપ્યો છે. એ પ્રજા પછી આર્ય હો, દ્રવિડ હો કે મુંડા હો કે બીજી કોઇ હો તે કોતરેલા લેખની ભાષા ઉપરથી ભવિષ્યના શોધકો ભલે નક્કી કરે. આ સંસ્કૃતિ વૈદિક આર્યોની સંસ્કૃતિથી ઘણે અંશે ભિન્ન હોવાથી વેદ પૂર્વની હોવાનો સંભવ વિશેષ છે; જીવંત હિન્દુ ધર્મના વડવારૂપ આ સંસ્કૃતિ હોવાથી વૈદિક સંસ્કૃતિ સાથે થોડાં વરસ અથડામણમાં આવી છેવટે વૈદિક દેવોને પણ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા મહેશ તથા જગદંબાની સત્તા નીચે આણી જીત પ્રજાએ જેતા વૈદિક આર્યો ઉપર વિજય મેળવી, તેમને પોતાના જેવા હિન્દુ બનાવ્યા એ આ સંસ્કૃતિના પ્રભાવનો મહિમા છે.

—★—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૬ ઠ્ઠું

હિંદના માનવ વંશો.

સિન્ધુ સંસ્કૃતિના જનકોનો વિચાર કરતાં આપણે જોઈ ગયા કે મોહેન્જોદારો તથા હરાપ્પામાં (૧) મેડિટરેનીયન (ભૂમધ્ય સામુદ્રિક) ખોપરીઓ મોટા પ્રમાણમાં તથા જુજજાજ પ્રમાણમાં (૨) પ્રોટો ઓસ્ટ્રેલોઇડ, (૩) આલ્પાઈન તથા (૪) મંગોલોઇડ આલ્પાઈન ખોપરીઓ મળી આવી હતી. એટલે ભારતીય વસ્તીમાં મુખ્ય ફાળો આપનારા વંશો તે વખતે અહીં આવેલા હતા અથવા આવવા માંડયા હતા. આ સંસ્કૃતિ એ પ્રદેશમાંથી અદૃશ્ય થયા પછી આશરે એક હજાર વરસે વેદકાલીન આર્યો આવ્યાનું સર જોન માર્શલ માને છે. તેમના માનવા પ્રમાણે સિન્ધુ સંસ્કૃતિને આશરે ૫ હજાર વર્ષ થયાં છે, એટલે આર્યો ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦માં આવેલા હોવા જોઇએ.

રિસ્લેની કલ્પના

ભારતમાં કયા કયા માનવ વંશો છે તેની તપાસ માનવ કપાલ તથા નાકમાપન શાસ્ત્રના આધારે કરી " ધી પીપલ ઓફ ઈંડિયા "ના કર્તા મી. રીસ્લે સાત વિભાગ કરે છે, તે નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) તુર્ક–ઇરાની વંશ–આ મિશ્ર માનવ વંશના લોકોમાં બલોચ, બ્રાહુઈ, બલુચીસ્તાન એજન્સીના તથા વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતના અફઘાનોનો સમાવેશ થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૨) ભારતીય આર્ય (Indo-Aryan)-પંજાબ, રાજપુતાના તથા કાશ્મીરના લોકો તેમાં રાજપુત, ખત્રી અને જાટ પણ આવી જાય છે.

(૩) શક-દ્રવિડ (Scytho-Dravidian)-પશ્ચિમ હિન્દના લોકો તેમાં દક્ષિણી બ્રાહ્મણ, કણબી, નાગર બ્રાહ્મણ, કૂર્ગના લોકો, પ્રભુ, શેણવી, મહાર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(૪) આર્ય--દ્રાવિડ-આ વંશના લોકો સંયુક્ત પ્રાન્ત, રાજપુતાનાના કેટલાક ભાગ, બિહાર અને સીલોનમાં છે. એક છેડે હિન્દુસ્તાની બ્રાહ્મણ અને બીજે છેડે ચમાર આ વંશના છે.

(૫) મંગોલીઅન-દ્રવિડ-ઓરિસા, બંગાલમાં છે. એમાં બંગાલી બ્રાહ્મણો, કાયસ્થ, પૂર્વ બંગાળના મુસ્લીમો અને આ પ્રદેશના બીજા લોકોનો સમાવેશ થાય છે.

(૬) મંગોલોઈડ—મુખ્યત્વે મંગોલીઅન લોહી ધરાવનાર હિમાલય પ્રદેશ નેપાળ, આસામ, અને બ્રહ્મદેશની પ્રજા આ વંશની છે

(૭) દ્રવિડ-સીલોન (લંકા)થી ગંગા નદીની ખીણ સુધી પ્રસરેલા લોકો, મદ્રાસ ઇલાકો, નિઝામ હૈદ્રાબાદ, મધ્ય પ્રાન્તો, છોટાનાગપુર, મલબારના મલયલમ, તામીલ, તેલગુ તથા કાનડી લોકો દ્રવિડ વંશના ગણાય છે.

અર્વાચીન ભારતીય પ્રજામાં આવા વંશગત ભેદ છતાં હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી હિન્દી વ્યકિતત્વના લક્ષણયુકત એક સરખો માનવ નમુનો નજરે પડે છે, અને તેથી મી. નેસ્ફીલ્ડ જેવા ફકત ધંધાગત ભેદ ગણી વંશ ભેદ માનવા ના પાડે છે.

ડા. ધુર્યેની સમાલોચના

ડા. ધુર્યે "Caste & Race In India"માં કપાલાંક, નાસાંક, તથા ભેદદર્શક અંકના આધારે મી. રીસ્લેથી જુદા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડે છે. તેમના માનવા પ્રમાણે કાશ્મીરની પ્રજા ' ઇન્ડો આર્યન ' નથી પણ " મધ્યમ કપાલ " હોવાથી આલ્પાઈન તથા ઇન્ડો આર્યન વંશોના સંકરના પરિણામરૂપ છે.

તેઓ પંજાબ તથા રાજપુતાના લોકો આર્ય હોવાનું સ્વીકારે છે. ગુર્જરોને તેઓ શ્વેત હૂણને મળતા ગણે છે પણ ૧૯૩૧ ના વડોદરા વસતિ ગણત્રી રીપોર્ટના વિદ્વાન કર્તા મી. સત્યવ્રત મુકરજી રાજપુતો સાથે ગુર્જરને પણ આર્ય ગણે છે. દા. ધુર્યેના મત પ્રમાણે મીઆ તથા મીણા જાતો પણ આર્ય છે. દા. હૅડન તથા સર જોન માર્શલ ભારતીય આર્યો ઇન્ડોજર્મેનીક નોર્ડીક વંશના હોવાનું વધારે સંભવિત માને છે. દા. ધુર્યે આર્ય–દ્રવિડ વંશનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા નથી, પણ સંયુકત પ્રાંતો તથા બીહારની બ્રાહ્મણ વગેરે બેચાર ઉચ્ચ ન્યાતોને આર્ય ગણે છે, વચલી ન્યાતો સંયુકત પ્રાંતમાં આદિ દ્રવિડ તથા આર્યો અને બીહાર પ્રાંતમાં આર્ય અને મુંડાના સંકરથી ઉત્પન્ન થયાનું કહે છે, અને સંયુકત પ્રાંતની ઉતરતી ન્યાતો આદિ દ્રવિડ તથા બિહારની હલકી ન્યાતો મુંડા માનવ વંશની છે એમ તેમનું માનવું છે. દા. ધુર્યે આમ બિહાર તથા સંયુકત પ્રાંતમાંથી દ્રવિડ વંશને ઉડાવી દે છે ને તેને બદલે અનુક્રમે મુંડા તથા આદિ દ્રવિડને ગોઠવી, ઉપરના વર્ણોને આર્ય, વચલી ન્યાતોને આર્ય–મુંડા તથા આર્ય–આદિ દ્રવિડ અને નીચલી ન્યાતોને શુદ્ધ મુંડા તથા શુદ્ધ આદિ દ્રવિડ અનુક્રમે પ્રાંતવાર ગણે છે.

મોગલ વંશને મળતા મંગોલોઈડ વંશ બાબત દા. ધુર્યે મી. રીસ્લે સાથે મળતા છે. માત્ર કેનેતના કુલુલોકોને તે આર્યમાં મૂકે છે.

દા. ધુર્યે દ્રવિડ વંશ ગંગાની ખીણથી કન્યાકુમારી સુધી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફેલાયાનું કબૂલ રખતા નથી, પણ કપાલાંક તથા નાસાંક તેમ ભેદદર્શક અંકની દૃષ્ટિએ તેમાં ચાર વિભાગ પાડે છે તે નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) આદિ દ્રવિડ, (૨) મુંડા, (૩) દ્રવિડ તથા (૪) પાશ્ચિમાત્ય (western).

આદિ દ્રવિડ

આદિ દ્રવિડમાં તેઓ દક્ષિણ હિન્દ, પશ્ચિમ હિન્દ, મધ્ય હિન્દ, રાજપુતાના તથા સંયુક્ત પ્રાંતોનાં ડુંગરાળ પ્રદેશમાં રહેતી પ્રજાનો સમાવેશ કરે છે. આ વંશનો કપાલાંક ૭૫ થી ઓછો હોઇ, નાક પૃથુ રહે છે. નાસાંક ૮૦ ઉપરાંત આવે છે. આ વંશ માં પશ્ચિમ હિન્દના ભિલ્લ, તથા કાટકરી, સંયુક્ત પ્રાંતના મુસાહાર, પાસી અને ચમારને બીજી હલકી ન્યાતોનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ પિતા તરફથી વંશ ગણે છે તથા કૃષ્ણવર્ણ છે. તેમના ઉપર દ્રવિડ સંસ્કૃતિની અસર થયેલી છે. દા. ગુહાની શોધખોળ પ્રમાણે એમનામાં નીગ્રીટો વંશનું લોહી મિશ્ર થએલું છે. ઇરૂલા. કાદીર, કણીકર અને પાનીયાન વગેરે જાતો આ વંશની છે. આ વંશ ભારતનો મૂળ વતની હોવાનું ઘણા ખરા માને છે. એ વંશનો સંબંધ મી. ફીન વગેરે મલય દ્વીપકલ્પના સકાઇ તથા ઓસ્ટ્રેલીયાના મૂળ વતનીઓ સાથે જોડે છે. પત્થરની કબરો તથા સ્મરણ શિલાના રિવાજના અવશેષો મધ્ય પ્રાંત, પૂર્વ રાજપુતાના, તથા સંયુક્ત પ્રાંતના મિરઝાપુર જીલ્લામાં મળી આવે છે, તેમનામાં, cross-cousin marriage નો રિવાજ પણ પ્રચલિત હતો.

મુંડા

મુંડા વંશ લગભગ મધ્યમ કપાલ, તથા પૃથુનાસ હોઈ નાસાંક ૮૦ ઉપરાંત છે, છોટા નાગપુર, પશ્ચિમ બંગાળ, તથા બિહારમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ વંશની વસતિ છે, સંયુકત પ્રાંતમાં નથી, Linguistic Survey of India ના કર્તા દા. ગ્રિએર્સનના કહેવા પ્રમાણે મુંડા ભાષાઓ ગંગા નદીની ખીણમાં પણ એક વખતે ફેલાયલી હતી. એમની સંસ્કૃતિ ઇન્ડોનેસીઆ (હિન્દી મહાસાગરમાંના દ્વીપો) તથા melenesia (મલાયા દ્વીપકલ્પ તથા તેની નજીક ટાપુઓ) માં ફેલાયલી લાગે છે. મુંડા ભાષાઓ મોન-ક્ષ્મેર (મલાયા દ્વીપકલ્પના સકાઇ તથા સેમાંગ લોકોની ભાષાઓ) સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. પોલીનેસીઆ તથા ઇન્ડોનેસીઆની ભાષાઓ પણ એ જ કુટુંબની છે. દાદાજીનું પૌત્રી અથવા દૌહિત્રી સાથે લગ્ન કરવાના વિચિત્ર રિવાજના અવશેષ આ વંશમાં ઓરા-ઓન જાતમાં તેમજ મેલાનેસીઆ, બીહાર તથા ગંજમ જીલ્લામાં મુંડા ભાષા બોલતી કોમોમાં રહ્યા છે. દા. ઘુર્યે વધુમાં જણાવે છે કે " Shouldered celt " (પથ્થરની બનાવેલી એક જાતની પરશુ) બંગાળાના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં તથા આસામમાં મળી આવે છે, બીજે મળતી નથી, તેથી નવ પાષાણુ યુગમાં મુડા વંશીય પ્રજા એ લઇને ભારતમાં આવી હશે. મુંડામાં સંતાલ, મુસાહાર અને બિહારના ચમારનો સમાવેશ થાય છે.

દ્રવિડ

અસલ દ્રવિડ માનવ વંશ લંબશીર્ષ હોઈ તેનો કપાલાંક ૭૫ થી નીચે રહે છે અને નાક મધ્યમ પરિણામ હોઈ નાસાંક ૭૭ થી ઓછો હોય છે. આ વંશ તાલીમ તથા મલયમલ જીલ્લાઓમાં મળી આવે છે. માતા મારફત વંશ ગણવાની પદ્ધત એ તેનું વિશિષ્ટ લક્ષણુ છે. આ વંશના માણસોને ગાલ ઉપર તેમ છાતી ઉપર વાળ હોતા નથી. અને માથું વાળ વગરનું બોડું રાખે છે. નંબુદ્રી બ્રાહ્મણોને ઠીક પ્રમાણુમાં વાળ ઉગે છે પણ તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દ્રવિડો પ્રમાણે ફક્ત ચોટલી રાખી શરીર ઉપરથી બધા વાળ હજામત કરાવી કાઢી નાંખે છે. મલબારમાં કોઈને ' સકેશ ' માણસ કહેવો એ અપમાન ગણાય છે. વાળના અભાવને લીધે દ્રવિડોનો Brown Race (ઘઉંવર્ણો માનવ વંશ) સાથે સંબંધ જોડાય છે, અને એ જાત હિન્દમાં માતૃહક્કનો અમલ કરનારા મેસોપોટેમીયા અગર અરબસ્તાનથી એબીલોનીઅન અથવા આરબ પ્રજામાંથી વસવા આવેલી હશે એમ દા. ધુર્યે કહે છે. દ્રવિડ માનવવંશમાં નાયર, ટિયન, બડગા, આગામુદૈયન અને વેલ્લાલાનો સમાવેશ થાય છે. નંબુદ્રી બ્રાહ્મણનો કપાલાંક ૭૫ ઉપરાંત હોઈ તે બહુ જ કેશાળ છે ને તેથી તેનો આ વંશમાં સમાવેશ થતો નથી. તોડાઓનો કપાલાંક તથા નાસાંક જોતાં તેઓ દ્રવિડ વંશમાં ખપે પરંતુ તેમના અંગ ઉપર કેશ વધારે પ્રમાણમાં ઉગતા હોવાથી તેઓ આ વંશના નહીં પણ નંબુદ્રીને મળતા વંશના હોવા જોઈએ ને તેમના રીતરિવાજો પણ ઘણી બાબતમાં એમને મળતા છે.

પાશ્ચિમાત્ય વંશ

રિસ્લેની મંગોલો–દ્રવિડ વંશની કલ્પના ન સ્વીકારતાં ' બંગાળીઓને તે પાશ્ચિમાત્ય માનવ વંશના વિસ્તાર તરીકે ગણે છે. ફેરફાર બતાવનાર અંક જોતાં બંગાલનો બ્રાહ્મણ બિહારના બ્રાહ્મણ કરતાં શેણવી તથા ચિતપાવનને વધારે મળતો આવે છે. સંયુક્ત પ્રાંતનો બ્રાહ્મણ બિહારી બ્રાહ્મણ કરતાં બંગાલી બ્રાહ્મણથી ઘણો જુદો પડે છે. બંગાળાના લોકોમાં દ્રવિડ સંસ્કૃતિના સંબંધો જોવામાં આવે છે. બંગાલાની ઉચ્ચ ન્યાતોમાં આર્ય લોહી હોવાની રીસ્લેની કલ્પના દા. ધુર્યે કબૂલ રાખતા નથી; તેઓ જણાવે છે કે ફેરફાર દર્શક અંક પ્રમાણે બંગાલી બ્રાહ્મણ તથા ચંડાલ વચ્ચે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧.૧૧ જેટલો ફરક છે જ્યારે બંગાલી બ્રાહ્મણ તથા સંયુકત પ્રાંતના બ્રાહ્મણ વચ્ચે ફરક ૩.૮૯ આવે છે; એટલે, બંગાળનો ચંડાળ બંગાળી બ્રાહ્મણની જેટલો નજીક છે તેટલો નજીક સંયુકત પ્રાંતોનો બ્રાહ્મણ નથી, જે આર્ય લોહી હોત તો બનત નહીં. ઓરિસ્સામાં મુંડા લોહી સાથે મિશ્રણ જણાય છે કારણ નાસાંક બહુ વધારે છે. તેથી બંગાળી તથા ઓરિસ્સાના લોકોને પાશ્ચમાત્ય માનવ વંશ તથા મુંડા માનવ વંશના સંકરના પરિણામરૂપ માનવા જોઇએ અને કેટલાક પ્રસંગે મંગોલોઇડ પ્રકારના માનવનું જુજજાજ મિશ્રણ થએલું માનવું જોઇએ. બાહેલીઆ, ધનગર, ધારકર, ડોંબ, કુસઢ અને સંયુકત પ્રાંતના નાઇ લોકોએ માતાના વંશમાં મામા માસીના બાળકો સાથે લગ્ન સંબંધ કરવાનો રીવાજ સિક્કીમના ભૂતીઆ-(મંગોલોઇડ) પાસેથી ઉછીનો લીધાનું જણાય છે.

પશ્ચિમ હિન્દના લોકોને શક-દ્રવિડ વંશ તરીકે રીસ્લે ઓળખાવે છે પણ દા. ધુર્યે જણાવે છે કે શકો એટલે સુધી ઉતરીને આવ્યા જ ન્હોતા. ગુજરાતથી દક્ષિણ કાનડા, કૂર્ગ, મ્હૈસૂર, દક્ષિણ ભારતના ઉચ્ચ પ્રદેશ, તેલુગુ પ્રદેશ તથા ઓરિસ્સા અને બંગાળમાં વસતા લોકોને દા. ધુર્યે પાશ્ચમાત્ય વંશ તરીકે ઓળખાવે છે. આ વંશમાં મસ્તક મધ્યમશીર્ષ હોઇ પૃથુ તરફ સહેજ વલણ બતાવે છે. ઘણી ખરી કોમોમાં નાસાંક ૭૮ નીચે છે. આ વંશના પ્રતિનિધિમાં સાલે. બાંટ, વક્કલિગ, કૂર્ગ, શેણવી, પ્રભુ, નાગર, ચિતપાતન, માલા, માડીગ, હોલેયા છે.

મી. ચંદાની કલ્પનાની ટીકા

મી. ચંદા જણાવે છે કે ગુજરાતીઓ, મહારાષ્ટ્રીયો, તથા બંગાળીઓનો ચીની તુર્કસ્તાનમાંથી ઉતરી આવેલા આલ્પાઇન વંશ સાથે સંબંધ છે તથા દા. હેડન તેને ટેકો આપે છે, જો આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરું હોય તો પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે પૃથુ કપાલ અથવા મધ્યમ કપાલ ગુજરાતમાં આવતાં સુધી, કાશ્મીર, રાજપુતાના પંજાબ વગેરે પ્રદેશમાં તેનું નામ નિશાન કેમ મળતું નથી ? વળી આ વંશનો ઉંચામાં ઉંચો કપાલાંક દક્ષિણમાં બેલ્લારી જીલ્લામાં મળી આવે છે, તેથી સમુદ્ર માર્ગે આ વંશ પશ્ચિમ કિનારે ઉતર્યાનો સંભવ વધારે છે. આ વંશની ઘણી ખરી ન્યાતો મધ્યમ કપાલ છે અને તે બહુ પૃથુશીર્ષ શુદ્ધ આલ્પાઇનને બદલે મિશ્ર હોવાનો સંભવ છે, આલ્પાઇનનો કપાલાંક ૮૫ ઉપરાંત રહે છે. પશ્ચિમ એશીયામાં આલ્પાઇન તથા Brown race નું મિશ્રણ થયું હતું તેમાંના આ લોકો હોઈ શકે. ખ્રિ. સ. પૂ. ૨૨૦૦ માં ઇલામથી કૅસાઇટ પ્રજાએ કચ્છ વસાવ્યાનું મી. સ્કોફ માને છે. મી. પીક કહે છે કે ખ્રિ. પૂ. ૨૦૦૦ ની આજુબાજુમાં એશિયામાયનરમાં કેટલાક નૉર્ડીક (શુદ્ધ શ્વેતવર્ણીય) વંશના લોકો આવ્યા હતા અને તેમાંથી કેટલાક હિન્દના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ઉતરી આવ્યા હોય તો ચિતપાવનની આંખોના રંગનો ખુલાસો થાય. તે ભૂરી નળી પણ લીલી ભૂરી છે.

રૂગેરીની કલ્પના

ગીઉફ્રિડા રૂગેરી (Giuffida Rugeri) નીચે પ્રમાણે ભારતીય માનવ વંશોનું વર્ગીકરણ કરે છે.

(અ) નીગ્રીટો; હાલમાં તેમના કોઇ વંશજો રહ્યા નથી; વખતે ભીલ તથા ગોંડ વગેરે એ વંશના હોય.

(બ) આદિ દ્રવિડો (ઑસ્ટ્રેલોઈડ વેદ્દાઈક)

(ક) સોમાલી તથા ગેલા શિવાયના હબસીઓ (Ethiopiaus) સાથે સંબંધ ધરાવતા દ્રવિડો, કાનડા તથા તેલુગુ પ્રદેશમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વસતા મધ્યમશીર્ષ તથા પૃથુશીર્ષ લોકોનો તે આમાં સમાવેશ કરે છે. તે દ્રવિડોને હિન્દમાં સમુદ્ર માર્ગે નહીં પણ ઇરાન થઈ જમીન માર્ગે લાવે છે, અને દક્ષિણમાં કપાલાંક વધી જવાના કારણમાં હિન્દ તથા ઇરાનના અખાત વચ્ચે રહેતા પૃથુશીર્ષ નીગ્રોટો વંશ સાથે થએલા મિશ્રણને ગણે છે. દા. ધુર્યે કહે છે કે દીર્ઘશીર્ષ તથા મધ્યમશીર્ષ વંશોની વહેંચણીનો આથી ખુલાસો મળતો નથી.

(૩) ઉચ્ચ લંબશીર્ષ પ્રજા (તોડા).

(૪) દીર્ઘશીર્ષ આર્યો; એમાં કાફીર, દર્દ, રાજપુત અને લાહૌલના કેનેટનો સમાવેશ તે કરે છે.

(૬) પૃથુશીર્ષ લ્યુકોડર્મ. ફરેરી મી. રામપ્રસાદ ચંદાની આલ્પાઇન વસવાટની કલ્પના સ્વીકારે છે. પણ દા. ધુર્યે તે નાકબૂલ કરે છે. તેઓ માનવમાપન શાસ્ત્ર ઉપર વધારે આધાર રાખે છે, (જે કસોટીને ઘણાખરા નવા માનવશાસ્ત્રીઓએ અશાસ્ત્રીય ગણી છે.)

દા. ધુર્યેના નિર્ણય

દા. ધુર્યેએ કરેલી સમાલોચનાના પરિણામે ભારતીય પ્રજામાં (૧) આર્ય, (૨) દ્રવિડ, (૩) મુડા, (૪) આદિ દ્રવિડ, (૫) પશ્ચિમાત્ય અને (૬) મંગોલીઅન મિશ્ર (mengoloid) એવા છ માનવ વંશ છે. તેમાં ભારતીય આર્ય (Indo-Aryan) વંશની પ્રજા પંજાબ, રાજપુતાના, અને સંયુક્ત પ્રાંતના કેટલાક ભાગમાં હોઈ આદિ દ્રવિડ તથા મુંડા વંશો સાથે હલકી ન્યાતોમાં સંયુકત પ્રાંતમાં મિશ્ર થઈ છે. મુંડાવંશની પ્રજા મુખ્યત્વે છોટા નાગપુર પ્રાંતમાં કેન્દ્રિત થઇ છે. બીહારની પ્રજામાં આર્ય,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આદિ દ્રવિડ તથા મુંડાનું સંમિશ્રણ છે જ્યારે બંગાળમાં તથા ઓરિસ્સામાં પાશ્ચિમાત્ય, મુંડા તથા મંગોલોઇડ વંશોનું જોડાણ છે. અસલ મંગોલોઇડ પ્રજા હિમાલય પ્રદેશ, નેપાળ તથા આસામમાં છે; જ્યારે પાશ્ચિમાત્ય માનવ વંશ પશ્ચિમ કિનારે ગુજરાતથી મલબારની ઉત્તરે, મહીસુર, મહારાષ્ટ્ર તથા તેલુગુ પ્રાંતમાં છે, તામીલ તથા મલાયલમ ભાષા બોલનારી દક્ષિણની પ્રજા દ્રવિડ વંશની છે. માત્ર તદ્દન જંગલી વન્ય જાતો દક્ષિણ ભારતમાં આદિ દ્રવિડ છે.

ડૉ. હટનના અનુમાન

Indian Census Report 1931 (હિન્દી વસતિ ગણત્રીનો અહેવાલ ૧૯૩૧)ના કર્તા ડૉ. હટને એ પુસ્તક ૧૯૩૩ માં બહાર પાડયું છે તેમાં તેઓ જુદા જુદા મતોની લંબાણ સમાલોચના કરી જણાવે છે કે હિન્દની વસતિમાં નીચે પ્રમાણે માનવ વંશો છે:—

(૧) **નીગ્રોટો**-ઠીંગણો દીર્ઘ શીર્ષ, ગુંચળાવાળા વાળ ધરાવનાર કૃષ્ણવર્ણ નીગ્રોને મળતો માનવ વંશ; એ વંશના પ્રતિનિધિઓ દક્ષિણ ભારતના દક્ષિણ કોણમાં, બરમામાં તથા આસામમાં દુર્ગમ ડુંગરાઓમાં મળી આવે છે; યુરોપીયન નીએન્ડરથલ માનવ પહેલાં ઉત્પન્ન થએલી નીગ્રોટો માનવ જાત ગણાય છે; ને નીએન્ડરથલ માનવે આ જાતને નસાડવાથી વિખરાઇ ગઈ અને દક્ષિણ એશીઆમાં ફેલાઇ. આ જાત ભારતની મૂળ વતની જાત ગણી શકાય પણ તેના અવશેષો બહુ જૂજ પ્રમાણમાં છે. પીપળાની પૂજા તથા ધનુષ્ય એ આ વંશની શોધો છે.

(૨) દીર્ઘશીર્ષ, પૃથુ પણ ટુંકા નાકવાળો કૃષ્ણવર્ણ **પ્રોટો-ઓસ્ટ્રેલોઇડ** (અસલ દક્ષિણ માનવ વંશ)-આ વંશના પ્રાચીન પૂર્વજો પેલેસ્ટાઇનમાં મળી આવે છે. તેથી તે પશ્ચિમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તરફથી આવી ભારતમાં વિશિષ્ટ લક્ષણયુકત થવાથી તેને આપણે હિન્દના અસલ વતની આજે ગણી શકીએ. આ વંશ નીગ્રીટો પછી ભારતમાં દાખલ થએલો હોવો જોઇએ. આ વંશનું શુદ્ધ રૂપ વેદ્દા, માલ વેદન, ઇરૂલા, શોલગા વગેરે શિકારી દશામાં રહેલી સીલોનની જાતોમાં તથા દક્ષિણ હિન્દમાં મળી આવે છે. દક્ષિણ હિન્દમાં કેટલીક જાતોમાં ભૂમધ્ય સામુદ્રિક માનવ વંશનું મિશ્રણ જણાઈ આવે છે, જ્યારે કેટલીકમાં નીગ્રીટો લોહીનો સંકર (મિશ્રણ) છે, જેમકે મલાયાના સકાઈમાં. ખોદવાની લાકડીથી ખેતી કરનારા પાલીયાન એટલા જ શુદ્ધ છે. આ વંશ ઇન્ડોનેસીઆ (હિન્દી મહાસાગરના બેટો), તથા દક્ષિણ અરબસ્તાનમાં છે. આપણ દેશમાં ઉત્તર કરતાં દક્ષિણ ભારતમાં વધારે પ્રમાણમાં હલકી ન્યાતો આ વંશની છે. ઓસ્ટ્રેલીઆના મૂળ રહેવાસીઓ આ વંશના હોવાનું મનાય છે. ૧૯૩૨ માં માઉન્ટ કારમેલમાં થએલી શોધ મુજબ આ માનવ વંશ નીએન્ડરથલ માનવ અને અર્વાચીન માનવની વધુ પ્રાચીન જાતની વચ્ચે આવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં રોડેસીઆમાં મળી આવેલી ખોપરીને મળતો આ વંશ છે. જાવામાં હાલમાં મળી આવેલો homo soliensis એ ઓસ્ટ્રેલીઆના મૂળ વતનીઓનો સીધો પૂર્વજ હોવાનો દાવો કરવામાં આવે છે. કરનલ સેવેલ પાશ્ચિમાત્ય તુંગનાસ વંશ અહીંના વાતાવરણ તથા આબોહવામાં રૂપાન્તર થતાં આ વંશ ઉત્પન્ન થયાનું માને છે. દક્ષિણ હિન્દમાં આદિચાનાલ્લુરમાં મળી આવેલી ખોપરી અસલ દક્ષિણ માનવ વંશની ગણાય છે, ને મોહેન્જોદારોમાં તેમાંની એક ખોપરી મળી આવેલી છે. ઇજીપ્તના રાજવંશ પૂર્વ યુગના માનવને મળતી ખોપરીનો આ વંશ હોવાનું ઇલીયટ સ્મિથ જણાવે છે. આ વંશે ભારતમાં કુંભારકળા તથા નવપાષાણયુગની સંસ્કૃતિની શરૂઆત કર્યાનું કહેવાય છે. આપણા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેશની પૃથુનાસ પ્રજા આ વંશને આભારી છે, ડા. ધુર્યે આ વંશને આ દ્રવિડ તરીકે ઓળખાવે છે.

(૩) પ્રાચીન ભૂમધ્ય સામુદ્રિક વંશ (Earlier Mediterraneans)–અસલ દક્ષિણ માનવ વંશ પશ્ચિમ દિશામાંથી પેલેસ્ટાઇન તરફથી આવ્યા પછી ભૂમધ્ય સામુદ્રિક વંશની એક શાખા ખેતીવાડી તથા પદસમુચ્ચયવાળી ભાષા લઈને પશ્ચિમ તરફથી આવી ગંગા નદીની ખીણમાં થઈ એશીઆના દક્ષિણ પૂર્વ ખુણા સુધી ફેલાઈ. એ વંશનો અસલ દક્ષિણ માનવ વંશ સાથે સંકર થએલો હોવો જોઈએ. આ વંશની ભાષાઓ દક્ષિણ એશીયાઈ (Austro-Asiatic) ગણાય છે. દુનિયામાં આ ભાષાઓ પંજાબથી ન્યુઝીલંડ તથા માદાગાસ્કરથી ઇસ્ટર આયલંડ સુધી ફેલાયલી છે ને તે દ્રવિડ ભાષાઓ કરતાં વધારે પ્રાચીન છે. કેટલીક મુંડા ભાષાઓ આ વંશની છે અને કેટલાક કહે છે કે સિન્ધુ સંસ્કૃતિ સ્થાપનારા દ્રવિડ ભાષા બોલનારા લોકોએ મુંડાઓને એ પ્રદેશમાંથી તથા ગંગા નદીની ખીણમાંથી હાંકી કાઢતાં તેઓ જંગલો તથા ડુંગરામાં ભરાયા; વખતે વિકલ્પમાં એમ પણ બન્યું હોય કે સિન્ધુ સંસ્કૃતિની ભાષા મુંડા હોય (અને સુમેરી ભાષા સાથે મુંડા ભષાને સામ્ય હોવાનું કેટલાક કહે છે) અને પાછળથી આવેલા દ્રવિડોની ભાષાએ મુંડાનું સ્નાન લીધું હોય. મુંડા ભાષાઓ ગોદાવરીની ઉત્તરે છે. આ વંશનો બીજા વંશો સાથે સંકર થઈ મુંડા વંશ ઉત્પન્ન થયો છે. ઓરાઓન મંગોલીઅન વંશ જેવા દેખાવડામાં હોઇ છોટાનાગપુર, બસ્તાર રાજ્ય અને મદ્રાસ એજન્સી પ્રદેશમાં છે. પૂર્વેથી આવેલા Pareoean લોહી સાથે મિશ્ર થવાથી આ લોકો મોંગલ વંશના જેવા દેખાય છે. સંતાલો તથા મુંડાઓમાં એવી દંતકથા ચાલે છે કે અગ્નિ પ્રલય થઈ પાણી ઉભરાવાથી તેમના પૂર્વજો ડુંગરામાં ભરાયા હતા. આ દંતકથા ઉપરથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્વાળામુખી ફાટી પાણી ઉભરાવાથી હિન્દી બેટસમૂહમાંથી, એ પ્રદેશ એશિયા સાથે જમીન માર્ગે જોડાયો હશે ત્યારે, કેટલાક પીળા વંશના (મંગોલીઅન) લોકો નાસીને આવ્યા હશે. બરમા, આસામ તથા પૂર્વે બંગાળમાં મંગોલીયન લોહી મિશ્ર થયું છે.

મુંડાઓના ભૂમધ્ય સામુદ્રિક પૂર્વજો પથ્થરના સ્મારક ઉભા કરવાનો રિવાજ તથા પ્રાથમિક નાવિકકલા લઇને આવ્યાનું મનાય છે.

(૪) **સુધરેલો ભૂમધ્ય સામુદ્રિક વંશ**—મુંડા વંશના પૂર્વજો ભારતમાં આવ્યા પછી સુધારામાં વધારે આગળ વધેલા ભૂમધ્યસામુદ્રિકો પૂર્વ યુરોપમાંથી ઇરાની આખાત અને ત્યાંથી આપણા દેશમાં વસવા આવ્યા. આ લોકો દ્રવિડવંશના પૂર્વજો ગણાય છે. ૧૯૩૦ માં થએલી શોધખોળ મુજબ દ્રવિડ ભાષાઓ પશ્ચિમ તરફથી ભારતમાં આવેલી હોવી જોઇએ અને યુફ્રેટીસના વાંક ઉપર આવેલા મિટાની પ્રદેશમાં ઇન્ડો યુરોપીયન લોકો આવતા પહેલાં તેમ પછી બોલાતી ખારિઅન (હારિઅન) ભાષા હાલની દ્રવિડ ભાષા સાથે તેમ કૉકેસસમાં જીવતી રહેલી કેટલીક ભાષાઓ સાથે મળતી છે. ખારિઅન અથવા હારિઅન " એશિઆ માઇનરનો સાચો બિન–ઇન્ડો યુરોપીયન હિટાઇટ " છે એમ કેટલાક ગ્રંથકર્તા કહે છે; અને પ્રાચીન આર્મીનીઆના હાલ્ડીયન સાથે મળતાં વંશનો એ ગણાય છે. જો આ વંશનો સંબંધ આર્મીનીઆ તથા મેસોપોટેમીયા સાથે છે એમ સાબીત થાય તો હિન્દ આવેલા સુધરેલા ભૂમધ્યસામુદ્રિકો (દ્રવિડોના પૂર્વજો) તે પૈકીના હોવાથી ભારતીય વસ્તીમાં મેડીટરેનીયન તથા આર્મેનોઇડ (આર્મીનીઆના મૂળ વતનીને મળતા) શારીરિક લક્ષણો તથા હિન્દુ ધર્મના કેટલાંક તત્ત્વોનો ખુલાસો થાય. મેસોપોટેમીયામાં દ્રવિડ ભાષા જડી આવે તો તે સિન્ધુ સંસ્કૃતિ તથા સુમેરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંસ્કૃતિના સામ્ય સાથે બંધ બેસતું ગણાય. યુરોપીઅન ગ્રંથકારો ઇન્ડો યુરોપીઅનોના આક્રમણો ખ્રિ. પૂ. ૨ હજાર વર્ષ અગાઉના ગણતા નહીં હોવાથી ભારતીય સિન્ધુ સંસ્કૃતિ દ્રવિડ માનવો વલણ ધરાવે છે ને મેસોપોટેમીયામાં દ્રવિડ ભાષા મળી આવવાથી સુમેરીઆ તથા ભારતની સિન્ધુ સંસ્કૃતિના નિકટ સંબંધનો ખુલાસો મેળવે છે. દ્રવિડ ભાષાઓ વધારે વિકસિત પદસમુચ્ચયવાળી છે, તેમ મુંડા ભાષા પણ પદ-સમુચ્ચયવાળી હતી. પરંતુ મુંડા જે વંશના છે તે પાછળથી આવેલા એજ વંશના માનવો કરતાં ઓછા સંસ્કૃત હોવાથી સિન્ધુ સંસ્કૃતિના જનક હોવાનો સંભવ ઓછો છે. પાછળથી આવનારા ભૂમધ્ય સામુદ્રિકો પોતાની સાથે લોઢા શિવાય બાકીની ધાતુઓનું જ્ઞાન લાવેલા હોવા જોઇએ. પહેલા આક્રમણ પછી પણ આ વંશના માનવોનો પ્રવાહ ચાલુ રહ્યો હશે ને તેથી મેસોપોટેમીયા સાથે સંબંધ કાયમ રહ્યો હશે.

આ વંશ દીર્ઘશીર્ષ જ હતો. એમની સાથે કેટલાક પૃથુ-શીર્ષ માનવો આવ્યાનુ લાગે છે. તેઓ આલ્પાઇન (પહાડી) વંશના આર્મેનોઇડ શાખાના હોવા જોઇએ. ત્યાં સુધી ભારતમાં પૃથુશીર્ષ વંશ આવેલો નહતો. દા. હટનના કહેવા પ્રમાણે મોહેન્જો-દારોમાં મળી આવેલી એક ખોપરી આલ્પાઇન નહીં પણ આર્મે-નોઇડ આલ્પાઇન વંશની છે, એટલે સિન્ધુ સંસ્કૃતિમાં આર્મેનોઇડ આલ્પાઇને પણ ફાળો આપેલો હોવો જોઇએ. દ્રવિડો હિન્દમાં આવ્યા પછી આર્મેનોઇડ આલ્પાઇને પ્રવેશ કરેલો હોવો જોઇએ અને પછી દ્રાવિડ વંશ સાથે મિશ્ર થયો હશે.

(૫) આર્મેનોઇડ આલ્પાઇન—આ વંશના માનવનું શીર્ષ ખૂબ ઉભા ઢોળાવ સાથે ઉંચું હોઇ માથાનો પાછલો ભાગ ચપટો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય છે; તેથી એ ઉચ્ચ–પૃથુશીર્ષ તરીકે ઓળખાય છે. આલ્પાઇન વંશની આ વિશિષ્ટતા પામેલી શાખા છે. દક્ષિણ-પશ્ચિમ એશિયાના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આ વંશ ઉત્ક્રાંત થએલો હોવો જોઇએ. આર્મીનીઆ એનાટોલીઆ, અને દક્ષિણ–પૂર્વ યુરોપ, એશિયા માયનર તથા મેસોપોટેમીયામાં આ વંશ દીર્ઘશીર્ષ ભૂમધ્ય સામુદ્રિક સાથે મિશ્ર થએલો નજરે પડે છે. સુમેરની વસતિમાં આ વંશના માનવ ઘણા હતા. રૂપાન્તર થઇ આ વંશનું લોહી ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ, વાણીઆની ઘણી ન્યાતોમાં જણાઇ આવે છે. દ્રવિડ ભાષા બોલનાર પ્રજાના પ્રદેશમાં તેમજ પૂર્વ પંજાબ અને સંયુકત પ્રાંતની ઉંચી ખાણોમાં આ વંશના લોકો છે. પ્રાચીન એશિયા માયનરની ઘણી ખીલેલી સંસ્કૃતિ માટે કેટલેક અંશે આપણે આ વંશને આભારી છીએ અને દરેક ઠેકાણે આ વંશ ભૂમધ્ય સામુદ્રિક વંશ સાથે મિશ્ર થયો છે. ડા. હટન અનુમાન કરે છે કે આર્મેનોઇડ વંશ મિશ્ર થવા લાગ્યો તે પહેલાં ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ભૂમધ્યસામુદ્રિક વંશના લોકો ફેલાયલા હતા અને હાલમાં અદશ્ય થએલા ઇન્ડો-નેસીઅન વંશ સાથે આ વંશનો સંબંધ હોવાનો સંભવ છે. એ ઇન્ડોનેસીઅન વંશના દક્ષિણ એશિઆઇ ભાષા બોલનારી જાતોના અવશેષો ગંગા નદીની બન્ને બાજુની ખીણમાં માલમ પડે છે. નામશુદ્રો આ અવશેષ પૈકી છે ને તેઓ તુંગનાસ તથા મધ્યમ ગૌર ચામડી ધરાવે છે. ડા. હટન વધુમાં એમ માને છે કે સંસ્કૃતિના મૂળ સિરીઆથી ઇરાની અખાત સુધી મેસોપોટેમીયાની ઉત્તરે આવેલાં ડુંગરાની આજુબાજુના ‘ફળદ્રુપ અર્ધચંદ્ર’ પ્રદેશમાં છે. એ પ્રદેશમાં એ વંશના ભૂમધ્યસામુદ્રિકો રહેતા હતા અને ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારે વિશિષ્ટતા પામી એ વંશ એશીયા માયનરથી હિમાલય પર્વતોની દક્ષિણ કોરના માર્ગે છેક હિન્દી મહાસાગરના બેટો સુધી નવપાષણ યુગમાં ફેલાયો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આર્મેનોઇડ તથા ભૂમધ્ય સામુદ્રિક વંશોનો સંકર ખાસ કરીને તામીલ લોકોમાં જણાઈ આવે છે. દા. હટન સર જોન માર્શલથી જુદા પડી સિન્ધુ સંસ્કૃતિ સ્વતંત્ર રીતે વિકાસ પામ્યાનું ન માનતાં "નજીકના પૂર્વ"માં આર્મેનોઇડ–મેડીટરેનીયન વંશોએ વિકસાવેલી સંસ્કૃતિ તથા દ્રવિડ ભાષા સાથે સિન્ધુ સંસ્કૃતિના વિકાસને જોડે છે, અને કચ્છ તથા સિંધ નજીક આવેલા હિંગલાજ માતાના મંદિરને નિનેવેની 'બિબી નાની" નામની દેવીના પંથ સાથે જોડે છે. બલુચિસ્તાનમાં બ્રાહુઇ ભાષા બોલાતી હોવાથી દ્રવિડો પશ્ચિમ તરફથી આવ્યાની માન્યતાને ટેકો મળે છે.

પામીર પ્રદેશમાંથી શુધ્ધ આલ્પાઇન વંશ હિન્દમાં આવતાં પહેલાં દ્રવિડો પશ્ચિમ માર્ગે આવી દક્ષિણ ભારતમાં પ્રવેશેલા જણાય છે. હિન્દમાં તેલુગુ એ સૌથી શુદ્ધ ભૂમધ્યસામુદ્રિક વંશ હોઇ કલાપ્રિય પ્રકૃતિના હોય છે, જ્યારે તામીલ વ્યવહારૂ અને વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ કરનાર રહે છે.

આર્મેનોઇડ–મેડીટરેનીયન સંસ્કૃતિ વેદપૂર્વ હિન્દુ ધર્મ તરીકે ઓળખાવી શકાય. સિન્ધુની ખીણમાંથી અદશ્ય થયા પછી પણ આ સંસ્કૃતિ જમનાની પૂર્વે હયાત રહેલી હોવી જોઈએ.

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં આલ્પાઇન વંશની અસર જોતા જણાય છે કે મેંગોલોઈડ (મોગલ મિશ્ર વંશ) જાતો (માઘ વિગેરે) બાદ કરવામાં આવે તો પૃથુશીર્ષનું લક્ષણ બંગાળાની ન્યાતોમાં બ્રાહ્મણથી નીચે સુધી ઘટતું જાય છે.

(૬) **આલ્પાઇન વંશ–શુદ્ધ** આલ્પાઇન પૃથુશીર્ષ હોઈ શકે (સીથીઅન) જેવા દીર્ઘશીર્ષ સાથે તેનો સંબંધ નથી. પશ્ચિમ કિનારાના પૃથુશીર્ષ તુંગનાસ લોકો આલ્પાઇન વંશના છે, એમાં આર્મીનીઆના મૂળ વંશનું મિશ્રણ થએલું નથી. એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વંશના લોકો બંગાળમાં તથા પશ્ચિમ કિનારે બલુચીસ્તાનથી કૂર્ગ અને ત્યાંથી દક્ષિણ પૂર્વના અંતિમ ખુણે મળી આવે છે પ્રભુ, મરાઠા, કુણબી, બિલ્લવ વગેરે એ વંશના છે. તેઓ પૃથુશીર્ષ અથવા મધ્યશીર્ષ છે. તેઓ મોહેન્જોદારો સંસ્કૃતિના યુગ દરમ્યાન અથવા તે પછી આવ્યા હોય. તેઓ પૂર્વ તરફ જવા ઉત્તર તરફ વળી બંગાલા પહોંચ્યા હોય બ્રાહુઇ (બલુચીસ્તાન)માં આ વંશનો અંશ છે. તેઓ ઘણાંખરાં ગોળ માથાના હોય છે. ઓરિસ્સા તથા આસામ વચ્ચે બંગાળીઓ કુહાડીના ફળ જેવા જુદા પડે છે; કારણ ઓરિસ્સા તથા આસામમાં સરખી ધાર્મીક માન્યતાઓ તથા રીવાજો હોઈ બંગાળા તેમનાથી જુદું પડે છે. તેઓ ઈન્ડો યુરોપીયન પ્રકારની દર્દ અથવા પિશાચી ભાષા સાથે વાયવ્ય હિંદમાંથી દક્ષિણ તરફ ગુજરાતને માર્ગે ગયા હશે, અને મલબારનો કિનારો છોડી દીધો હશે. ખેતી લાયક જમીન, ઋગ્વેદીક આર્યો આવતા સુધી, વાયવ્ય હિન્દમાં આ પ્રજાના હાથમાં હશે અને આર્યો આવતાં આ વંશની પ્રજા પશ્ચિમ, દક્ષિણ તથા પૂર્વ તરફ હાંકો કાઢવાને લીધે ગુજરાત અને બંગાળીની પ્રજા વચ્ચે શરીરસામ્ય તથા જ્ઞાતિસામ્ય જળવાયાનો સંભવ છે. ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણ તથા બંગાળાના કાયસ્થમાં સામ્ય હોવાનું હાલમાં શોધી કઢાયું છે. તેજ પ્રમાણે કોલ્હાપુરમાં બાગડે, ગુજરાતમાં વાઘરી અને બંગાળામાં બાગરી છે. જ્યાં એમને કોઇએ ત્રાસ આપ્યો નથી ત્યાં શાંતિપ્રિય તથા કાયદાને માન આપનારા ખેડૂત તથા મચ્છી પકડનાર માછી તરીકે આ લોકો વસે છે, પરંતુ જે શાખા કેન્દ્રમાં હોવાથી હાંકી કઢાવાને લીધે ભટકતી થઇ તેમાં ગુન્હો કરવાનું વલણ રાખનારા વર્ગો પેદા થયા છે. કેટલીક કોમોમાં પામીરથી આવેલા યુર–એશીઆટીક આલ્પાઇન લોહી મુખ્યત્વે છે એમ લોહી પરીક્ષાના ધોરણે લોહી જૂથ બી (B) વધારે પ્રમાણમાં મળી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવવાથી સાબીત થાય છે. આ વંશ મલબારમાં નહીં જવાથી ત્યાં દ્રવિડ સંસ્કૃતિના અંશ વધારે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં છે. આ વંશની જેટલી સાંસ્કૃતિક અસર ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર, મહીસુર, કુર્ગ તથા દક્ષિણ ભારતમાં દક્ષિણ પૂર્વ ખુણામાં છે તેટલી અસર ગંગાની ખીણમાં થઈ નથી, કારણ એ બાજુ વિખરાઇને ગએલા આલ્પાઇનની સંખ્યા અલ્પ હતી.

આલ્પાઇન યુદ્ધપ્રિય ઓછા છે. શાંતિપ્રિય વધારે છે. અને શાંતિથી સમાજમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓ ગામડાંઓ વસાવીને રહ્યા હશે અને પૂર્વેની નગર સંસ્કૃતિથી જુદા પડતા હશે. તેઓનું આગમન ઋગ્વેદીક આર્યો કરતાં ઓછું યુદ્ધયુકત હોવું જોઇએ. આલ્પાઇન વંશની ઘણી ખરી ન્યાતો કુણબી, કુરમી અને કાપુસ (ઇરાનના તાજીકના પ્રતિનિધિ) જેવા ખેતી કરનારા લોકોની બનેલી છે. આ વંશના નાયકો અસલ શ્વેતવર્ણીય ભવ્ય દેખાવના દીર્ઘશીર્ષ આર્યો હોવાથી તેઓ ઇન્ડો-યુરોપીયન દેવ, ભાષા, તથા ગ્રામ સંસ્કૃતિ લઇને ભારતમાં આવેલા હોવા જોઈએ. આલ્પાઇન વંશ પ્રથમ પામીરમાં પિતા તરફથી વંશ ગણનાર આર્યોના સમાગમમાં આવીને પછી હિન્દમાં આર્ય નાયકો દાખલ થવાથી માતા તરફથી વંશ ગણનાર ભૂમધ્ય સામુદ્રિક (દ્રવિડ) ના રીત રિવાજ તથા વંશ ગણવાની પધ્ધતમાંથી બચ્યો અને દેવીઓને બદલે દેવોનું મહાત્મ્ય તેમનામાં વધ્યું હોય એમ લાગે છે. મહા ભારતમાં નર્મદા કિનારે માહિષ્મતિમાં સ્ત્રીઓને અનેક પતિ ચૂંટવાની છૂટ તથા આરત્તા જાતમાં બહેનના છોકરા વારસ થતાં હોવાનો ઉલ્લેખ છે. નંબુદ્રિમાં મામાની છોકરી સાથે પરણવાનો રીવાજ બીજા હિન્દુઓથી ભિન્ન હોઇ માતા તરફથી વંશ ગણવાના યુગના અવશેષ રૂપ છે. આલ્પાઇન વંશ પશ્ચિમ કરતાં પૂર્વમાં ઓછો ફેલાયો છે.

અસલ નોર્ડીક તદ્દન શ્વેત હોય છે. આલ્પાઇન તથા આર્યના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મિશ્રણને લીધે પૃથુશીર્ષમાં રૂપાન્તર થયાનું સંયુક્ત પ્રાંત તથા બીહારની ન્યાતોમાં જણાય છે. અસલ દક્ષિણ વંશના પૃથુનાસ તથા લોહી આલ્પાઈન તથા આર્યોમાં ખેતી કરતા બ્રાહ્મણો કે કૂર્મીઓમાં (સંયુક્ત પ્રાંત તથા બિહારમાં) સરખું જણાય છે.

(૭) **મંગોલોઇડ વંશ**—વાયવ્ય હિન્દ તથા પશ્ચિમ હિન્દ તરફ તથા દક્ષિણ તરફ ઉપર પ્રમાણે માનવ વંશોના આગમન, વિસ્તાર તથા મિશ્રણ થતા હતાં, ઈન્ડો યુરોપીયનોએ ઘાસીઆ મુલકમાંથી પ્રસરી ઈરાનના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં જતાં આલ્પાઈન વંશના માનવોને વિખરાવાની ફરજ પાડી હિન્દમાં ધકેલ્યા. તે વખતે સિન્ધુ સંસ્કૃતિ સિન્ધુની ખીણમાં અદૃશ્ય થઈ હતી. આ આલ્પાઈન પ્રજાના નેતાઓ ઈન્ડો યુરોપીયન વંશના સંસ્કૃતને મળતી ભાષા બોલનારા હોવાનો સંભવ છે. તે વખતે હિન્દના અત્યંત પૂર્વમાં દક્ષિણ મંગોલોઈડ માનવોનાં ભ્રમણ શરૂ થયાં હતાં. તેઓ બંગાળના ઉપસાગર સુધી અને ત્યાંથી આગળ ઈન્ડોનેશીઆ તરફ પ્રસર્યા અને ત્યાંથી પૂર્વમાં પાછા કેટલાક સાંકૃતિક વિશેષો સાથે પાછા ફર્યા. એ મંગોલીઅન લોકો બર્મા, આસામ તથા પૂર્વ બંગાળમાં મિશ્ર સ્વરૂપમાં મળે છે. મોહેન્જોદારોમાં મંગોલોઈડ આલ્પાઇન વંશની ખોપરી મળી આવી છે. તે ઉપરથી આ વંશ ભારતમાં નિદાન પાંચ હજાર વરસ ઉપર દાખલ થઇ ગયો હતો એમ માનવું જોઇએ.

(૮) **મેલેનીસીઅન વંશ**—આ વંશના માનવો મિશ્ર સ્વરૂપમાં આસામ તથા બર્માના સીમાડા ઉપરના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં મળી આવે છે. આ વંશના માનવો પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ આવી નીગ્રીટો તથા પ્રોટો-ઓસ્ટ્રેલોઇડ સાથે વર્ણસંકર થએલા છે. પૂર્વથી હિન્દમાં આવતાં શબને કુદરતી સ્થિતિમાં જનાવરોની દયા ઉપર જમીન ઉપર ખુલ્લાં રાખવાના, ખોપરી જુદી પાડવાના, સાર્વજનિક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોમી ગૃહો રાખવાના, માથાંના ખોપરીઓ માટે શિકાર કરવાના રિવાજ તેમણે અત્રે આણ્યા તેમ હોડી પૂજા દાખલ કરી. આ વંશ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં હિન્દમાં મળી આવતો નથી. સવર તથા સંતાલો દક્ષિણ એશીઆઈ ભાષાઓ બોલે છે ને ચડઉતર જમીનની ખેતી કરવાની પદ્ધતનો તેમની સાથે સંબંધ છે.

(૯) **ઇંડો યુરોપીયન વંશ**—આ વંશની ભાષા સંસ્કૃત છે; ઋગ્વેદની ગામડીઆ બોલીઓમાંથી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સંસ્કૃતનું ઘડતર થયું છે. મૂળ ઇંડો–યુરોપીઅન ભાષા એક હશે તેમાંથી વૈદિક સંસ્કૃત, સંસ્કૃત, લિથુઆનીઅન, અવસ્તાની પ્રાચીન ઇરાની, ગ્રીક, લેટિન, જર્મન વગેરે ભાષાઓ વિકાસ પામી છે. આ વંશ ભાષાની દૃષ્ટિએ એક ગણી શકાય. ઉપર જણાવેલા વંશોના સહકારથી ઉત્પન્ન થએલી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઋગ્વેદકાલીન આર્યોએ સારો ફાળો આપ્યો છે ખ્રિ. પૂ ૨૦૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં ઇરાનના ઉચ્ચ પ્રદેશ તથા પામીર પ્રદેશમાંથી ઇન્ડો યુરોપીયનોએ હિન્દ ઉપર આક્રમણ કર્યાનું મનાય છે, ને તેમની ઉત્તમ બક્ષિસમાં સંસ્કૃત ભાષા છે.

રાયબહાદુર ચંદા જણાવે છે કે હિંદમાં ગોરા તેમ ઘઉંવર્ણા બ્રાહ્મણો છે તેથી વાયવ્ય દિશામાંથી શ્વેત અને દક્ષિણ–પશ્ચિમ એશીઆમાંથી આરબી સમુદ્રને માર્ગે ઘઉંવર્ણા બ્રાહ્મણો આવેલા હોવા જોઇએ. એ ઘઉંવર્ણા બ્રાહ્મણો ઇન્ડો યુરોપીયન બાષા બોલતા હોવા જોઇએ અને તે બેબીલોનીઆની પૂર્વેથી આવેલા હશે. દા. હટન આ અભિપ્રાય સાથે મળતા થતા નથી, ને ઘઉંવર્ણા બ્રાહ્મણોને દ્રવિડ ભાષા બોલનારા ગણે છે. એમને સંસ્કૃત બોલનારા ગણીએ કે દ્રવિડ ભાષા બોલનારા ગણીએ તો પણ તેમની સંસ્કૃતિ મેસોપોટેમીયાના નદી પ્રદેશને મળતી હતી, ને તેઓ એવે વખતે આવેલા હોવા જોઇએ કે જે વખતે ઘાસીઆં મેદાનોમાં રહેતા અસલ ઉત્તરદેશીય લોકોના ભ્રમણ શરૂ થયા નહી હોય. પાર્જીટર તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂર્યવંશને દ્રવિડ ગણે છે. અને મધ્ય હિમાલયમાંથી ઐલવંશીયો (આર્યો) પાછળથી આવી કોશલ–વિદેહની પૂર્વ દિશામાં વસ્યાનું માને છે. એ આર્યો ભારતમાંથી ઉભરાઇને મિટાની સુધી પ્રસર્યાનું પણ તે કહે છે.

ડા. હટન કહે છે કે ઋગ્વેદકાલીન આર્યોએ પંજાબમાં સિન્ધુ અને જમના વચ્ચે વસવાટ કર્યો ને પછી સંયુક્ત પ્રાંત તથા બિહારમાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં. તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર પોતાની સત્તા એવી રીતે જમાવી કે આર્ય બ્રાહ્મણોના હાથમાં હિન્દના ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન તથા સાહિત્યની કીર્તિ ચારે દિશામાં ફેલાઈ. પ્રોફેસર ગીલ્બર્ટ સ્લેટર દ્રવિડ તથા આર્ય વચ્ચે વંશભેદ માનતા નથી પણ ભાષાભેદ માને છે. ડા. હટનના માનવા પ્રમાણે ભારતીય આર્યો શુદ્ધ શ્વેતવર્ણીય Nordic હોવા જોઉએ. આલ્પાઇન, મેડીટરેનીયન તથા નોર્ડીક એ ત્રણે શ્વેત વંશના પેટાભેદ હોવાનું કેટલાક કહે છે. ભારતીય આર્યોએ ત્રણેમાંથી કઈ શાખાના હતા કે ત્રણેનુ મિશ્રણ હતા કે નોર્ડીક હતા તે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. કદાચ તેઓ નોર્ડીક હોવાનો સંભવ વધારે છે એમ સર જોન માર્શલ કહે છે.

મોહેન્જોદારો તથા હરપ્પામાં મળી આવેલી લિપિ ગમે તે હોય તો પણ જો ભાષા ડા. પ્રાણનાથના કહેવા પ્રમાણે સંસ્કૃત હોય તો વેદકાલ પછી વૈદિકધર્મનું રૂપાન્તર થઇ હાલના જીવંત હિન્દુધર્મની શરૂઆતનો યુગ સિન્ધુ સંસ્કૃતિ બતાવે છે ને એ સંસ્કૃતિ છેક ધટુરિઆ તથા એટલેન્ટિક મહાસાગર સુધી ફેલાઇ હતી અને ભારતીયોને સુમેર, ઈજીપ્ત, ક્રીટ વગેરે દેશોની સંસ્કૃતિઓ આભારી છે એમ કહેવું પડે. જો એ ભાષા મુંડા વર્ગની હોય અથવા દ્રવિડ હોય તો એ વંશોનો એ સંસ્કૃતિ સાથે સંબંધ જોડાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતા

તિલક. આર્યોનું હિંદમાં આગમન વિદ્વાન ઈ. સ. પૂ. ૪૫૦૦ ના સુમારમાં થયાનું ખગોળશાસ્ત્રના આધારે જે સાબીત કરે છે તે ડા. પ્રાણનાથને ટેકો આપે છે. સરજોન માર્શલ પણ સિન્ધુ સંસ્કૃતિ ઘરડી થએલી માની તેનો વિકાસ ભરતભૂમિ ઉપર થતાં હજારો વર્ષ ગયાનું કબૂલ રાખે છે. એટલે પ્રાચીન ભારત ખ્રિ. પૂ. ૫ સહસ્ત્રમાં સંસ્કૃત હતું એમ માનવા હરકત નથી. મુંડા તથા દ્રવિડો એક જ માનવ વંશના હોવાનું ડા. હટન સ્વીકારે છે, અને ડા. ધુર્યે ભારતીય આર્યોને પણ એ જ વંશના ઉચ્ચ દેહયષ્ટિ ધરાવનારા માનવ ગણાવે છે તે જોતાં દ્રવિડ, મુંડ તથા આર્યમાં ખાસ વંશ ભેદ નથી પણ સંસ્કૃતિ તથા ભાષાના વિકાસના ધોરણે ભેદ છે એમ કહેવું જોઇએ. આ ત્રણે વંશોએ મુખ્યત્વે ભારતની વસ્તિમાં મુખ્ય ફાળો આપ્યો છે ને તેઓ નજીક નજીકના ઉપવંશ હોવાથી તેમનું સાંસ્કૃતિક તથા ધાર્મિક એકીકરણ કરવામાં ખાસ મુશ્કેલી નહી નડી હોય એમ માનવું જોઇએ. આ ત્રણે ઉપવંશો ઘઉંવર્ણા માનવ વંશના પેટાભેદ છે, અને એ ઘઉંવર્ણો વંશ હિન્દમાં જ ઉત્પન્ન થઈ બીજા દેશમાં ફેલાયો હોય એમ છેલ્લામાં છેલ્લી શોધખોળો મુજબ માનવા કારણ મળે છે. કદાચ એમ બન્યું હોય કે એ ઘઉંવર્ણી વંશની આર્ય શાખા વાયવ્ય હિન્દની ઉત્તરે ભટકતી ભટકતી ઠેઠ ઉત્તર ધ્રુવ સમીપ પહોંચી શ્વેતવર્ણી થઇ ત્યાંથી ચોથા મહાહિમ યુગમાં ન્હાસી આવી દક્ષિણ રૂશિયાના ઘાસીઆ પ્રદેશથી મધ્ય એશીઆના ઘાસીઆ પ્રદેશ સુધી ફેલાયલા વચલા પ્રદેશમાં વસી હોય અને ત્યાંથી યોગ્ય તકે જુદા જુદા દેશોમાં ગઇ હોય. તે વાયવ્ય હિન્દમાં પ્રથમ આવ્યા પછી તકરાર થતાં ઈરાની શાખા જુદી પડી ગઇ હોય એમ પણ બન્યું હોય. એકંદર રીતે જોતાં દ્રવિડોને આર્ય વંશથી તદ્દન જુદા પાડવા મુશ્કેલ

5

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. તદ્દન ભિન્ન સંસ્કૃતિઓ સેંકડો વરસ સાથે રહ્યા છતાં એકરસ થઈ શકતી નથી એમ મુસ્લીમ યુગનો ભારતીય ઇતિહાસ પુરવાર કરે છે. એટલે વેદ તથા પુરાણ ધર્મ એક બીજા સાથે એકરસ થઇ શકે એવા તો જરૂર હશે. મુંડ અને દ્રવિડ વચ્ચે ભેદ પાડવો માનવ વંશ શાસ્ત્રીઓને પણ મુશ્કેલ પડે છે, અને કપાળ તથા નાક માપન શાસ્ત્રને તો એક જ કુટુંબમાં દીર્ઘશીર્ષ, મધ્યશીર્ષ તથા પૃથુશીર્ષ જન્મવાથી ઘણા અનુભવી લેખકો નિરૂપયોગી ગણે છે. આમ મુંડ, દ્રવિડ તથા આર્યનો સમન્વય થવાથી ભારતીય વસ્તિનું એકરૂપ સમજાય એવું છે. રંગ ભેદ તો ઉષ્ણ કટિબંધ, સમશીતોષ્ણ કટિબંધ અથવા શીત કટિબંધ ઉપર આધાર રાખે છે. તેમાં વળી અસલ દક્ષિણ માનવવંશ તથા નીગ્રીટો કૃષ્ણવર્ણ જ હતા ને તેમની સાથે લગ્ન સંબંધ થવાથી દ્રવિડ તથા મુંડમાં કૃષ્ણવર્ણની ઓછીવત્તી છાયા માલમ પડે છે. કૃષ્ણવર્ણ સાથે આપણે રાક્ષસોનો સંબધ જોડીએ છીએ તેથી નીગ્રીટો તથા પ્રોટોઓસ્ટ્રેલોઇડને જ આપણે રાક્ષસ નામથી ઓળખતા હોવા જોઇએ; જ્યારે અસુરો તથા નાગોનો એવો સંબંધ જોડતા નહીં હોવાથી એમનો સંબંધ દ્રવિડો સાથે જોડવામાં આવે છે. આર્મેનોઇડ આલ્પાઇન એ ઉચ્ચ પૃથુશીર્ષ વંશ ગણાય્યો છે પણ તે કહેવાતા દ્રવિડો અથવા મુંડા સાથે મિશ્ર થઈ ગએલો છે અને તેની પ્રતિનિધિ કેટલીક બ્રાહ્મણ વાણીઆની ન્યાતો હોવાથી તેમને તદ્દન જુદા પાડવા મુશ્કેલ છે જ્યારે શુદ્ધ આલ્પાઇન તો મરાઠા જેવી પહાડી પ્રજામાં નજરે પડે છે. આ બન્ને પહાડી પ્રજાઓની શાખાઓ છે. આલ્પાઇન ઉપવંશ શ્વેત વંશની જો શાખા ગણાય તો તેમનો-ભારતીય આર્યો સાથે સમન્વય થતાં વાર ન લાગે. ભૂતાન તથા નેપાળના લોકો મંગોલોઇડ આલ્પાઇન ગણાય. તેઓ પીત પ્રજાને મળતા છતાં પૃથુશીર્ષ પહાડી લોકો છે. ભૂતાનના ભૂતિઆ ભૂત ગણાઇ તેમના ગણના નાથ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શંકર ગણાયા હોય ને તેથી એવા જંગલી લોકોના દેવને વૈદિક દક્ષે યજ્ઞ-ભાગ ન આપવાથી કલહ થતાં છેવટે હાર થવાથી દક્ષને તેમનો યજ્ઞ-ભાગ કબૂલ રાખવો પડે એ કુદરતી છે. યક્ષ પણ એ પહાડી તિબેટની મંગોલોઈડ વંશની એક જાત હોઇ શકે કારણ તેમની રાજધાની અલકાપુરી તિબેટમાં હોવાનું મનાયું છે. યક્ષો અને રાક્ષસો બન્ને જંગલી હોવાથી એકબીજાને મળતી જાતો મનાઇ હોય એ સંભવિત છે.

ડા. પ્રાણનાથની કલ્પના, શ્રુતિ સ્મૃતિ-પુરાણ પરંપરાને બંધ બેસતી છે; જ્યારે માર્શલ તથા હટનની કલ્પનાઓ જીવંત હિન્દુ ધર્મ તથા સંસ્કૃતિના કોયડાઓનો સારો ઉકેલ કરે છે. આ બાબત ચોક્કસ અભિપ્રાય આપવો જો કે મુશ્કેલ છે તો પણ એકંદર રીતે વિચાર કરતાં સારો અભિપ્રાય સર જોન માર્શલ તથા ડા. હટનના મત તરફ વધારે ઢળે છે. જ્યાં રામ તથા કૃષ્ણ જેવા ઘનશ્યામ આર્ય ગણાયા છે ત્યાં 'આર્ય'નો અર્થ ફક્ત શ્વેતવર્ણી ન કરતાં આર્ય સંસ્કૃતિનું છત્ર સ્વીકારનારા માનવો એવો કરવા મન લલચાય છે. ઇન્દ્ર જેવો શ્વેતવર્ણીય ઉચ્ચ દેવ મેઘશ્યામ વિષ્ણુ તથા નીલકંઠ મહાદેવ અને સર્જનહાર બ્રહ્માનો દાસ થઇને રહે છે ત્યાં આર્ય અને અનાર્યના ભેદ શા? આજે તો વૈદિક ઇંદ્રાદિ દેવો તો શબ્દમાંજ રહ્યા છે; જ્યારે કહેવાતા આર્ય તથા અનાર્ય દેવપંચાયતન તથા રામકૃષ્ણાદિ અવતારોને માને છે, અને પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ તથા વૈદિક સંસ્કૃતિના એકીકરણરૂપે વિરાટ ભારતીય સંસ્કૃતિને અપનાવો બુદ્ધ તથા મહાવીરનો ઉચ્ચ નીતિ તથા અહિંસાનો સંદેશો જીવંત હિન્દુધર્મમાં પચાવી એકંદર રીતે અહિંસાત્મક બન્યા છે ને સ્વર્ગને બદલે મોક્ષને વાંછે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૭ મું

પ્રાચીન આર્યો

હિન્દી આર્યો, ઇરાની આર્યો તથા કેલ્ટ, સ્લાવ, ટયુટન, ગ્રીક, ઇટાલિયન વગેરે યુરોપીયન વંશો એક વખતે એકત્ર રહેતા હોવા જોઇએ એમ તૌલનિક ભાષા શાસ્ત્રીઓ કહે છે. તે કયાં રહેતા હતા તે વિશે ઘણો મતભેદ જોવામાં આવે છે.

ઇન્ડો યુરોપીયન કયાંના ?

સ્લેગેલ કહે છે કે તેઓ હિન્દના જ મૂળ વતનીઓ હોવા જોઇએ; મોમ્સેન તેમનું આદ્યસ્થાન મેસોપોટેમીયા જણાવે છે; એ. પિકટે (A. Pictet) અને ઓગસ્ટ સ્લેઇકર હિન્દુકુશ અને ઓક્ષસ અને મેલુર–દાઘ વચ્ચે આવેલા પ્રાચીન બેકટ્રીયાને આદ્યસ્થાન ગણે છે; એમ. બ્રુન હોફર આર્મીનીઆને ઇન્ડો યુરોપીયનોના મૂળ વતન તરીકે ગણાવે છે; ઓગસ્ટ ફિક પ્રથમ તુરાનના વિશાળ ઘાસીઆ મેદાનમાં અને પાછળથી કોકેસસની ઉત્તરે ઇન્ડો યુરોપીયનોનું વસતિસ્થાન મૂકે છે. ; એફ. જસ્ટી, મોનીયર વિલિયમ્સ, એફ. લેનોરમેં (F. Lenorment) તથા જોહાનીસ સ્કમીડટ પામીર પર્વતોના ઉચ્ચ પ્રદેશને ઇન્ડો યુરોપીયનોના મૂળ રહેઠાણ તરીકે ઓળખાવે છે; ઑટો શ્રેમર આરલ-કૅસ્પિયન ઘાસીઆ પ્રદેશની તરફેણ કરે છે. મૅક્ષમૂલર અને જે. મૂર ઇન્ડો યુરોપીયનો મધ્ય એશિયામાં એકત્ર વસતા હતા એમ કહે છે, છેલ્લાં, ૧૯૧૭ માં પ્રો. કીથ મધ્ય એશિયાને ઇન્ડો યુરોપીયન વસતિસ્થાન તરીકે ઠરાવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રો. કીથ પુરાવો રજુ કરીને જણાવે છે કે આર્યો ઇરાનમાં ઉત્તર પૂર્વ (ઇશાન) દિશામાંથી આવેલા હોવા જોઇએ. યુરોપ તરફથી નહી. ચીનાઇ તુર્કસ્તાનમાં મળી આવેલી યુરોપીયન ભાષાને મળતી તોખારીઅન ભાષા જડી આવવાથી જો કે ઇન્ડો યુરોપીયનનું વસતિસ્થાન યુરોપ તેમ એશિયા ગમે તે ઠરાવી શકાય તો પણ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ પ્રવાહ ગયાનું વધારે સંભવિત હોવાનું ડા. કીથ કહે છે. સિગ્મુંડ ફેઇસ્ટ તોખારિયન ભાષાની શોધને લીધે મધ્ય એશિયા અને ખાસ કરીને રૂશિયા અને તેમાં પણ ખાસ કરીને રૂશિયન તુર્કસ્તાનને ઇન્ડો યુરોપીયનોનું મૂળ વતન ઠરાવે છે. છેવટે શ્રી. અવિનાશચંદ્ર દાસ (કલકત્તા યુનિવર્સિટીના અધ્યાપક) 'Rigvedic India 'માં તેમનું ઉત્પત્તિસ્થાન પંજાબ હોવાનું જણાવે છે.

બીજી બાજુ આર. જી. લેથેમ અને થીઓડોર બેન્ફે (૧૮૫૧-૧૮૬૨) યુરોપમાં તેમનું વસતિસ્થાન શોધે છે; ઓ. શ્રેડર (O. Schrader) દક્ષિણ રશિયાના ઘાસીઆ પ્રદેશને, મધ્ય એશિયા તથા હંગેરીઅન મેદાનથી તે સમાન્તરે હોવાથી ઇન્ડો યુરોપીયનોનું વસતિસ્થાન હોવાનું માને છે; પરંતુ પ્રો. કીથ કહે છે કે એ સ્થાન કાયમ રહેવા માટે લાયક નથી પણ અવરજવરના રસ્તા જેવું છે. ટોમાસ્કેક ડેન્યુબ નદીના આજુબાજુના પ્રદેશ, એલ ગેઇગર જર્મનીને એચ. હિર્ટ (H. Hirt) દક્ષિણ પૂર્વ (આગ્નેયી) બાલ્ટીક પ્રદેશ, કે. પેન્કા અને એમ મુઇચ (M. Muich) દક્ષિણ પશ્ચિમ (નૈઋત્ય) બાલ્ટિક પ્રદેશ-એટલે દક્ષિણ સ્વીડન, ડેન્માર્ક અથવા ઉત્તર જર્મનીને આદ્યસ્થાન ઠરાવે છે, એલ. વૉન સ્ક્રૉડર (L. Von, Schroder) આગ્નેયી યુરોપને એ માન આપે છે, જ્યારે બેન્ડર ૧૯૨૨ માં " The Home of Indo-Europeans "માં મધ્ય દક્ષિણ યુરોપમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇન્ડો યુરોપીયનો ભેગા રહેતા હોવાનું કહે છે; એ પ્રદેશમાં બેન્ડર હાલનું પોલૅન્ડ, લિથુઍનિયા, યુક્રેઇન અને વોલગાની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે આવેલા રશિયાના પ્રદેશનો સમાવેશ કરે છે. વળી એ. જે. કારનોય (૧૯૨૧)નીપર નદીનો પ્રદેશ ઇન્ડો યુરોપીયનોનું વસ્તિસ્થાન ઠરાવે છે, જ્યારે મોલ્ટન યુરોપમાં કોઇ ઠેકાણે હશે એમ મોઘમ કહે છે. યુરોપમાં ઇન્ડો યુરોપીયનોનું વસ્તિસ્થાન હોવાનું " કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા "માં જણાવાઇ ઇન્ડો યુરોપીયન જાતો વિશિષ્ટ લક્ષણયુક્ત પ્રથમ ઑસ્ટ્રિયા હંગેરીમાં થયાનું તેમાં કહ્યું છે.

મરહુમ બાલગંગાધર તિલકે આ બધાથી ભિન્નમત થઇ આર્યોનું આદ્ય વસ્તિસ્થાન ઉત્તરધ્રુવ પ્રદેશમાં હોઈ મહા હિમયુગમાં દક્ષિણ તરફ ઉતરી પામીર પ્રદેશમાં મધ્યએશિયા નજીક વસી ત્યાંથી હિન્દ તથા ઇરાન ગયાનું તથા એ વાત નિદાન ઇ. સ. પૂ. ૪૫૦૦ વર્ષના સુમારની હોવાનું માન્યું છે. કદાચ આ વાત ઇ. સ. પૂ ૮૦૦૦ ની પણ હોઈ શકે એવી પણ કલ્પના કરવામાં આવે છે. તેમણે ઋગ્વેદના ઉલ્લેખો સમજવા માટે ખગોળશાસ્ત્રનો આધાર લીધો છે.

યુરોપ માટે દલિલો

ઇન્ડો યુરોપીયનોનું વસ્તિસ્થાન યુરોપમાં કોઇ ઠેકાણું હોવું જોઇએ એમ ઠરાવવા માટે નીચે પ્રમાણે દલિલો કરવામાં આવે છેઃ—

(૧) મધુ અથવા મધુથી બનાવેલા માદક પીણા માટે દરેક ઇન્ડો યુરોપીઅન ભાષામાં મળતો શબ્દ જડે છે. મધમાખોનો પ્રદેશ યુરોપમાં છે, એશિયામાં નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૨) (અ) યુરોપના ખાસ વતની ઝાડોના નામ એ અગર વધારે ઇન્ડો યુરોપીયન ભાષાઓમાં મળી આવે છે.

(આ) એશિઆના ખાસ વતની હોય એવાં ઝાડ અથવા પ્રાણિઓના નામ એ વર્ગની ભાષાઓમાં એટલાં સામાન્ય નથી.

કેટલાંક પ્રાણિ તથા વનસ્પતિઓના ઇન્ડો-ઇરાનીયન નામ એ શાખા બીજા ઇન્ડો-યુરોપીયનોથી જુદી પડયા પછી સ્થાનિક માહિતી ઉપરથી પડયાં છેઃ જેમ કે હાથીની સુંઢ હાથ જેવી જોવાથી તેનું નામ હસ્તિન્ (હાથવાળું પ્રાણિ) પડયું; વડનું ઝાડ ' ન્યગ્રોધ ' (નીચું જઇને ઉગતું ઝાડ) પડયું.

(ઇ) નિદાન પશ્ચિમના ઇન્ડો યુરોપીયનો સમશીતોષ્ણ કટિબંધ-ના વિશિષ્ટ 'બીચ'વૃક્ષવાળા યુરોપીયન પ્રદેશમાં ઇતિહાસ--પૂર્વ કાળમાં વસેલા હોવા જોઇએ.

(ઉ) રૂપેરી બર્ચ વૃક્ષ માટે આઈસલેન્ડથી હિન્દ સુધી એક સરખો શબ્દ (સં. ભૂર્જ) વપરાય છે. આ ઝાડ યુરોપમાં ૪૫° થી દક્ષિણે ઉગતું નથી; (કાશ્મિરમાં હોય છે). તેથી ૪૫૦ અક્ષાંશ (latitude) ની ઉત્તરે અને વિસ્તુલા નદીની પૂર્વે આવેલા પ્રદેશમાંથી ઇન્ડો યુરોપીયનો આવેલા હોવા જોઇએ.

(૩) તોખારીઅન ભાષા પૂર્વ (ચીનાઇ) તુર્કસ્થાનમાં જડી આવી છે અને એશિયાની આ જ એકલી centum ભાષા છે. યુરોપની બધી Centum ભાષાઓ આ પ્રદેશમાંથી ગયાનું માનવું મુશ્કેલ છે, અને તેમનુ સાહિત્ય ઈ. સ. ૫૦૦ થી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીતું મળી આવ્યું નથી. તેથી યુરોપથી પાછળથી ગએલા ઇન્ડો-કેલ્ટ વંશના લોકો જ તોખારીયન હોવા જોઇએ. ઇન્ડો યુરોપીયનોને મહાસાગરની ખબર નહોતી તેથી તેઓ મધ્ય અને આગ્નેયી ખુણાના યુરોપીયન પ્રદેશમાં રહેતા હોવા જોઇએ.

બીજી કલ્પનાઓ

કેટલાક વળી એમ પણ કહે છે કે ઇન્ડો યુરોપીયનો માત્ર યુરોપ કે માત્ર એશિયાથી આવ્યા નથી પણ બન્ને ખંડમાં આવેલા પ્રદેશમાંથી આવેલા છે.

પી. ક્રેત્સ્કમર (૧૮૯૬), આર. મેરિન્ગર (૧૮૯૩), બી. સાયમન્સ (૧૮૯૮-૯૯) જણાવે છે કે ફ્રાન્સથી મધ્ય યુરોપ થઇ કિરઘીઝ ઘાસીઆ પ્રદેશથી ઇરાન (૧૯૦૬ સ્રેડર એ.) સુધી યુરોપ તથા એશિયાની સાંકડી પટ્ટીમાં ઇન્ડો યુરોપીયન સંસ્કૃતિની શરૂઆત થઈ હતી. ગ્રિસ્વોલ્ડ (ઋગ્વેદ) જણાવે છે કે ઇન્ડો યુરોપીયન કુળો ગોપાલનની દશામાં હોવાથી મધ્યયુરોપ તથા એશિયામાં ડૅન્યુબ અને ઉત્તર જર્મનીથી દક્ષિણ રૂશિયા ને ત્યાંથી મધ્ય અશિયા સુધી ફેલાયલા ઘાસીઆ પ્રદેશમાં તેમણે ભ્રમણ કર્યું હોય યુરલ તથા વોલ્ગા, ડૉન અને નીપર તથા ડેન્યુબ નદીઓની ખીણો ઇન્ડો-યુરોપીયન એકત્ર વાસ માટે ખરેખર લાયક છે.

શ્રી૦ દેશમુખનો નિર્ણય

મધ્ય પ્રાંતોના માજી પ્રધાન શ્રી. પી. એસ. દેશમુખ "The Origin & Development of Religion In Vedic Literature (1933) માં આ બધા અભિપ્રાયો ટાંકી બતાવી એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે ઇન્ડો યુરોપીયનોનું વસિતસ્થાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યુરોપ અને એશિયા એ બન્ને ખંડોમાં અંશતઃ હોવાનો સંભવ વધારે છે.

ઇન્ડો યુરોપીયનોના મૂળ વસતિસ્થાન સંબંધે માનવવંશ-શાસ્ત્ર અથવા પુરાણવસ્તુસંશોધનશાસ્ત્રથી કંઇ મદદ મળતી નહીં હોવાથી આ બધી કલ્પનાઓ જ છે; ફક્ત તૌલનિક ભાષા શાસ્ત્રના ધોરણે બધાએ કલ્પનાના ઘોડા દોડાવ્યા છે. ઇન્ડો યુરોપીયન મૂળ ભાષા બોલનારી જાતો એક જ માનવવંશની હતી કે જુદા જુદા માનવવંશની છતાં ભાષા તથા સંસ્કૃતિ એક ધરાવતી હતી તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. પંજાબ તથા રાજપુતાનાના લોકોને શુધ્ધ આર્ય ગણવામાં આવે છે તેવા જ શારીરિક લક્ષણવાળા આર્યો જ્યારે આવ્યા ત્યારે હતા કે વાયવ્ય દિશામાંથી આવેલી અનેક સ્વારી-ઓને લીધે મિશ્ર થઇ જવાથી મૂળના ભારતીય આર્યો બીજા કાંઇ શારીરિક લક્ષણવાળા હતા એ પ્રશ્નનો નિવડો કોણ આણે ? માત્ર ઇન્દ્રના વર્ણન ઉપરથી આર્યની કલ્પના કરવામાં આવે તો ઋગ્વેદ કાલીન આર્યો શુધ્ધ શ્વેત વર્ણીય Nordic (નોર્ડીક) હોવાનું માનવું પડે.

સામાન્ય તત્ત્વો

જે વખતે ઇન્ડો યુરોપીયનો એકત્ર હતા તે વખતે તેઓ સમુદ્ર તથા મીઠાથી અણવાકેફ હતા, તથા ઝાડમાં મુખ્યત્વે ભુર્જ-વૃક્ષને જાણતા એમ ઓ શ્રૅડર જણાવે છે. તે વધુ જણાવે છે કે એમના દેવોના નામ જુદી જુદી ભાષાઓમાં મળતાં આવે છે એમ તૌલનિક ભાષા શાસ્ત્ર ઉપરથી જણાય છે, અવસ્તાની ભાષા તથા વૈદિક સંસ્કૃત ઘણા મળતાં છે એ વાત જાણીતી છે. પ્રકાશમાન આકાશ (દ્યૌઃ), સૂર્ય, અગ્નિ, ઉષા, પવનના તોફાન, મેઘ ગર્જના એ પુરાતન આર્ય સંસ્કૃતિના અંગ છે. ગાય પૂજ્ય હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્ત્રીઓનું દાસત્વ

તે વખતના ઈન્ડો યુરોપીયનો સ્ત્રીને પકડીને અથવા ખરીદીને પરણતા. 'જાયા' એટલે બાળકને ધારણ કરનાર સ્ત્રી એવો અર્થ થાય છે. પકડીને અગર ખરીદવાથી લગ્ન થતું હોવાથી સ્ત્રી ઉપર પુરુષ સ્વામિત્વના હક્ક ભોગવતો; એકપત્ની સંસ્થા પાછળથી વિકાસ પામી. તે પહેલાં પુત્ર સંતતિ મેળવવા માટે બહુપત્નીકત્વની સંસ્થા પ્રસરેલી હતી. સ્ત્રી ઉપર માલકી હોવાને લીધે પતિ તેની ગમે તે વ્યવસ્થા કરી શકતો. અતિથિને સંતોષવા પતિ પત્નીને આજ્ઞા કરી શકતો તેમ તેની રજામંદી સિવાય કોઇ શખસ તેની પત્ની સાથે સમાગમ કરતો તો તે પતિના સ્વામિત્વના હકકનો ભંગ ગણાય. આક્રમણ કરનારને ગમે તે સજા કરી શકતો. ઇન્ડો-જર્મનો પિતૃવંશાત્મક હતા, એમ સગાઇના નામો ઉપરથી જણાય છે. લગ્નથી થતી સગાઈ ફક્ત પત્ની અને પતિના સગાં વચ્ચેની ગણાતી અને પત્નીના પિએરીઆં મિત્ર કુટુંબના ગણાતાં. લગ્ન થતાં પત્ની પતિના કુળની ગણાતી અને પિએરના કુટુંબ સાથેનો સંબંધ બંધ પડતો. ભટકતી જાતોમાં માતા અગર પત્નીનાં સગાં સાથે સંબંધ ઓછો રહે, કારણ સ્થળફેર કરવાની જરૂરને લીધે પિતૃવંશાત્મક કુટુંબોનું એકરૂપ થવું મુશ્કેલ હતું, રાક્ષસ વિવાહના પ્રસંગે પત્નીના કુટુંબ સાથે સગાઇનો સ્વીકાર ભાગ્યેજ થાય, જ્યારે આર્ષ અથવા અસુરા વિવાહના પ્રસંગે કન્યા પોતાની જ જાતમાંથી અથવા મિત્ર જાતમાંથી લાવવાની હોવાથી કંઇક સગાઇનો સ્વીકાર થાય. 'પતિ'નો અર્થ 'ધણી' થાય થાય છે જ્યારે 'જાયાનો અર્થ બાળકને ધારણ કરનાર થાય છે, તે ઉપરથી માલીક તથા દાસીનો સંબંધ પતિપત્ની વચ્ચે રહેતો એમ માની શકાય. આ પરિસ્થિતિ ઇન્ડોયુરોપીયન એકત્ર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યુગમાં હતી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. ખરીદવાનો રિવાજ હોય ત્યાં બહુપત્નીકત્વ સત્તા અથવા શ્રીમંતાઇના ચિન્હ ગણાય એ સ્વભાવિક છે. પુત્રના અભાવે બીજી પત્ની કરવાનો રિવાજ આજે પણ દક્ષિણ સ્લૅવમાં છે. સ્કેન્ડીનેવીઆ (સ્વીડન–નોર્વે)માં પરોણાને પત્ની આપવાનો રિવાજ છે તે પણ ધણીની પત્ની ઉપરની પૂર્ણ માલકીનું દ્યોતક છે. વળી પતિને પુરુષત્વની ખામીને લીધે પત્ની પાસેથી પુત્ર ન મળતો હોય તો તે સ્વામિત્વના હકથી, પત્નીને પોતાના ભાઇને કે બીજા કોઇને સમાગમ માટે સોંપીને ક્ષેત્રના માલીક તરીકે ક્ષેત્રજ પુત્ર મેળવી શકતો. સ્ત્રી પોતે વ્યકિત નહીં પણ માલકીની ચીજ હોવાથી તેની સાથે વ્યભિચાર કરનારને ભયંકર સજા થતી. પત્નીને પણ એવે પ્રસંગે તેવી જ સજા કરવા અધિકાર હતો અને એ બન્નેને મૃત્યુદંડ પણ થઇ શકતો. પુરુષ ઉપર સ્ત્રીનો માલકી હક્ક નહીં હોવાથી પુરુષનો વ્યભિચાર સ્ત્રીને મુંગે મોઢે સહેવો પડતો અને સમાજ તે માટે પુરુષને ગુન્હેગાર ગણતો ન હતો. માત્ર જે સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કર્યો હોય તે સ્ત્રીનો પતિ અથવા કુટુંબીઓ માલકી હકના ભંગ માટે ગુન્હેગાર વ્યભિચારી પુરૂષને ગમે તે સજા કરી શકતા.

સંતતિ

પોતાના બાળક ઉપર જીવન મરણની સત્તા પિતાને આ યુગમાં હતી, સૂત્ર કાળમાં માતા પિતા બન્નેનો હક્ક સ્વીકારાયો. દીકરીઓનો જન્મ અનિચ્છનીય તે કાળમાં પણ ગણાતો અને જન્મ્યા પછી તેમને કુદરતની દયા ઉપર છોડી તજી દેવામાં આવતી.

સ્વર્ગમાં પત્નીસુખ

ઇન્ડોજર્મનોમાં સ્ત્રીનો માલીક પુરૂષ ગણાતો હોવાથી એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાળમાં પતિ મરતાં સ્ત્રીને મરવું પડતું કે જેથી પત્ની પણ મુઆ પછી મરનારને મળે અને તેની જીંદગી સુખી કરે. પતિ મરતાં પત્નીને મરવું પડતું હોવાથી પતિની કાળજી લેવાશે એ પણ ભાવના આ રિવાજ પાછળ હતી. ઉત્તરના ઇન્ડોયુરોપીયનો (જર્મનો)માં વિધવાને બાળવાનો પણ રીવાજ હતો. પણ ઋગ્વેદ યુગમાં તેમાં ફેરફાર થઇ સતીનો રીવાજ વાયવ્ય હિન્દ તરફ બંધ પડયો હતો એમ એ સાહિત્ય ઉપરથી જણાઇ છે, અથર્વ વેદમાં સતી જવું એ પુરાણ ધર્મ (પ્રાચીન રિવાજ) તરીકે વર્ણવાયો તે ઉપરથી આ રિવાજના પ્રાચીન અસ્તિત્વને પુષ્ટિ મળે છે. બ્રાહ્મણોમાં વિધવાઓ સતી થતી.

વિધવા વિવાહનો પ્રતિબંધ પ્રાચીન કાળમાં પશ્ચિમ જર્મન તથા ગ્રીક લોકોમાં જણાઇ આવ્યો છે. ઔરસ સંતતિ પત્નીથીજ મળતી હોવાથી પત્નીની સ્થિતિ દાસીમાંથી સહધર્મચારિણીમાં પરિણમી.

મજીઆરૂં કુટુંબ

ભટકતી જાતોમાં મજીઆરૂં કુટુંબ કુદરતી છે. કારણ પશુપાલન કરનારા લોકોએ ટોળાબંધ રહેવાની આવશ્યકતા છે. મકાનમાં નિરંતર અગ્નિ સળગતો રાખવા માટે અગ્નિહોત્રની વેદી રહેતી અને આજુબાજુ કુટુંબીઓની કોટડીઓ રહેતી. પુરૂષો જમ્યા પછી બાકી રહે તે સ્ત્રીઓ જમતી. પતિની પાછળ વડીલ પુત્ર કુટુંબનો વહીવટ કરતો ને મા બહેન વગેરે તેના સંરક્ષણ નીચે પરતંત્ર રહેતાં. ઇન્ડો યુરોપીયન કુટુંબમાં પિતરાઇ ભાઇ ગણાતા અને એક જ મૂળ પુરૂષના પુરૂષ વંશમાં ઉતરી આવેલાં બાળકો વચ્ચે લગ્ન કરવા મનાઈ મતી. દરેક કુટુંબનો આગેવાન પુરુષ 'વિશ્'ની સભામાં ભાગ લેતો અને બધા સગા હોવાથી ગામનો વહીવટ પણ સમભાવથી ચાલતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુટુંબસભા વેર લઈ શકતી તેમ વળતર પણ મેળવતી, ન્યાય અગ્નિદિવ્ય અથવા જલદિવ્યથી થતો. સામાન્ય ખીડ કે ચરણ (grazing ground) ઉપર કોઈ કુટુંબે કરેલો વસવાટ 'વિશ્' નામે ઓળખાતો. પાછળથી ચરણને બદલે મજીઆરી ખેડની જમીન ઉપર વશવાટ કરનારાનું ગામ 'વિશ્' નામથી ઓળખાતું, આ લોકો યુદ્ધ પ્રિય હતા. વેપારના પ્રસંગને લીધે બહારના અતિથિ તરફ મેમાન ધર્મ પળાતો. તે શિવાય બહારના લોકો શત્રુ ગણાતા. આ લોકો 'મીઠું' શું ચીજ છે તે જાણતા નહતા, કારણ ઇન્ડો યુરોપીયન ભાષાઓમા મીઠા માટે સામાન્ય શબ્દ નથી.

રહેઠાણ

ઇન્ડો યુરોપીયનો ગાડાંમાં સામાન ભરીને રહેતા. પાછળથી તેમણે જમીનમાં ખોદીને ઉનાળાના તાપ તથા શીયાળાની ટાઢથી બચવા રહેઠાણ બનાવ્યાં. ઝુંપડીઓ તથા ઘરો પણ બાંધતા પણ તે ઉંચકી શકાય એવા હલકાં, લાકડાંના બાંધતા.

ધાતુઓ

અલંકારમાં ત્રાંબાના હાર વપરાતા. તે વખતે ત્રાંબા શિવાય બીજી ધાતુ ઇન્ડો યુરોપીયનોની જાણમાં નહોતી. સીસું 'યવનેષ્ટ' કહેવાય છે, એટલે યવન (ગ્રીસ) થી આવતું હશે; કલાઈ 'વંગ' નામથી ઓળખાય છે એટલે બંગાલા તરફથી મળવા માંડયું હશે, પણ હિન્દ આવતાં પહેલાં ઇન્ડો – યુરોપીયન કાળમાં એ ધાતુઓ તેમની જાણમાં નહતી. તે જ પ્રમાણે લોઢું પણ એ લોકો તે વખતે જાણતા નહતા; ઋગ્વેદમાં એનો ઉલ્લેખ નથી. કાંસાનો પ્રચાર પછીથી થયો, સુવર્ણ (સોનું) પ્રથમ ઓળખાએલું; કારણ નદીઓની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રેતીમાં તે મળી આવે છે. ચાંદી પાછળથી મળેલી; તેની ઓળખાણ ઇન્ડો યુરોપીયનોને વિખરાતાં પહેલાં થઇ નહોતી.

વસ્ત્ર

હિન્દી–ઇરાની શાખા છુટી પડયા પછી પહેરવેશમાં તેણે પ્રગતિ કરી. અંદરનું અને બહારનું કપડું એ શાખા વાપરતી. પ્રાથમિક કાંતવા વણવાની વિદ્યા તેમના જાણવામાં હતી.

ખોરાક

દુધ દહીં, માખણ વપરાતાં તેમ સુરા અને સોમરસનો ઉપયોગ થતો. માછલાંનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ થતો નહીં. શેકેલી રોટી વપરાતી. ઘંટીની શોધ થઇ ગઇ હતી; તેમ 'પેષણી' (ધાન્ય કુટીને બારીક કરવાની ખાંડણી) વપરાતી. બળદ, ગાય, ઘેટાં, બકરાં જેવાં પાળેલાં પશુનું માંસ વપરાતું; પાછળથી ઘોડાનું માંસ વપરાવા લાગ્યું; શિકાર કરી માંસ મેળવાતું નહીં. આ માંસ ઇન્ડો યુરોપીયનો પકવીને ખાતા, કાચું માંસ ખાનાર 'ક્રવ્યાદ' કહેવાતા ને તેઓ રાક્ષસો તથા જાદુગર (યાતુધાન) કહેવાતા.

ગોપાલન તથા ખેતી

કૃષિ સંબંધી સામાન્ય શબ્દ ઇન્ડો યુરોપીયન ભાષાઓમાં મળતા નથી, પણ હિન્દી–ઇરાની ભાષાઓમાં શરૂ કાળની ખેતીમાં શબ્દ મળે છે. એટલે ઇરાનીઓ હિન્દી આર્યોથી જુદા પડયા ત્યાં સુધી તેઓ ખેતી કરવા માટે કાયમનો વસવાટ કરતા ન હોવા જોઇએ. પશુવૃદ્ધિના ધંધાથી ખેતીને તેઓ ઉતરતો ગણતા. જમીન ઉપર ખાનગી માલકીનો હક રખાતો નહીં પણ ધનની ગણના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગાયની સંખ્યાથી થતી. જવ તથા ઘઉંની ખેતી થતી, તેમ દ્વિદલોમાં લાંગ જાણીતું હતું ઘોડે બેસવું કે ઘોડા વાહનને જોડીને હંકારવાની વિદ્યા ઈન્ડો યુરોપીયન કાળમાં જાણીતી ન હતી. કદાચ અર્ધ જંગલી ઘોડાનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ થતો હશે.

શસ્ત્ર

ઈન્ડો યુરોપીયન કાળમાં ચામડાનો ઉપયોગ ઢાલ તરીકે થતો હશે. ધનુષ્ય બાણ, વજ્ર, ગોફણથી પથરો તાકવો, ભાલો, કુહાડી અને ટુંકા યુદ્ધછરા એ મારવાના સાધનો હતાં. આ વસ્તુઓ પથરની બનાવાતી. તેમ કેટલીક ચીજો લાકડાની, ચામડાની કે હાડકાની પણ બનતી. ધાતુના હાથિયાર પાછળથી બન્યા અને તે ઓછા પ્રમાણમાં મળતાં. છરા કદાચ કેટલીક વખતે ત્રાંબાના બનાવવામાં આવતા હશે. હિન્દી–ઇરાની શાસ્ત્રોમાં શબ્દ ઘણા મળતા આવે છે. ગ્રીક શબ્દની સામ્યતાને લીધે કેટલાક હિન્દી–ઇરાની સાથે ગ્રીકોને પણ જોડે છે. લુહારની કળા તે વખતે અસ્તિત્વમાં નહતી.

એકત્ર સંસ્કૃતિના વિશેષો

શ્રી૦ દેશમુખ ઘોડાનો ઉપયોગ બેસવા માટે, શરતમાં દોડવા માટે થતો હશે, તેમ પાછળથી રથને પણ ઘોડા જોડવામાં આવતો હશે એમ માને છે. જવને લિથુએનીયન ભાષામાં ‘ જવસ ’ કહે છે તે ઉપરથી જવ ધાન્ય ઈન્ડો–યુરોપીયનોને ખબર હતું એમ કહી શકાય ઘઉંનું આદ્યસ્થાન વાયવ્ય હિન્દ ગણાય છે તેથી આર્ય તથા ઈરાનીઓ એકત્ર હશે ત્યારે તેનાથી જાણીતા થયા હશે. ખેતી વૈશ્ય કરતા. ક્ષત્રિય તથા બ્રાહ્મણ કરતા નહીં તે ઉપરથી કૃષિની મહત્તા તે વખત ઓછી ગણાતી હશે. રીંછ તથા વરુનો શિકાર કરવામાં આવતો. કપાસની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માહિતી નહતી; પણ ઉનના કપડા વપરાતાં. વાસણમાં માટીના ઘડા વગેરે વપરાતા. પણ કુંભારના ચાક કે ભઠ્ઠી વગર એ વાસણ બનાવવામાં આવતા. ગાડાં અને થડને પોલું કરીને બનાવેલી હોડીઓ વપરાતાં.

ધાર્મિક માન્યતા

ડા. દેશમુખ ઈન્ડો યુરોપીયનોને પિતૃસત્તાક કુટુંબવાળા ગણી તે પહેલાં તેઓ કદાચ માતૃવંશસત્તાક અતિ પ્રાચીનકાળમાં હોવાનો સંભવ સ્વીકારે છે. તે વખતના દેવોમાં કુદરતની શક્તિઓ તથા કુદરતના દેખાવો મુખ્ય હતાં. તેમાં આકાશ (દ્યૌઃ, વરૂણ), ગર્જના (પરજન્ય, રૂદ્ર, ઈન્દ્ર,), સૂય, ચન્દ્ર, ઉષા, સોમ, અશ્વિન દિવસ રાત્ર, અગ્નિ, પૃથ્વી, ભગ તે યુગમાં પૂજય ગણાતાં, પિતૃપૂજા પ્રાથમિક દશામાં હતી, શબ પ્રથમ વગર વ્યવસ્થાએ પડી રહેતાં હોવાં જોઇએ; ત્યારપછી તે દાટવાની પ્રથા પડી મરનારને ગમતી ચીજો સાથે દટાતાં હશે. ત્યારબાદ અગ્નિથી બાળવાનો રિવાજ દાખલ થયો હશે. વિધિપૂર્વક શબ દાટી શોક પાળવો તથા અમુક વખતે મૃતના માનમાં જમણ કરવામાં આવતાં હોવાના અવશેષ મળી આવે છે. દેવની પ્રાર્થના કરનારા બ્રાહ્મણ કહેવાતા.

ઇન્ડો ઇરાનિયન યુગ

ઇન્ડો યુરોપીયનોમાંથી ઇન્ડો ઇરાનિયનો જુદા પડા પછી તેઓ ઈરાનની ઉત્તરે આવેલા ઉચ્ચ પ્રદેશમાં વસતા તે વખતે એ શાખા પોતાને આર્ય કહેડાવતી. અવસ્તા ' આઇર્ય ' શબ્દ વાપરે છે, ઇરાન=આર્યસ્થાન, આઇર્યાના, આ શાખા પૈકી ભારતીય આર્યો આર્ય શબ્દ વધારે વાપરતા, ઇરાની આર્યો તથા તે વખતના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇરાનના મૂળ વતનીઓમાં રંગભેદ વિશેષ નહીં હોવાથી આ શબ્દ ઓછો વપરાયો છે. મધ્ય એશિયામાં ઇન્ડો-ઈરાનીઅનો વસેલા હોવા જોઇએ. દેવ તથા અસુરના પરસ્પર વિરૂદ્ધ અર્થ સંસ્કૃત તથા અવસ્તામાં થતા હોવાથી આર્ય તથા ઇરાનીઓ વચ્ચે ધાર્મિક મતભેદ જાગ્યાનું માનવું પડે છે. અગ્નિ બન્નેને પૂજ્ય હતો. યજ્ઞાગ્નિની મહત્તા વધી પડી હતી. વૈદિક 'વાયુ' દેવ તરીકે આ કાળમાં મનાયો.. અર્યમન્ (મિત્ર) દેવ તરીકે હિન્દી-ઈરાની યુગમાં વિકાસ પામ્યો. સોમ રસનું પાન એ યુગમાં શરૂ થયું. ઈરાનીઓ સોમને 'હઓમ' તરીકે સંબોધતા. અવસ્તા તથા વેદની ભાષા ઘણી મળતી આવે છે. સૂર્ય પ્રજાનો વધુ વિકાસ આ યુગમાં થયો. યમ તથા યમી પ્રમાણે અવસ્તામાં યિમ અને યિમકનો ઉલ્લેખ છે. હિન્દી-ઈરાની કાળમાં પશુયજ્ઞ તથા સોમયજ્ઞનું મહાત્મ્ય વધ્યું, પણ અગ્નિનો યજ્ઞમાં આપના બલિદાનના વાહક તરીકે ઉપયોગ થતો નહોતો.

ભારતીય આર્યોએ અગ્નિને યજ્ઞહવિસ્ દેવોને પહોંચાડનાર તરીકે માની અગ્નિમાં બલિદાન આપવાં શરૂ કરી યજ્ઞનો વિસ્તાર કર્યો. તેમનામાં દેવાલયો નહતાં.

વેદકાલીન સંસ્કૃતિ

ભારતીય આર્યો પોતાને અમુક દેશમાં આક્રમણ કરીને આવ્યા હોય એવી રીતે વર્ણવતા નથી, પણ જાણે જે તે પ્રદેશમાં મૂળથી વસતા હોય એવી રીતે વર્ણન કરે છે. ઋગ્વેદમાં સુવાસ્તુ (સ્વાત), કુભા (કાબુલ) વગેરે અફઘાનિસ્તાનની નદીઓના વામ પણ મળી આવે છે, અને ત્યાર પછી સિન્ધુ તથા તેને મળતી નદીઓ અને છેવટે ગંગાનો ઉલ્લેખ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વેદકાલીન આર્યોની ૬૫ જાતોનો ઋગ્વેદમાં ઉલ્લેખ મળી આવે છે. તેઓ અંદર અંદર લડતા તેમ તે વખતના ભારતીયો પણ લડતા, અને શત્રુને દસ્યુ અથવા દાસ કહેતા.

વૈદિક સંસ્કૃતિ

એ વખતે ભટકતી જીંદગી વૈદિક આર્યોએ છોડી દઈ સાદી રચનાના મકાનોમાં રહેવા માંડયું હતું; તેઓ ઘોડાનો ઉપયોગ યુદ્ધમાં કરતા તથા બળદોનો ખેતીના કામે ઉપયોગ કરતા; તેઓ કુતરા પાળતા તેમ રથ દોડાવવાની શરતો કરતા. નાવિક વિદ્યા તેઓ થોડી જાણતા, પણ હોળીઓમાં નદી પાર ઉતરતા. તેઓ જાળ નાંખી સિંહને પકડતા. હરણ, પક્ષિ પકડતા તેમ ભુંડનો શિકાર કુતરાની મદદથી કરતા. દુધ, ઘી. ફળ, લીલી વનસ્પતિ તેમજ જવના રોટલા ખોરાક તરીકે વાપરતા. સોમ તથા સુરાનો ઉપયોગ ફક્ત યજ્ઞ જેવા પ્રસંગે થતો. તેમ માંસનો ઉપયોગ થોડો થતો.

સુવર્ણ સંઘરવામાં આવતું. સુથાર, લુહાર, ચક્ર બનાવનાર કારીગરો હતા. સ્ત્રીઓ સીવવાનું કામ જાણતી તેમ ચટાઈ વગેરે બનાવતી. તેઓ દ્યૂત રમતા, નૃત્ય કરતા, તેમ ગાતા; ઉનનાં કપડાં વાપરતા, અલંકારમાં તેઓ હાર, કડાં, કલ્લાં, તથા કાનની વાળીઓ વાપરતા.

મજીઆરા કુટુંબની સંસ્થા તે વખતે ચાલુ હતી. રાજા વંશપરંપરાથી ગાદીએ આવતો પણ તેની સત્તા અમર્યાદ નહોતી; કેટલીક વખતે રાજાની ચુંટણી પણ થતી હશે.

વ્યભિચાર અને બલાત્કાર સંભોગ એ ભારેમાં ભારે ગુન્હો ગણાતા. ચોરી તથા અનૌરસ જન્મ ગુન્હો ગણાતા; કરજ હપ્તાથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપવાનો ઋગ્વેદમાં ઉલ્લેખ છે. આર્યોની સૌથી મોટી બક્ષિસ સંસ્કૃત ભાષા છે.

વર્ણવ્યવસ્થા

ચાર વર્ણનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં દશમ મંડળમાં એક ઠેકાણે છે, તે શિવાય બીજે કોઈ ઠેકાણે નહીં હોવાથી વર્ણસંસ્થા વૈદિક નથી એમ ઘણા ખરા વિદ્વાનો માને છે; જો કે પુરોહિતનું કામ કરનારા અને યુદ્ધમાં લડનારાના વર્ગ વંશપરંપરાના થવા માંડયા હશે, અને તેથી સામાન્ય જનતા 'વિશ્' થી જુદા ગણાતા હશે. એ ત્રણ વર્ગ લિંગપૂજક દસ્યુઓથી વર્ણમાં જુદા હેવાથી પોતાને 'આર્યવર્ણ' કહેવડાવતા હતા. 'કૃષ્ણવર્ણ દસ્યુ' સાથે આર્યો લડતા હોવાથી તે વખતે વાયવ્ય હિન્દમાં મોહેન્જોદારોની સિંધુ સંસ્કૃતિનો નાશ થઇ કૃષ્ણવર્ણી પ્રજા ત્યાં વસતિ હશે એવા અનુમાનને સ્થાન મળે છે.

સ્રીઓનો દરજ્જો

તે વખતે સ્રીઓને સામાજીક સ્વતંત્રતા હતી, તેમ પુરુષો સાથે સમાન હક્ક હતા; યજ્ઞ કરવા આહુતિ આપવા કે શ્રુતિનો અભ્યાસ કરવા સ્રીઓને મનાઇ નહતી. પતિની પસંદગીમાં તેમનો અવાજ સંભળાતો અને કન્યાના લગ્ન મોટી ઉમરે થતાં. વિધવા વિવાહની મનાઈ નહતી, તેમ પ્રાચીન સતીનો રિવાજ તે વખતે બંધ પડયો હતો.

ખાનપાનમાં માંસ તથા ગોમાંસ વપરાતું. શ્રી૦ દેશમુખના કહેવા પ્રમાણે તે વખતે અસ્પૃશ્યતા નહતી તેમ જુદા જુદા વર્ગ એક બીજા સાથે જમવા ખાવામાં દોષ ગણતા નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈદિક ધર્મ

મરણોત્તર જીવનમાં વૈદિક આર્યો માનતા પણ પુનર્જન્મ તથા કર્મના સિદ્ધાન્તથી વાકેફ ન હતા. નીતિના ધોરણો તે વખતે ઉંચાં હતાં. શરીરને કષ્ટ આપે એવાં તપ તથા સંન્યાસ ધર્મનો વૈદિક ધર્મમાં સમાવેશ થતો ન હતો, તેમ કોઇને નુકશાન કરવાના ઇરાદાથી જાદુ પ્રયોગ થતા નહોતા.

દેવોની પ્રાર્થના, સોમયજ્ઞ તથા બલિદાનનો ઇન્ડો ઇરાનિયન યુગનો ધર્મ વૈદિક આર્યો હિન્દમાં લાવ્યા હતા; પણ ભગ તથા અર્યમન જેવા નીતિદર્શક દેવો ઇરાની પ્રજાની ખાસ સૃષ્ટિ હતી એમ શ્રી૦ દેશમુખ જણાવે છે.

ઋગ્વેદના દેવોમાં દ્યૌસ, વરુણ, સૂર્ય, સવિતૃ, મિત્ર, વિષ્ણુ, વિવસ્વત્, પૂષન, ભગ, (એક આદિત્ય), અર્યમન્, દક્ષ, અંશ, માર્તંડ, ઇન્દ્ર, બે અશ્વિનો, ઉષા, મરૂતો, વાયુ, વાત, પર્જન્ય, રૂદ્ર, અગ્નિ, સોમ, બૃહસ્પતિ (બ્રહ્મણસ્પતિ), પૃથ્વી, વિશ્વેદેવો, ઋભુઓ, નદીઓ, આદતિ, વિશ્વકર્મા, ત્વષ્ટા, વિધાતા, ધાતા, પ્રજાપતિ, શ્રદ્ધા, ગૃહદેવતા, ક્ષેત્રદેવતા, દેવ જેવા ઋષિઓ, પૂજ્ય અશ્વ વગેરે ગણાય છે. તે વખતે વૈદિક આર્યોમાં મૂર્તિપૂજા નહોતી, તેમ નાગપૂજા નહોતી. ગાય માટે માન હતુ, કેટલીક જાતોના નામ પ્રાણિઓના છે; જેમ કે મત્સ્યો, કશ્યપો વગેરે; પણ પ્રો. કીથ કહે કે તેથી વેદ ધર્મનો પશુ, વનસ્પતિ વગેરે 'ટોટેમ ધર્મ' સાથે સંબંધ છે એમ કહેવાય નહીં.

દેવશત્રુ

તે વખતે દેવશત્રુઓ તરીકે વૃત્ર, નમુચી, વગેરે અનેકના નામ ઋગ્વેદમાં આવ્યાં છે. અસુરો એ દેવોના શત્રુ હતા, જ્યારે રાક્ષસો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૃથ્વી ઉપર ફરનારા નિશાચરો હતા. પિશાચ પણ ભૂતયોનિના ગણાતા. વૈદિક દેવો કલ્યાણકારક દેવો છે; દરેક દેવની પ્રાર્થના વખતે તેને જ સૌથી મોટા કહેવામાં આવતો. અને એક તત્ત્વને અનેક રૂપે વર્ણવવામાં આવે છે એમ કહેવામાં આવતું.

યજુર્વેદ યુગની સંસ્કૃતિ

યજુર્વેદના વખતમાં પંજાબ તથા મધ્યદેશ બ્રહ્માવર્ત કહેવાતો, હિમાલય તથા વિન્ધ્યા વચ્ચેનો પ્રદેશ આર્યાવર્ત ગણાતો. તે વખતે માછલાં પકડનારા માછીઓ, ટોપલીઓ બનાવનારા, દોરડાં બનાવનારા, કુંભાર, રસોઇઆ, વાળંદ, જ્યોતિષી, હલેસાં મારનાર, મલ્લો, પડઘમ તથા વાંસળી વગાડનારા, વેપારીઓ, તથા વ્યાજખાઉ શાહુકારો હોવા જોઇએ એમ યજુર્વેદમાં થએલા ઉલ્લેખ ઉપરથી જણાય છે.

કલાઇ, સીસું, ચાંદી તથા સુવર્ણ ઉપરાંત લોઢાની ધાતુનો તે વખતે ઉમેરો થયો હતો; ઘોડાઓ ઉપર બેસવામાં આવતું તેમ હાથીને પાળવા માંડયા હતા. ધાન્યની દશ જાતોનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. રાજા કે સન્માનનીય અતિથિના માનમાં ગાય કે બળદને મારીને માંસ પકવીને પીરસાતું, આર્યોમાં અહિંસા તત્વનો પ્રચાર હજુ થયો નહતો. તે વખતે સુરા પીવામાં પાપ મનાતું. પાકશાસ્ત્ર, વણાટકળા વગેરેમાં પ્રગતિ થઇ હતી, અને ગામડાંને બદલે મોટાં ગામ થવા માંડયાં હતાં, તે વખતે પણ મકાનો ઋગ્વેદ યુગ માફક લાકડાંનાં બનતાં.

વિધવા વિવાહનો રિવાજ ચાલુ હતો. બાળલગ્ન થતાં નહતાં. લોકો નૃત્ય કળામાં રસ લેતા. વિદ્વાનોને માન મળતું. બ્રહ્મચારી તથા ગ્રહસ્થાશ્રમીનું અસ્તિત્વ હતું.

તે વખતની કળા તથા શાસ્ત્રોમાં ગણિત, દવ તથા વ્યાકરણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તર્ક, ન્યાય, નીતિ, દેવવિદ્યા, ભૂતવિદ્યા, ઇતિહાસ, નક્ષત્રવિદ્યા યુદ્ધવિદ્યા, સર્પવિદ્યા, સંગીત, નૃત્ય, વૈદકનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. પણ વૈદક માટે જરા ઉતરતું બોલાતું.

બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય વર્ણ સાથે વૈશ્ય વર્ણનો પણ વિકાસ થયો અને જીતાયલા આર્ય સંસ્કૃતિની અસર નીચે આવેલા ભારતીયો ઘણે ભાગે શૂદ્ર કહેવાયા. તે વખતે ક્ષત્રિય તથા બ્રાહ્મણ વચ્ચે લગભગ સમાનતા છતાં ઉચ્ચતા માટે હરિફાઇ રહેતી.

યજ્ઞના વિકાસ સાથે ઋગ્વેદના દેવોના મૂલ્યાંકનમાં ફેર પડવા માંડયો અને તત્વજ્ઞાનના ઔપનિષદ વિચારોનો વિકાસ થવા માંડયો. દેવોમાં ૮ વસુ, ૧૧ રૂદ્ર, ૧૨ આદિત્ય અને બીજા બે દેવ હતા. અથર્વવેદ પ્રમાણે અસુર તથા દેવ બન્ને પ્રજાપતિના પુત્ર ગણાતા. અસુરોને દક્ષિણ તરફથી આવતા જણાવ્યા છે તે ઉપરથી અસુર સંસ્કૃતિ તથા દ્રવિડ સંસ્કૃતિ એક મનાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૮ મું

સામાજીક વિભાગ

આપણા ભારતીય સમાજનું ખાસ લક્ષણ વર્ણાશ્રમ છે. તેમાં વર્ણમાંથી જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ થઈ ચાર વર્ણને બદલે આજે ૩-૪ હજાર જ્ઞાતિઓ અસ્તિત્વમાં છે. દા. આંબેડકરે હિન્દુસમાજને " સ્વાયત્ત જ્ઞાતિઘટકમય સમવાય સમાજ " તરીકે એક વખતે વર્ણવ્યો હતો તે ઘણે અંશે સત્ય છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, તથા શૂદ્ર એ ચાર મુખ્ય વર્ણમાંથી ૩ હજાર જ્ઞાતિઓ ઉત્ક્રાંત થઇ છે એમ સામાન્ય હિન્દુ સમાજ માને છે વર્ણભેદ જન્મથી હોવાનું ઘણાખરા હિન્દુઓ માને છે, ત્યારે એ વર્ણભેદ ગુણકર્મના ભેદને લીધે પડયા છે એમ બીજા માને છે. ફકત ગુણકર્મ પ્રમાણે વર્ણ ગણવામાં આવે તો વર્ણવ્યવસ્થા અને ઈતર દેશીય વર્ગ વ્યવસ્થામાં ભેદ ન રહે; પણ આજના સમાજમાં આપણે ત્યાં જન્મ ઉપર જ્ઞાતિભેદ માનવામાં આવતો હોવાથી તે ઈતર સમાજોથી તદ્દન જુદો પડે છે. માટે વર્ણ તથા જ્ઞાતિના મૂળ શું હતાં તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઇએ.

પુરૂષ સૂક્ત

મી૦ રિસ્લેએ " Population of India "માં ઋગ્વેદના દશમ મંડળમાં આપેલા પુરૂષસૂક્તનો ઉલ્લેખ વર્ણસંસ્થા સંબંધે પ્રાચીન માન્યતા સમજાવવા માટે કર્યો છે; તે સૂક્ત ઋગ્વેદના પાછલા કાળમાં દાખલ થયાનું મનાય છે, મૂળ ઋગ્વેદમાં ત્રિવર્ણ કે ચાતુર્વર્ણ્યનો ઉલ્લેખ નહોતો પણ આર્યવર્ણ તથા દાસવર્ણ અથવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દસ્યુઓનો ઉલ્લેખ હતો. પુરૂષસૂક્ત પ્રમાણે વરાટ પુરૂષનું મુખ બ્રાહ્મણ હતો, બાહૂ રાજન્ય હતો, જાંઘો વશ્ય હતા અને પગ શુદ્ર હતા. એટલે સમાજને વિરાટ પુરૂષનું સ્વરૂપ આપી, બુદ્ધિમાન વર્ગને મુખ તરીકે વર્ણવ્યો, યુદ્ધકળા નિપુણ વર્ગને બાહુબળ તરીકે ગણાવ્યો, ખેતી પશુપાલન તથા વેપાર કરનાર વર્ગની મહેનત વગર ઉપલા બન્ને વર્ગનો નિર્વાહ થાય એમ નહીં હોવાથી સમાજની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવનાર વૈશ્ય વર્ગને સમાજ પુરૂષની જંઘાની ઉપમાં આપવામાં આવી અને સેવક, કારીગર તથા મજૂરી કરનારા લોકોનો શુદ્રમાં સમાવેશ કર્યો. શરીરના દરેક અવયવ પોતપોતાને સ્થાને મહાન છે, તેમ સમાજનો દરેક ઘટક પોતપોતાની ફરજ બજાવવાના ક્ષેત્રમાં મહાન અને સરખો છે એ ભવ્ય કલ્પના આ સૂક્તમાંથી ઉપજાવી શકાય એવી છે અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પણ એજ ધોરણે દરેક વર્ણને પોતપોતાનો વર્ણધર્મ પાળી સંસિદ્ધિ મેળવવા અને અન્ય વર્ણનો ધર્મ ન સ્વીકારવા શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશ કર્યો છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ આ કલ્પના વિસ્તારીને ચારે વર્ણની સમાનતા જાહેર કરી દરેકના ક્ષેત્ર જૂદાં હોવાનું જણાવ્યું છે. તો પણ અસમાનતા એ હિન્દુ જ્ઞાતિ સંસ્થાનું લક્ષણ હોય ઉંચનીચના ભેદ પરાપૂર્વથી પળાતા આવ્યા છે એ વાત વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવે છે.

વર્ણસંકર તથા વ્રાત્ય

ચાતુવર્ણ્યની પુરૂષસૂકતની કલ્પના સાથે મનુએ વર્ણસંકરની કલ્પના પણ જોડી છે ને તેની મદદથી ચાર વર્ણમાંથી બીજી જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તી થયાનું જણાવ્યું છે. તે સિવાય જે લોકો મૂળ ઉપરના ત્રણ વર્ણ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય) પૈકીના છતાં પોતપોતાના ધર્મથી ચ્યુત થયા અને વ્રાત્ય ગણાયા તેમની પણ જ્ઞાતિઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુદી બંધાઇ. વર્ણવ્યવસ્થા ઇશ્વરકૃત માનવામાં આવે છે, પણ પ્રાચીન આર્યોમાં જન્મથી વર્ણ ગણવાની કલ્પના પ્રચલિત નહોતી એ વાત ધ્યાનમાં લેતાં વર્ણવ્યવસ્થા એ હિન્દમાંજ વિકાસ પામેલી સંસ્થા છે એમ માનવું જોઇએ. આ સંસ્થાને મળતી સમાજ વ્યવસ્થા બીજા દેશોમાં નહોતી એમ કહેવું બરોબર નથી પણ હિન્દમાં તેનો વિકાસ અસ્પૃશ્યતા સુધી પહોંચ્યો એ આપણા દેશની વિલક્ષણતા છે.

બીજા દેશોમાં વર્ણનાં તત્ત્વો

ઇજીપ્ત ઇજીપ્તમાં પિરામિડ યુગમાં, જમીનદાર, જમીન ઉપર કામ કરવા માટે બંધાયલા જમીનદાસો (serfs), તથા ગુલામ એ ત્રણ સમાજના અંગ હતાં. ૧૮ મા રાજવંશના વખતમાં ચાર વર્ગ હતા; યોદ્ધાઓ, પુરોહિતો (બ્રાહ્મણો), કારીગરો અને જમીનદાસો. તેમાં ધર્મ કાર્ય કરાવનારા પુરોહિતો શ્રીમંત અને વગવસીલાવાળા હતા ઘણે ભાગે બાપનો હોદ્દો અગર ધંધો વંશપરંપરા ઉતરે એ કુદરતી છે. લડવૈયા દેશરક્ષકો હોવાથી તેમનું વજન પણ વધારે રહેતું. કારીગરોને તેમ બીજા ઉતરતા વર્ગોને ધંધો બદલવાની મનાઈ હતી. પરંતુ પુરોહિત, લહિયા કે યોદ્ધાના ધંધા મધ્યમ વર્ગના લોકો બદલી શકતા. તેને તેજ માણસ કોઇ વખતે પુરોહિત, યોદ્ધો અગર લખવાનું કાર્ય કરી શકતો. ટોલેમી રાજવંશના વખતમાં પુરોહિતનું કામ વંશપરંપરા ઉતરતું હતું અને માથાવેરામાંથી પુરોહિતો મુક્ત રહેતા. ખેતી તથા હસ્તકળાના કારીગરીના ધંધા કરનારાની સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા ઓછી ગણાતી.

સુમેરિયામાં પુરોહિતો, અમલદારો, મુક્ત જમીનદારો તથા દાસ (ગુલામો) એવા ચાર વર્ગ હતા. શરૂઆતમાં આ ચારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુમેરિયા

વર્ગોમાં અસમાનતા નહીં હોય, પાછળથી રાજા હમ્મુરાબીના કાયદામાં ગુન્હેગારના સામાજીક વર્ગ મુજબ દંડ તથા શિક્ષા વત્તી ઓછી કરવાનો ઠરાવવામાં આવ્યું, છૂટા છેડાના પ્રસંગે જો કન્યાના નાણું આપવાં ન પડયાં હોય તો ઉચ્ચ વર્ગના શખસે ઉતરતા વર્ગના શખસ કરતાં ત્રણ ગણી રકમ સ્ત્રીને આપવાની હતી. વાઢકાપ કરનારા શસ્ત્ર વૈદ્યોને ઉપલા વર્ગના શખસો પાસેથી વધારે ફી મળતી. વૂલીના કહેવા પ્રમાણે સુમેરિયામાં યોદ્ધાની કિંમત બીજા કરતાં વધારે ગણાતી તેથી તેની જીંદગી તથા અવયવ બિનલડાયક પ્રજા કરતાં સમાજને વધારે મૂલ્યવાન લાગતાં. ધંધા ઘણે ભાગે વંશાનુગત હતા અને જો ધંધો બદલવો હોય તો બીજા ધંધામાં વંશાનુગત કામ કરતાં કુટુંબમાં દત્તક થવાની જરૂર પડતી. ગુલામ (દાસ) મુક્ત સ્ત્રીને પરણી શકતો અને તેમના સંતાન મુક્ત જ ગણાતાં. એવાં લગ્ન કરવામાં શરમ મનાતી નહીં.

ઈરાન

ઈરાનમાં પુરોહિતો, યોધ્ધાઓ, કૃષિકારો એ ત્રણ વર્ગનો ઉલ્લેખ મળે છે, કારીગરોના વર્ગનો ઉલ્લેખ ફક્ત એક વખતે થયો છે; પણ સોની તથા લુહાર, તથા કડીઆ વગેરે પ્રાચીન હતા. ઇરાનના ચાતુવર્ણ્યનો સ્ત્રષ્ટા જરતુષ્ટ્ર અથવા યિમ હોવાનું કહેવાય છે. તેમનામાં પણ પુરોહિતને મુખ સાથે, યોદ્ધાઓને બાહુ સાથે, કૃષિકારોને પેટ સાથે અને કારીગરોને પગ સાથે સરખાવવામાં આવ્યા છે. કેટલાક કારીગરો વેપાર કરતા. પુરોહિતોમાં સુસ્વભાવ. યોધ્ધાઓમાં મરદાનગી તથા પ્રસંગને પહોંચી વળવાની કળા, કૃષિકારોમાં સખત કૃષિ અને કારીગરોમાં ખંત અને કૌશલ્ય એ ગુણ હોવા જોઇએ એમ માની લેવામાં આવતું. અસમાન ચડ ઉતર સામાજીક વર્ગોના ગુણ ચડ ઉતર ગણાતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણા બ્રાહ્મણ માફક ઇરાનના પુરોહિતો જન્મથી ગણાતા, પરંતુ બીજા વર્ગો સાથે કન્યાની આપલે કરવાની છૂટ હતી; પાછળથી પુરોહિતો યજમાનોની કન્યા લેતા પણ તેમને કન્યા આપતા નહી; સાસાનીયન કાળમાં ધંધાઓ વંશાનુગત થયા હતા, પણ ખાસ લાયકાત પરીક્ષામાં માલમ પડે તો ધંધો બદલવાની રજા હતી. જુદદીન સાથે લગ્ન કરવા મનાઈ હતી.

ચીન ચીનમાં પણ ચાર વર્ગ હતા. ગૃહસ્થો (સાક્ષર બિનલશ્કરી નોકરીઆતો), ખેડૂતો, કારીગરો અને વેપારીઓ. લશ્કરી નોકરીઓ લગભગ સર્વ વર્ગો માટે ખુલ્લી હતી. નોકરો પછી નોકરી માટે ઉમેદવાર વિદ્વાનોનો આવતો. માત્ર વાળંદો તથા તેમના પુત્રો બિનલશ્કરી સરકારી નોકરીઓની પરીક્ષામાં બેસી શકતા નહી, એટલે તેઓ એ નોકરીમાંથી બાતલ હતા. કોન્ફ્યુશ્યસે લશ્કરી સીપાઈઓનો સૌથી ઉતરતા સેવક વર્ગમાં સમાવેશ કર્યો હતો: તેમનાથી ચડતા વેપારી, તેમનાથી ચડતા કારીગર, તેમનાથી ચડતા કૃષિકાર અને તેમનાથી ચડતા નોકરીના ઉમેદવાર સાક્ષરો ગણાતા. જેમ વાળંદને સરકારી નોકરીઓ માટે હરીફાઈ કરવાની મનાઈ હતી તેમ સેવક વર્ગના છોકરાઓને, નટોને તથા કુટ્ટણખાના (ખાંજરાં) રાખનારાને પણ મનાઈ હતી. દરેક વર્ગ માટે જુદા જુદા શિરોભૂષણ કપડાં તથા ચંદ્રકો વગેરે ઠર્યાં હતાં. એક બાદશાહે વેપારીઓ રેશમી વસ્ત્ર કે વાહન ન વાપરે એમ ફરમાવ્યું હતું અને તેમનો ધંધો લોકોમાં ઓછી પ્રતિષ્ઠાનો ગણાય એટલા માટે તેમના ઉપર ભારે કર પણ નાંખ્યા હતા.

ચીનમાં બિનલશ્કરી નોકરીઓ શિવાય બાકીના ધંધા વંશ-પરંપરા ચલાવાતા. નટીઓ કે ગાનારીઓ સાથે લગ્ન કરવાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમલદારોને મનાઇ હતી; આ નિયમનો ભંગ કરનાર ઉતરતા વર્ગમાં ફરજીઆત પ્રવેશી જતો. નટો, પોલીસવાળા તથા હોડીઓ-વાળા પોતાના વર્ગની જ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી શકતા. કોઈ પણ ગુલામ કોઇ પણ મુક્ત સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી શકતો નહીં.

જાપાન જાપાનમાં પાંચ સામાજીક વર્ગ હતા. વંશપરંપરા યુદ્ધ કરનારો વર્ગ સામુરાઇ સૌથી ઉચ્ચ ગણાતો. ખેડુતો, કારીગરો અને વેપારીઓ અનુક્રમે તે પછી આવતા. પાંચમો વર્ગ 'એતા' અને 'હનુઈન' (Hnuin)નો બનેલો હતો, અને તેઓ સમાજના 'બહિષ્કૃત' ગણાતા. ગંદા ધંધા—જેવા કે શબ તથા જનાવરના મડદાં સાથે સંબંધમાં આવવું તથા દરેક પ્રકારના ફેંકી દીધેલા કચરા પુંજા વિગેરે સંબંધે ધંધા તદ્દન ઉતરતા ગણાતા. જે ધંધાનો હેતુ માણસની ઈંદ્રિયો તૃપ્ત કરવાનો હોય તથા જેમાં ઠરેલું વેતન મળી શકતું ન હોય તે ધંધા હલકા ગણાતા. પાષાણ કાપવા તથા ધાતુ ગાળવી તથા ઉપર જણાવેલા હલકા ધંધા બહિષ્કૃત વર્ગ કરતો.

જાપાનમાં ક્રાંતિ થયા પછી હવે ત્યાં પાંચ ને બદલે ત્રણ વર્ગ છે; ઉમરાવો, ગૃહસ્થો અને આમવર્ગ. આમવર્ગમાં ખેડુત કારીગર તથા વેપારીનો સમાવેશ થાય છે. ઉમરાવ તથા ગૃહસ્થ એ બે વર્ગમાં વસતિના ૫ ટકાનો સમાવેશ થાય છે, બાકીના ૯૫ ટકા આમ વર્ગના હોય છે. ત્યાં દરેક ગૃહીનું નામ અને વર્ગ નોંધેલી કોતરેલી ટીકેટ દરેક ઘરના દરવાજે તારચું કોથી ચોંટાડવામાં આવે છે.

ક્રાંતિ પહેલાં દરેક વર્ગનો ન્યાય જુદી જુદી અદાલતો કરતી. સામુરાઇ અને પુરોહિતો માટે એકત્ર જેલ રાખવામાં આવતી. બીજી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેલમાં વેપારી તથા આમ વર્ગના લોકોને રાખવામાં આવતા. ત્રીજી જેલમાં ફક્ત ખેડૂતો પૂરાતા. મંદિરો અને દેવસ્થાનો સંબંધે પ્રશ્નોના નિકાલ જુદી અદાલત કરતી.

૧૭ મા સૈકાના અંત સુધી સામુરાઇને સાધારણ જેલમાં મોકલવામાં આવતા નહીં. 'એતા' ગામ અગર કસ્બાના સીમાડે વસતા અને પોતાની કોમનું આંતર શાસન ચલાવતા. બહિષ્કૃતો ઉપલા વર્ગની વ્યક્તિઓ સાથે પરણી શકતા નહિ. સરંજામી યુગમાં જુદા જુદા વર્ગ વચ્ચે લગ્ન કરવા માટે ખાસ પરવાનગીની જરૂર રહેતી.

કેરોલીના બેટોમાં ગુલામ શિવાય બે વર્ગ છે. તેમાં નીચલા વર્ગની વ્યકિત ઉપલા વર્ગની વ્યકિતને અડકે તો મૃત્યુ દંડ અપાય છે. તેઓ માછલાં પકડી શકે નહી તેમ સમુદ્રજીવન ગાળી શકે નહી તેમ ઉપલા વર્ગની વ્યક્તિઓ સાથે લગ્ન સંબંધ બાંધી શકે નહીં એવો સખત પ્રબંધ છે.

આફ્રિકામાં ધાતુઘડા કારીગરો પોતાના વર્તુળની બહાર લગ્ન કરી શકતા નથી. **મેક્ષિકોમાં** સ્પેનની પ્રજા આવતાં પહેલાં સમાજમાં ધંધાવાર મહાજન હતાં અને બાપનો ધંધો દીકરો શીખતો. **ન્યુઝીલેન્ડમાં** માવરી સમાજમાં પુરોહિત, રાજવીઓ, કુશળ કારીગરો વગેરે ધંધાદારીઓ, ગરીબ આમ વર્ગ, અને લડાઈમાં પકડાયલા ગુલામ એવા ચાર વર્ગ છે. **બોર્નીઓમાં**, ઉપલો, વચલો અને ગુલામ એવા ત્રણ વર્ગ કાયાન અને કેનિયાક લોકોમાં છે. દરેક વર્ગ પોતપોતાના વર્ગમાં બેટીવ્યવહાર કરે છે; પણ મધ્યમ વર્ગ કેટલીક વખતે ગુલામવર્ગની સ્ત્રીઓ સાથે પરણે છે. **સામેઆ**-માં છ વર્ગ છે:—મુખીઓ, પુરોહિતો, જમીનદાર, ગૃહસ્થો, મોટા જમીન માલીકો, આમ વર્ગ અને ગુલામો. તેમાં ઉંચા ખાનદાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તથા સામાન્ય એવા ભેદ હોઇ એ બન્ને વર્ગ વચ્ચે મહાન છેટું રહે છે. તાહિતીમાં રાજા, જાતિમુખીઓ અને તેમનાં સગાં, ગ્રહસ્થો અને ખેડુતો; કારીગરો અને મચ્છીમારો; નોકરો અને ગુલામો એટલા વર્ગમાં છે. તેમાં પહેલો વર્ગ ખાસ હક્ક ધરાવે છે. હવૈમાં જન્મ ઉપર સામાજીક વર્ગો બંધાયા છે: ઉમરાવો, જમીન માલીકો અને પુરોહિતો, નાના ખેડૂતો તથા કારીગરો અને ધંધાદારીઓ મચ્છીમારો અને મજૂરો મળી આમ વર્ગ. ફીજીમાં જુદા જુદા ધંધા પ્રમાણે વર્ગ પડયા છે.

દક્ષિણ અરબસ્તાન

દા. ધુર્યેના જણાવવા પ્રમાણે દક્ષિણ અરબસ્તાનમાં બે પ્રકારના અસ્પૃશ્ય છે: (૧) કારીગરો અને સત્તાધારી (ઉપરી) વર્ગના ચાકર ગામની ભાગોળે રહે છે. તેઓ મસ્જીદમાં આવી શકે છે પણ આરબોના ઘરમાં તેમને આવવા દેવામાં આવતા નથી; (૨) બીજા વર્ગના અસ્પૃશ્યોને આરબો ઘરમાં તેમ મસ્જીદમાં પણ આવવા દેતા નથી, પછી તેઓ ભલેને ગમે એટલા આકીનવાળા મુસ્લીમ હોય. આરબ લોકો પોતાની કોમ કરતાં જુદા રીતરીવાજ તથા રૂચિ ધરાવનાર વર્ગ સાથે લગ્ન કરવાનું પસંદ કરતા નથી પણ આરબમાં જ એવો સંબંધ બાંધે છે.

રોમ

પુરાતન રોમમાં ઉમરાવ, આમ વર્ગ તથા ગુલામો હતા. પ્રથમ ઉમરાવ તથા આમ વર્ગ વચ્ચે લગ્ન થતાં નહીં પણ આમ વર્ગની લડતને પરિણામે બન્ને વર્ગ સમાન ગણાવા લાગ્યા. (ધુ. સ. પૃ. ૨૮૭) આમ વર્ગમાં કારીગરો તથા હુન્નર ઉદ્યોગ ચલાવનારાનો સમાવેશ થતો. રોમન પ્રજાસત્તાકના અંત પછી રોમન બાદશાહો રાજ કરવા લાગ્યા. તેમના વખતમાં ધંધાદાર મહાજનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્થપાયાં. ઇસ્વી સનના પાંચમા સૈકામાં દરેક સામાજીક દરજ્જો તથા ધંધો જન્મથી ઠરાવવામાં આવ્યાં. બાદશાહ થીઓડોસસના કાયદા પ્રમાણે દરેક યુવાનને બાપનો ધંધો કરવો પડતો. રાજકીય હક્કોની બાબતમાં સમાન હોય એવા કુળોમાં લગ્ન થઇ શકતું. મુક્ત પુરુષ સેનેટની ખાસ પરવાનગી વગર ગુલામીમાંથી છૂટેલી સ્ત્રી સાથે પણ લગ્ન કરી શકતો નહી. ઇસવીસનના પાંચમા સૈકામાં પોતાના ધંધાના મહાજન બહાર કોઇ લગ્ન કરી શકતું નહી; જો કોઇ સ્ત્રી પોતાના મહાજન બહારના પુરૂષ સાથે લગ્ન કરતી તો એ પુરૂષને પોતાનો (ઉચ્ચતર) ધંધો મૂકી દઇ પત્નીના બાપનો ધંધો કરવો પડતો.

ઇંગ્લેન્ડ

ઍન્ગ્લોસૅકસન સમાજમાં ઉમરાવ, મુક્ત આમવર્ગ તથા ગુલામ એવા ભેદ હતા. ચોથો વર્ગ ગુલામ તથા મુક્ત આમવર્ગ વચ્ચેનો ઇંગ્લાંડમાં ક્વચિત દૃષ્ટિએ પડતેલ પણ બીજા ટયુટન દેશોમાં હતો; તે ‘ લેઇટ ’ (Laet) કહેવાતો. દરેક વર્ગના પેટાવર્ગ રહેતા, અને મૃત્યુ, ઇજા કે નુકશાનના બદલામાં મળતા વળતરના દર સમાજીક દરજ્જા પ્રમાણે વત્તા ઓછા રહેતા. ગુલામ માનવહક્ક ભોગવતો નહીં હોવાથી તેને ઇજા બદલ વળતર અપાતું નહી. ત્રણ પેઢી સુધી અમુક પ્રમાણમાં જમીન ધારણ કરનાર કાયમના ઉમરાવ વર્ગમાં દાખલ થતા તેમ જન્માનુગત ઉમરાવપણું ભોગવનારા પણ રહેતા. વ્યભિચારને પ્રસંગે ભરવા પડતા દંડ, આપવા પડતા વળતર વગેરે સામાજીક દરજ્જાનાં ધોરણે ઠર્યાં હતાં.

૧૩મા સૈકામાં દરજ્જાને બદલે જમીન ધારણ કરવાની પદ્ધત વિચારમાં લેવાવા લાગી. ૧૫મા સૈકામાં આર્થિક પાયા ઉપર સમાજના દરજ્જા રચાયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્કૅન્ડિનેવિયા સ્વીડન તથા નોર્વેમાં પાંચ વર્ગ હતાઃ (૧) રાજકુટુંબો અને તેમના આશ્રિતો; (૨) ઉમરાવો; (૩) જમીનદાર મધ્યમ વર્ગ; (૪) ગુલામીમાંથી મુક્ત કરેલા લોકો અને તેમના વંશજો; (૫) ગુલામો. લગ્ન મારફત તેમ ધન મેળવીને નીચલા વર્ગના શખ્સ ઉપરના વર્ગમાં દાખલ થઇ શકતા. જમણ વખતે સામાજીક દરજ્જા પ્રમાણ બેઠકો ગોઠવાતી. દરજ્જાના ધોરણે દંડ લેવાતો તેમ દફનાવવાનો હક્ક રહેતો.

ધંધાનું વંશાનુગત થવું

ઈંગ્લાડમાં અમુક ધંધાદારી કે કારીગર મહાજનમાં જોડાયા શિવાય જે તે ધંધો કરવા મનાઇ નતી. મહાજનમાં દાખલ થવાની રાહતો દિવસે દિવસે સખત થતી ગઇ અને જે તે ધંધો અમુક કુટુંબોજ કરે એમ બન્યું. જો કોઇ વિધવા પોતાના મહાજન બહાર લગ્ન કરતી તો તે બહિષ્કૃત થતી.

જર્મનીમાં કોઇ પણ ધંધાદારી મહાજનમાં દાખલ થવા માટે પોતે એ મહાજનમાં કોઇ સભ્યને ત્યાં જન્મ્યો છે એમ સાબીત કરવું પડતું. શુદ્ધ લોહીના પુરાવાના અભાવે કુટુંબો મહાજન બહાર મૂકાતાં. ધંધાદારી તરીકે શરૂ થતાં પહેલાં ઉમેદવારી કરનારાને ભારે ખર્ચમાં ઉતરવું પડતું તથા તકલીફ વેઠવી પડતી જયારે મુખ્ય કારીગરના છોકરાંઓને આવી તકલીફ કે ખર્ચ વેઠવાં પડતાં નહી; પરિણામે જે તે મહાજન અમુક કુટુંબના કલબ જેવું થઇ ગયું ને તે વંશ પરંપરા ધંધો ચલાવતું.

જે તે મહાજન સ્વાયત્ત હતું, અને આપણી ન્યાતના જેવું તેનું બંધારણ થઇ ગયું. વળી જે તે ધંધો ચલાવનાર પોતપોતાની જુદી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુદી શેરીઓમાં રહેતા. ફક્ત વેપાર અને શિક્ષિત વર્ગના ધંધા ગમે તે બુદ્ધિશાળી શખસો કરી શકતા.

મગજનું કામ કરનારા હાથ મજુરી કરનારા કરતાં ઉંચા દરજ્જાના ગણાતા. ગૃહકળાઓથી થોડું ધન મળે તેથી તે ઉતરતી ગણાતી.

ફ્રાન્સમાં વેપાર કે હાથ કારીગરીનો ધંધો જો કોઇ ઉમરાવ કરે તો તેનું ઉમરાવપદ ચાલ્યું જતું.

લગ્નના નિયમ

એન્ગ્લો સેક્સન લોકોમાં જો કોઇ ઉતરતા વર્ગનો પુરૂષ ચડતા વર્ગની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરતો તો તેને મૃત્યુદંડ થતો. (પ્રતિલોમ લગ્ન માટે દરેક સમાજમાં અણગમો હોય છે). ૧૫ મા સૈકામાં સવર્ણતાનો નિયમ અદ્દશ્ય થયો અને ઉમરાવો વેપારીઓની છોકરીઓ તથા વિધવાઓ સાથે પરણવા લાગવાથી ઉચ્ચ વર્ગ અને મધ્યમ વર્ગનું એકીકરણ થયું. ફ્રાન્સમાં રોમન બાદશાહીના પાછલા ભાગમાં રાજ્ય માટે તૈયાર થતા માલના કારખાનામાં કામ કરનારાને પોતાના જૂથ બહાર પોતાની છોકરીના લગ્ન કરવાની મનાઈ હતી. મુકત સ્ત્રી જો ગુલામને પરણતી તો તેને ગુલામ બનાવવામાં આવતી, તેની મિલકત સરકારમાં જપ્ત થતી અને પરણનાર ગુલામને ચક્ર ઉપર ચડાવી મારી નાખવામાં આવતો. સરખા દરજ્જાના શખસો વચ્ચે લગ્ન સંબંધ થઇ શકતો. જો કોઈ મુકત પુરૂષ કોઇ ગુલામ સ્ત્રી અથવા ગુલામીમાંથી છૂટેલી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરતો તો તે પત્ની કે સંતાનને પુરૂષના વર્ગનો દરજ્જો મળતો નહિ. જમીનદારી (સરંજામી) યુગમાં ઔરસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુત્રો માતાને બદલે પિતાના દરજ્જાને પામતાં. કોઈ ઉમરાવ સાથે કોઇ મુકત સ્ત્રી લગ્ન કરતી તો તે ઉમરાવ વર્ગમાં દાખલ થતી; પણ કોઈ ગુલામ સ્ત્રીને કોઈ ઉમરાવ પરણે તો તેને ઉમરાવ વર્ગનો દરજ્જો મળતો નહિ.

જર્મનીમાં સરખા દરજ્જાના માણસો, સ્ત્રી તથા સગીરના વાલીપણાનો હક ભોગવી શકતા તેમ વારસ થઈ શકતા. શરૂઆતમાં જુદા જુદા દરજ્જાના સામાજીક ઘટકો વચ્ચે કાયદેસર લગ્ન થઈ શકતું નહિ. જો કોઈ મુકત સ્ત્રી ગુલામ સાથે પરણતી તો તેનું સ્વાતંત્ર્ય જતું રહેતું અથવા ગુલામની જીંદગી લઈ લેવામાં આવતી. ખ્રિસ્તી ધર્મની અસર નીચે આવાં લગ્ન ઉતરતાં ગણાયા છતાં સંતતિ ઔરસ ગણાતી, અને માતાપિતા પૈકી જે ઉતરતા દરજ્જાનું હોય તેનો દરજ્જો મળતો. અપવાદ દાખલ અર્ધ–સ્વતંત્ર અથવા ગુલામ પતિ અને મુકત પત્નીના સંતાન પોતાની માતા માફક મુકત ગણાતાં.

ધન તથા ધંધો

નવસમાજમાં જન્મના સિદ્ધાન્તને બદલે ધંધાના ધોરણે સામાજીક વર્ગો ગોઠવાયા છે; તો પણ બાપનો ધંધો સાધારણતઃ સંતાનમાં ઉતરતો હોવાથી તથા લગ્ન સંબંધ કરવાની તક સાધારણ રીતે જે તે વર્ગમાં મળતી હોવાથી મરજીઆત સ્વરૂપનાં સામાજીક ઘટકો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. **યુરોપીયન સમાજમાં ધન તથા ધંધાના પાયા ઉપર વર્ગ રચના થઈ સામાજીક થર ગોઠવાયા છે.**

સામાજીક અખતરા

છેલ્લામાં છેલ્લાં રૂશિયાએ વર્ગહીન સમાજનું સર્જન સામ્ય-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાદના પાયા ઉપર શરૂ કરી રાજ્યસમાજસત્તાકમાં રૂપાન્તર કરી શોષણ કરનાર વર્ગની હયાતી નાબૂદ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. બીજી તરફ મુસોલીનીએ ધંધાદારી મહાજનોના બંધારણના ધોરણે મહાજનસત્તાક સમાજ વ્યવસ્થા કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જર્મનીમાં સરમુખ્ત્યાર હેર હિટલરે બ્રાહ્મણો માફક શુદ્ધ આર્ય લોહીનું અભિમાન જાગૃત કરી યાહુદી લોહીને દૂર રાખવા ફરમાનો કાઢી રાષ્ટ્રીય સમાજસત્તાક ધોરણનો અમલ ચાલૂ રાખ્યો છે.

વર્ણના તત્વનો વિસ્તાર

જુદા જુદા દેશોની પ્રાચીન, મધ્ય યુગની તેમ અર્વાચીન સમાજઘટનાનું અવલોકન કરતાં જુદા જુદા સ્વરૂપમાં વર્ણના તત્વોના દર્શન થાય છે ને પ્રાચીન સમાજોમાં જન્મને વધારે પડતું મહત્વ આપવામાં આવતું એમ પણ જણાઈ આવે છે. પ્રાચીન મહાન સંસ્કૃતિઓમાં વર્ગની સંખ્યા નાહની છતાં દરજ્જા નક્કી કરેલા જ હતા, ધંધાની પસંદગીમાં અંકુશ તથા ખાસ હકક એ લક્ષણ લગભગ સર્વ સામાન્ય છે. લગ્નની બાબતમાં અંકુશો વિશેષ નહતા. ઇંગ્લાંડની બાલ્યાવસ્થામાં, રોમમાં તથા એશીઆઈ સુધારાના પ્રાચીન દેશોમાં ધંધા વંશાનુગત હતા એટલું જ નહીં પણ ઉંચ નીચના ભેદ સાથે અમુક વર્ગે અમુક ધંધા કરવા એમ ઠરેલું હતું. ખાસ ધંધાઓ કરનારા સમાજના ખાસ એકમો બની જતા. ઉંચા નીચા દરજ્જા સાથે બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ વર્ગમાં સમાજના વિભાગ પડયા હતા, અને તેમની વચ્ચે લગ્ન કરવા ઘણે ભાગે મનાઈ રહેતી.

ઇન્ડો યુરોપીયન સંસ્કૃતિઓવાળા સમાજમાં ચોક્કસ દરજ્જા વાળા વર્ગો હોઈ દરેક વર્ગના ખાસ હક્ક તથા અમુક હક્કવિહીનતા તથા વર્ગ વર્ગ વચ્ચે લગ્ન સંબંધ કરવાની છૂટનો અભાવ એ તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમાજોના ખાસ લક્ષણુ હતાં. પ્રાચીન તથા મધ્યયુગીન લક્ષણુમાં ધંધાની પસંદગી કરવાની છૂટનો અભાવ તથા અમુક વિશિષ્ટ ધંધા કરનારાઓનું સંગઠન થઈ જુદા વર્ગમાં ખપવું એ ગણાવી શકાય. અર્વાચીન કાળમાં વાર્ગિક સ્પષ્ટ ભેદભાવ ઘટતા જતાં રાષ્ટ્રીય ઐકય તથા વેપાર સંબંધી પ્રગતિમાં સફળતા એ બે લાભ ખાસ મળ્યા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૯ મું

વર્ણ તથા જ્ઞાતિ.

(ઉત્પત્તિ)

દુનિયાના ઘણા પ્રાચીન, મધ્યયુગીન તથા અર્વાચીન સમાજોમાં વર્ણના જુદાં જુદાં લક્ષણો કેટલે અંશે નજરે પડે છે તે આપણે જોઈ ગયા. તે ઉપરથી જણાશે કે સમાજનો વિકાસ થતાં એકરૂપ સમાજમાં અનેક વર્ગો અસ્તિત્વમાં આવે છે જુદા જુદા દરજ્જા તથા ઉચ્ચ નીચના ભેદ પડે છે, ધંધાઓ વંશાનુગત થવાનું વલણ રહે છે, જે તે ધંધાના જૂથમાં બનતાં સુધી લગ્ન થાય તો તે ઠીક ગણવા વૃત્તિ રહે છે તથા ઉતરતા વર્ગનો પુરૂષ ચડતા વર્ગની સ્ત્રીને પરણે તો તે નિન્દ્ય ગણાય છે.

પ્રાચીન આર્યોમાં હિન્દ આવતાં પહેલાં વર્ણભેદ નહતો, માત્ર તેઓ પોતાને આર્ય કહેવડાવતા એમ લગભગ ઘણા ખરા અર્વાચીન સંશોધકો જણાવે છે, પણ અર્વાચીન હિન્દુ ધર્મ સનાતન ધર્મ અથવા વર્ણાશ્રમ ધર્મ તરીકે ઓળખાય છે આવા સંજોગોમાં વર્ણ તથા આશ્રમ માટે આપણે કોને આભારી છીએ તે તપાસવું જોઇએ.

વર્ણાશ્રમ આર્ય સંસ્થા નથી

ઢાકા યુનિવર્સિટીના અધ્યાપક શ્રી. નાગેન્દ્રનાથ ઘોસ 'Indo-Aryan Literature & Culture Origins'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(1934) માં જણાવે છે કે વર્ણાશ્રમનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદના પ્રાચીન ભાગમાં મળતો નથી; ઋગ્વેદકાલીન આર્યોમાં બિલકુલ વર્ણભેદ નહોતો; તેમનામાં આશ્રમ નહોતા પણ બ્રહ્મચર્ય પાળી વેદાભ્યાસ કર્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ ગૃહી બનતા; આર્ય સંસ્થાનો ગામડાંમાં પ્રસરેલાં હતાં અને તેમના ઉપર કોઈ સમર્થ ચક્રવર્તી નહોતા; કલેશમય તથા કુસંપવાળી જીંદગીને લીધે કેટલાક બ્રાહ્મણો મગધ દેશમાં ગયા ને ત્યાં એકવ્રાત્ય રાજન્ય રાજ્ય કરતો હતો; જો વ્રાત્ય ચક્રવતી પોતાની પ્રજા સાથે આર્ય સંસ્કારો સ્વીકારી આર્ય બને તો આર્ય સંસ્થાનો એકવ્રાત્યના રક્ષણ નીચે આવે અને અસલ આર્યો તથા નવઆર્યોના દ્વિગુણિત સહકારને લીધે આર્ય સંસ્કૃતિ તથા આર્ય સંસ્થાનોનો સુંદર વિકાસ થાય એમ તેઓ ધારતા હતા. એકવ્રાત્ય રાજન્ય મહારાજાને આ વિચાર પસંદ પડવાથી તેમણે વૈદિક સંસ્કૃતિ સ્વીકારી અને બ્રાહ્મણોએ વ્રાત્ય દેશની સમાજ વ્યવસ્થા સ્વીકારતાં વર્ણ તથા આશ્રમના લક્ષણો દાખલ થયાં. વિદ્યાર્થી તથા ગૃહીના બદલે બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થાશ્રમ તથા વાનપ્રસ્થ એવા ત્રણ તબક્કા જીવન યાત્રામાં ગણાયા ને રાજન્યોએ કરેલી વિચારણા તથા ચિંતનના ફળ રૂપ ઉપનિષદો વેદાંત તરીકે વૈદિક આર્યોએ કબૂલ રાખી સંહિતા કરતાં પણ તેમનું માહાત્મ્ય વધાર્યું. આ બનાવ સંબંધે અથર્વ વેદનો વ્રાત્યસ્તોમ ભાગ ઘણું અજવાળું નાંખે છે. બૌધ તથા જૈન અસર નીચે સંન્યસ્તાશ્રમ વિકાસ પામ્યો અને પાછલા ઉપનિષદ કાળમાં સર્વ સંસાર ત્યાગનું મહત્વ વધ્યું. આમ વર્ણ તથા આશ્રમ બન્ને માટે આપણે વ્રાત્યોના રાજન્ય ચક્રવર્તિંનને આભારી છીએ એમ અધ્યાપક ઘોષ કહે છે. આર્ય બ્રાહ્મણોનું માહાત્મ્ય વર્ણ વ્યવસ્થામાં વધતું હોવાથી તેઓ વર્ણાશ્રમ ધર્મના મુખ્ય સ્તંભ બન્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વર્ણાશ્રમ દ્રવિડ સંસ્થા છે?

પ્રો. ગિલ્બર્ટ સ્લેટર એમ માને છે કે વર્ણ તથા જ્ઞાતિ સંસ્થા એ વૈદિક આર્યોની બક્ષિસ નથી, પણ જેઓ દ્રવિડ કહેવાય તેમની વહાલી સંસ્થા છે. જ્ઞાતિવ્યવસ્થા તથા તેની સાથે રહેતી સ્પૃશ્યાસ્પૃશ્ય ભાવનાનો સૌથી વધારે વિકાસ આજે પણ દક્ષિણ હિન્દમાં છે, અને વૈદિક આર્યોના મૂળ વતન જેવા પંજાબમાં એ સંસ્થાનું જોર સૌથી ઓછું છે તેમ અસ્પૃશ્યતા પણ નામની છે એ વાત લક્ષમાં લેતાં વર્ણ તથા જ્ઞાતિ માટે દ્રવિડવંશ જવાબદાર છે એમ માનવામાં મી. સ્લેટર ગેરવ્યાજબી છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. દ્રવિડને મળતા દક્ષિણ–પશ્ચિમ એશિયાના માનવવંશમાં આપણા ચાર વર્ણ જેવા સામાજીક વિભાગો હતા અને આવા વિભાગો વધુ સુધરેલા લોકોમાં જ હોઈ શકે; આર્યો જેવા અર્ધ-કૃષિ તથા પશુપાલન કરનારા ગ્રામ સંસ્કૃતિ ધરાવનાર અર્ધભટકતા, લોકોમાં શ્રમ વિભાગની જરૂરીઆતના અભાવને લીધે એવા વિભાગ સ્પષ્ટ ન હોય એ કુદરતી છે એ વાત લક્ષમાં લેતાં વર્ણ તથા આશ્રમ આર્યો ભારતમાં આવતાં પહેલાં દૃઢ થઈ વેદપૂર્વ ભારતીયોના સમાજના ખાસ લક્ષણ બનેલાં હતાં એમ માનવું વધારે યોગ્ય છે. માત્ર આર્ય અને વેદપૂર્વ ભારતીયોની સંસ્કૃતિઓના સમન્વયના પરિણામે વર્ણ તથા આશ્રમને મનુસ્મૃતિમાં તથા બીજાં શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થએલું હોવું જોઇએ. ઋગ્વેદ પછીના શાસ્ત્રીય સાહિત્ય સર્જનમાં અસલી આર્યો તથા નવઆર્યોએ ભાગ લેવાને લીધે બન્ને સંસ્કૃતિનો સમન્વય થઈ ઔપનિષદ તથા પૌરાણિક ધર્મનો વિકાસ થએલો છે, એટલે આપણી હાલની સંસ્કૃતિ ફક્ત દ્રવિડ કે આર્યની બક્ષિસ નથી પણ સર્વ ભારતીય માનવવંશોના સહકારનું ફળ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડા. કેતકરનું મંતવ્ય

ડા. એસ. વી. કેતકર "An Essay On Hinduism" માં ચાતુર્વર્ણ્યની કલ્પનાને ફક્ત અખિલ જગતના લોકોનું ગુણકર્મ પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરવાની રીત તરીકે ઓળખાવે છે. ચાર વર્ણમાંથી હિન્દની હજારો ન્યાતો ઉત્પન્ન થવાની કલ્પના તેઓ કબૂલ રાખતા નથી. દરેક સમાજના મુખ્ય ચાર વિભાગ હોય છે અને ગુણ કર્મના ધોરણે વિભાગ પડે છે એટલું જ કહેવાનો ચાતુર્વર્ણ્યની કલ્પનાનો હેતુ છે. માત્ર બ્રાહ્મણ વર્ણ અને બ્રાહ્મણ જાતિ એક હોવાથી બ્રાહ્મણોએ ભારતની જુદી જુદી ન્યાતો અસલ ચાર વર્ણમાંથી વર્ણસંકર તથા વ્રાત્ય થવાના કારણે ઉત્પન્ન થયાનું માન્યું. તેમણે ગુણકર્મ પ્રમાણે ભારતની જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ તથા જાતોનો ગુણકર્મના ધોરણે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્રમાં સમાવેશ કરી વર્ગીકરણ કર્યું. તેમણે એક એવું ધોરણ સ્વીકાર્યું કે જેથી તેઓ જેમ પસરતા ગયા તેમ જે જે જાતિઓના સંબંધમાં આવ્યા તેમને પ્રથમ દર્શનીય શૂદ્ર હોવાનું માની વિશિષ્ટ કારણ હોય તોજ તેમને ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય તરીકે વર્ણનામ આપવા લાગ્યા. આમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ સમાજના ગુણકર્મ પ્રમાણે વિભાગ ગણી ભારતની સર્વ ન્યાતોનું વર્ગીકરણ કરવામાં એ કલ્પનાનો ઉપયોગ થયો. ઋગ્વેદકાલીન આર્ય આવતાં પહેલાં પણ ભારતમાં બીજી આર્ય જાતો હતી એમ પણ ડા કેતકર માને છે. તેઓ જણાવે છે કે ઋગ્વેદકાલીન આર્યો સંસ્કૃતિનો વિકાસ ગંગા નદીની ઉપલી ખીણમાં થયો અને બ્રાહ્મણ વર્ણ જાતિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ભારતભરમાં પ્રસર્યો અને બ્રાહ્મણોમાં પેટા વિભાગ પડયા. જે તે સ્થળના લોકોના પુરોહિતોને તેમણે બ્રાહ્મણ બનાવ્યા સંબંધે ડા. કેતકર સાશંક છે; જો કે કાળા, ઘઉંવર્ણા તથા ગોરા બ્રાહ્મણો મળી આવતા હોવાથી પુરોહિતનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કામ કરનારો વેદપૂર્વ ભારતીય વર્ગ તથા વૈદિક યજ્ઞયાગાદિ કરનારો તથા દેવોની પ્રાર્થના કરનારો વર્ગ ગુણ કર્મની દૃષ્ટિએ સમાન હોવાથી તેમનો સમન્વય થઈ આર્ય તથા વેદપૂર્વ ભારતીય પુરોહિતો બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાયા હોય એ વધારે સંભવિત છે. વેદપૂર્વ ભારતીયોના પુરોહિતો માંત્રિકો હતા અને મંત્ર સત્તાથી દેવોને પણ વશ રાખી શકે છે એમ સમાજને મનાવતા હોવાથી પ્રાર્થનાના બળે દેવને રીઝવનાર આર્ય બ્રાહ્મણો તથા મંત્રના બળથી દેવને પણ વશ રાખનાર વેદ પૂર્વ ભારતીય પુરોહિતો એક બીજાના સાધર્મ્યને લીધે એકરૂપ થયા અને પુરાણોનાં ભૂદેવ અને દેવો પણ જેમનાથી ડરે છે એવા પૌરાણિક બ્રાહ્મણનો દરજ્જો મેળવવામાં આર્ય બ્રાહ્મણોને પણ સામાજીક દરજ્જો વધવાથી લાભ થયો.

રાજસત્તા તથા ધર્મસત્તાનો સુયોગ સર્વ દેશોમાં માલમ પડે છે તેમ તેમનો અરસપરસ સહકાર સ્વાભાવિક જણાય છે. આપણો દેશ તેમાં અપવાદ રૂપ રહ્યો નથી, અને બ્રાહ્મણ વર્ગે ક્ષત્રિય વર્ગનું ગૌરવ વધારવામાં પોતાનો ફાળો ઇતિહાસ પુરાણ મારફત આપ્યો. ક્ષત્રિયોમાં રાજવંશી ક્ષત્રિયો રાજન્ય કહેવાતા, જ્યારે બાકીના ફક્ત ક્ષત્રિય નામથી ઓળખાતા. રાજન્યોના અર્વાચીન વારસો રાજપુત્રો અથવા રાજપુત કહેવાય છે, જ્યારે ક્ષત્રિયોના વારસો ખત્રી વગેરે ઉપનામથી ઓળખાય છે. દેશના જુદા જુદા વિભાગમાં રાજ્ય કરતા કુટુંબો તથા તેમના સગાવહાલાં વગેરેનો બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિયમાં સમાવેશ કર્યો પણ તે સર્વ એકજ માનવવંશના નહીં હોવાથી તેમનું અખિલ ભારતીય સંગઠન થયું નહીં. દા. કેતકરના કહેવા પ્રમાણે ચાતુર્વર્ણ્ય અને જન્મ ઉપર આધાર રાખતી જાતિવ્યવસ્થા પરસ્પર વિરુદ્ધ કલ્પનાઓ છે. ચાતુર્વર્ણ્ય એ સ્વીકાર્ય છે જયારે જાતિ વ્યવસ્થા ત્યાજ્ય છે. આજે તો એ બન્નેને બદલે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાગતિક સમાજના પાયા રૂપ રાષ્ટ્રીય સમાજોની જરૂર તેઓ બતાવે છે.

રિસ્લે શું કહે છે.

મી. રિસ્લે ઇરાન તથા ઇજીપ્તમાં પ્રાચીન કાળમાં ધંધાવાર વર્ગ હોઇ માત્ર પુરોહિતો સવર્ણ લગ્ન કરતા, બીજાને વર્ણાન્તર લગ્ન કરવા છૂટ હતી એ વાતનો ઉલ્લેખ કરી જણાવે છે કે મનુ સ્મૃતિના કાળમાં પણ નવી નવી જ્ઞાતિઓ ઉત્પન્ન થતી હતી. એક મુખ્ય જ્ઞાતિના કેટલાંક કુટુંબો સામાજીક પ્રતિષ્ઠાને કારણે પોતે ઉતરતાં કુટુબોને કન્યા ન આપે પણ તેમની કન્યા લે; પછીથી એ કુટુંબોમાં કન્યાની પૂરતી છત છતાં તેઓ અંદર અંદર લગ્ન કરવા માંડે અને પોતાની મૂળ જ્ઞાતિનાં બીજાં કુટુંબોમાંથી કન્યા લેવાનું બંધ કરી પોતાને મુખ્ય જ્ઞાતિની એક ઉંચી પેટા જ્ઞાતિ ઓળખાવે; ત્યાર બાદ મુખ્ય જ્ઞાતિ સાથેનો સર્વ સંબંધ તોડી નાખી પોતાની પેટા જ્ઞાતિને સ્વતંત્ર નવી જ્ઞાતિ તરીકે ઓળખાવે; ભારતમાં નવી ન્યાતો અસ્તિત્વમાં કેવી રીતે આવે છે તેનો વિકાસ-ક્રમ ત્રણ તબક્કે ઉપર પ્રમાણે આજે પણ નજરે પડે છે. મુળ બારીયા કોમમાંથી કડીયાનો ધંધો કરનારા કડિયા કહેવડાવે, ખેતી કરનારા પટેલ કહેવડાવે, અગર લડનારા રાજપુત કહેવડાવે અને મૂળ કોમથી જુદા પડી પોતાની સ્વતંત્ર જ્ઞાતિઓ ઉપરના વિકાસ-ક્રમે બનાવે એ અનુભવની વાત છે.

સેનાર્તની કલ્પના

સેનાર્ત જણાવે છે કે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાની ઉત્પત્તિના તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૧) વિશાળ ક્ષેત્રફળમાં ફેલાઇ જતાં અનેક જુથમાં વહેંચાવાની વૃત્તિ;

(૨) દેશના મૂળ રહેવાસીઓના સ્પર્શમાં આવતાં ઉત્તેજીત થતી શુદ્ધ લોહી માટે મગરૂરીની ભાવના;

(૩) બાહ્ય શૌચના ઉપર આગ્રહ રહેવાને લીધે શારીરિક મજૂરીના કામ મૂળ વતનીઓને ભાગે જવાં, અને ઉચ્ચતર ધંધા આર્યો માટે અનામત રાખવા;

(૪) કર્મવાદ; કર્મના ફળ રૂપે જેને તેને આ અવતારમાં નક્કી કરેલો દરજ્જો મળે છે એવી માન્યતા;

(૫) ફેલાયલા જુથોને એકત્ર કરી તેમના ઉપર સત્તા ચલાવનાર એક ચક્રવર્તી સત્તાનો અભાવ;

(૬) બ્રાહ્મણોએ ઉભી કરેલી ઉંચ નીચની ભાવનાવાળી વર્ણ વ્યવસ્થાને સમાજમાં મળેલી સર્વ માન્યતા.

નેસ્ફીલ્ડની કલ્પના

નેસ્ફીલ્ડ ફકત ધંધાઓને જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાનો મુળ પાયો ગણે છે. તેના કહેવા પ્રમાણે વિકાસક્રમ મુજબ જ્ઞાતો નીચે પ્રમાણે ગોઠવાય:—

(૧) (અ) જ્ઞાતિ હીન જાતિઓ;
(આ) શીકારી જ્ઞાતિઓ;
(ઇ) મચ્છીમાર જ્ઞાતિઓ;

(૨) (ઉ) પશુ પાલક જ્ઞાતિઓ;
(એ) કૃષિકાર જ્ઞાતિઓ;
(ઐ) જમીનદારો તથા યોધ્ધાઓ;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૩) (ઓ) ધાતુપૂર્વ કારીગર જ્ઞાતિઓ;
(ઔ) ધાતુયુગની કારીગર જ્ઞાતિઓ;
(૪) (ક) વેપારી જ્ઞાતિઓ;
(૫) (ખ) સેવક જ્ઞાતિઓ;
(૬) (ગ) પુરોહિત (બ્રાહ્મણ વગેરે) જ્ઞાતિઓ;
(૭) (ઘ) ધાર્મિક સાધુ સંન્યાસી વર્ગો.

ઇબ્બેટસનની વિચારસરણી

સર ડેન્ઝીલ ઇબ્બેટસન પંજાબમાં જ્ઞાતિનો વિકાસક્રમ દર્શાવતાં નીચેના તત્ત્વોનો ઉલ્લેખ કરે છે:—

(૧) આદિ માનવ સમાજોમાં રહેતા જાતિ (tribal) વિભાગો
(૨) વંશાનુગત ધંધાદારી મહાજનો.
(૩) બીજા દેશો કરતાં ભારતમાં પુરોહિતના કર્મની અસાધારણ ઉચ્ચતા;
(૪) વંશાનુગત ધંધામાં બ્રાહ્મણોનો શુદ્ધ લોહીની મહત્તા ઉપર ભાર;
(૫) લગ્ન તથા આંતરલગ્ન સંબંધે શુધ્ધ લોહી રાખવા માટે મુકાયલા સખત કૃત્રિત અંકુશ; અમુક ધંધા તથા ખોરાક શુદ્ધ અથવા અશુધ્ધ હોવા બાબત ઠરાવેલાં ધોરણો; જુદા જુદા વર્ણ વચ્ચે સામાજીક વ્યવહાર કેટલે અંશે વિહિત અથવા નિષિદ્ધ છે તે ઠરાવનારા નિયમો;
(૬) સામાજીક દરજ્જો તથા શુધ્ધ લોહી માટે માનવ માત્રમાં રહેતી કુદરતી મમરૂરી. જેમ ઉચ્ચ દરજ્જો તેમ સંયમ વધારે રાખવો પડતો.

આવાં કારણોને લીધે જ્ઞાતિ સંસ્થાએ હિન્દમાં ચુસ્ત સ્વરુપ પકડેલું હોવું જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સર ડેન્ઝીલના આ અભિપ્રાયની સમાલોચના કરતાં સેનાર્ત જણાવે છે કે હિન્દની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં આર્ય સંસ્થાઓ જે સ્વરૂપ ધારણ કરે તે સ્વરૂપ ધારણ કરવાના દાખલા રૂપે ભારતીય જ્ઞાતી સંસ્થા છે, પરંતુ દા. ફિક કહે છે કે જો આર્ય કૌટુંબિક પદ્ધતના સ્વાભાવિક વિકાસના પરીણામે જ્ઞાતિ સંસ્થા ઉત્પન્ન થઇ હોય તો ઋગ્વેદમાં એ વિકાસક્રમની ગંધ કેમ આવતી નથી ?

મી. રિસ્લે જણાવે છે કે નેસ્ફીલ્ડના કહેવા પ્રમાણે માત્ર ધંધાના સિદ્ધાંત ઉપર જ્ઞાતિ સંસ્થાની ઉત્પત્તી રચી શકાય એમ નથી; અને મધ્યમ યુગના ધંધાદારી યુરોપીયન મહાજનોને ચુસ્ત ભારતીય જન્મથી મનાતી જ્ઞાતિઓ સાથે સરખાવી શકાય નહીં. જ્ઞાતિ સંસ્થાનો વિકાસ કોઇ રાજાના હુકમથી થયો નથી, એટલે રોમન શહેનશાહતના પાછલા વખતમાં બાદશાહ થીઓડોસીઅસે જે વંશાનુગત ધંધો કરવાની ફરજ પાડનારો કાયદો કરી જ્ઞાતિ સંસ્થાને અમલમાં મૂકી તે રાજ્યના ટુકડા પડતાં બંધ પડી. વળી જાતિઓ (tribes) હમેશ ન્યાતનું સ્વરૂપ પકડતી નથી. યુરોપમાં જુદી જુદી માનવ જાતિઓ એકત્ર થઇ રાષ્ટ્રો નિર્માણ થયાં અને જ્ઞાતિસંસ્થા માફક રાજકીય નપુંસકતા ધારણ કરી નથી

રિસ્લેનો નિર્ણય

ઉપરની કલ્પનાઓની સમાલોચના લઈ મી. રિસ્લે જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ સંબંધે પોતાના વિચારો જણાવતાં કહે છે કે દુનિયાના ઇતિહાસમાં જ્યારે એક પ્રજા બીજી પ્રજાને આક્રમણ કરી અથવા ધીરે ધીરે પ્રસરી તાબેદાર બનાવે છે, ત્યારે જીતનારી પ્રજા જીતાયલી પ્રજાની સ્ત્રીઓને રખાત તરીકે અથવા પત્નીઓ તરીકે સ્વીકારે છે, પરંતુ પોતાની દીકરીઓના લગ્ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીતાયલી પ્રજામાં ન કરતાં અંદર અંદર કરે છે. જ્યારે એક જ માનવવંશ અથવા રંગની બન્ને પ્રજા હોય છે ત્યારે આ પરિસ્થિતિનો અંત વહેલો આવી બન્ને પ્રજા એકરૂપ થઇ જાય છે. પરંતુ જ્યાં વંશભેદ અને રંગભેદ માલમ પડે છે, અને ખાસ કરીને જ્યારે જીતનારી પ્રજાના મોજાં આવતાં જ રહે છે ત્યારે બન્ને પ્રજા એકરૂપ ન બનતાં વર્ણસંકર ન્યાતો ઉચ્ચ વંશના પુરૂષ તથા જીતાયલી પ્રજાની સ્ત્રીના સંબંધથી ઉત્પન્ન થઈ તે સ્વતંત્ર ન્યાતો તરીકે અંદર અંદર લગ્ન સંબંધ કરે છે. આવા વર્ણસંકર સમૂહો અમેરિકામાં નીગ્રો અને ગોરાઓના સંબંધથી અસ્તિત્વમાં આવેલા છે. આપણે ત્યાં એન્ગ્લો-ઇંડિયનોની ઉત્પત્તિ હિન્દી માતા અને યુરોપીયન પિતાથી થએલી. જીત પ્રજાની કન્યાઓ જેતાઓને ખપતી, પણ જીત પ્રજાને જેતાઓ કન્યા આપતા નહીં તેથી બન્ને પ્રજા એકરૂપ થઈ શકી નહીં, અને અનેક વર્ણસંકર સ્વતંત્ર ન્યાતો ઉમેરાઈ. મી. રિસ્લે જ્ઞાતિસંસ્થાની ઉત્પતિ માનવવંશભેદ ઉપર રચે છે, અને રંગભેદને લીધે વંશભેદ ગણે છે. એક વખતે રંગભેદને લીધે જ્ઞાતિસંસ્થા શરૂ થતાં, જુદી ભાષા બોલનારા, જુદા પ્રદેશમાં રહેનારા, જુદા દેવોની પૂજા કરનારા, જુદો ખોરાક વાપરનારા, જુદા સામાજીક રિવાજ પાળનારા, જુદા ધંધા અથવા એ જ ધંધા જરા જુદી રીતે કરનારા-એક બીજાથી ભિન્ન લોહીના હોવા જોઇએ એવું અનુમાન થવા લાગતાં ભારતની હજારો ન્યાતો અસ્તિત્વમાં આવ્યાનું મી. રિસ્લે કહે છે.

ડા. ઘુર્યેના વિચાર

ડા. ઘુર્યે "Caste & Race In India" માં જણાવે છે કે દુનિયા ભરમાં માનવ સમાજના વિકાસક્રમમાં વર્ણના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લક્ષણો ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં ધરાવનાર વિભાગો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે અને પહેરવેશ, ખોરાક, ધધા સંબંધે હક્ક તથા હક્કોનો અભાવ, અગર લદાયલા સામાજીક બોજાના ભેદ જુદા જુદા સમૂહને લાગુ પડેલા જણાય છે. ઇન્ડો યુરોપીયન વંશમાં જન્મ ઉપરથી દરજ્જો ઠરાવવાની પ્રથા વધારે પૂર્ણ સ્વરૂપમાં હતી. ભારતીય પદ્ધતમાં અસ્પૃશ્યતા તથા નજરે ન પડવા માટે દૂર દૂર રહીને ચાલવાની આવશ્યકતા સ્વીકારનારી ન્યાતો અસ્તિત્વમાં આવી એ તેની વિશિષ્ટતા છે. ભારતીય આર્યોએ એ યોજના પૂર્ણતાએ લઈ જઇ વધારેમાં વધારે વિભાગો પાડયા એ તેમની બુદ્ધિની વિલક્ષણતા છે.

ડા. ઘુર્યે આ સંસ્થાને ગંગા નદીની ખીણમાં ભારતીય આર્ય સંસ્કૃતિના ફળરૂપે વિકસેલી ગણી તે બ્રાહ્મણો દેશના બીજા ભાગમાં લઇ ગયાનું જણાવે છે. દક્ષિણમાં અગસ્ત્ય વગેરે ઋષિઓ આર્ય સંસ્કૃતિ ફેલાવનારા આદ્યપ્રવર્તકો હતા.

ડા. ઘુર્યેના નિર્ણય

ડા. ઘુર્યે જ્ઞાતિ સંસ્થાના વિકાસની ઐતિહાસિક વિગતવાર સમાલોચના કરીને સંક્ષેપમાં પોતાના નિર્ણયો જણાવતાં કહે છે કેઃ—

" જે વખતે ભારતીય આર્યો હિન્દમાં આવ્યા તે વખતે તેઓ પોતાના મહત્વના ભાન તથા જેતા તરીકે અલગ રહેવાની મગરૂરી સાથે આવ્યા હતા. તે વખતે તેમનામાં ત્રણ ચોક્કસ વર્ગો હોવા જોઇએ; એ વર્ગો વચ્ચે લગ્ન કરવા મનાઇ નહોતી, તો પણ સામાન્ય રીતે એવા વર્ગાન્તર લગ્ન ક્વચિત જ થતાં.

વર્ગ વર્ગ વચ્ચે લગ્ન સંબંધે નિયમન કરવાની શરૂઆત શૂદ્રોથી થઇ, એટલે ત્રિવર્ણી (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, તથા વૈશ્ય) ના ધર્મવિધિ તથા પૂજામાંથી, મૂળ વતનીઓમાંથી બનાવવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવેલા શૂદ્ર વર્ણને બાતલ કરવામાં આવ્યો. સમાજમાં શૂદ્ર સૌથી કનિષ્ઠ દરજ્જાનો વર્ગ ગણાતો. આર્યોએ પોતાના ઇતિહાસના પ્રાતઃકાળમાં શૂદ્રો આર્યોના ધાર્મિક પૂજા તથા વિધિ ન આચરે એમ ઠરાવ્યું. યજ્ઞશાળામાં શૂદ્રની હાજરીની પણ મનાઇ કરવામાં આવી. પહેલા ત્રણ વર્ણ શૂદ્ર સ્ત્રી સાથે ન પરણે એવો પ્રતિબંધ પ્રથમ મૂકાયો. ને તે સવર્ણ લગ્નની જરૂરિઆત ઠરાવતાં પહેલાં બનેલું. જો કોઈ શૂદ્ર પુરૂષ બ્રાહ્મણ કન્યા સાથે લગ્ન કરવા પ્રયત્ન કરે તો તે ભારમાં ભારે સામાજીક પાપ ગણાતું. જ્ઞાતિ-સંસ્થાત્મક સમાજના વિશિષ્ટ લક્ષણો, બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિના રક્ષકોના શૂદ્રોને વૈદિક ધર્મના પાલનથી તથા સામાજીક વ્યવહારથી દૂર રાખવા માટે લેવામાં આવેલાં પગલાંનું પરીણામ છે. ભારતીય આર્યોનું સર્વોપરીપણું સ્વીકારી આર્યોની સેવામાં દાખલ થએલા મૂળ વતનીઓનો શૂદ્રવર્ણ બન્યો એ લગભગ સાચું છે. શૂદ્રનો ઉલ્લેખ એકજ વખતે પાછળના સૂકત (પુરૂષસૂકત)માં (ઋગ્વેદમાં) મળી આવે છે. ”

“ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ યજ્ઞવિધિ અંગે શાસ્ત્રીય શૌચ માટે અતિશય આગ્રહ રાખતી. વેદના મંત્રનો બિનચૂક સ્વર સાથે ઉચ્ચાર અને ઠરાવેલા વિધિની ઝીણામાં ઝીણી વિગતોનું સખત પાલન એ યજ્ઞોના ધાર્મિક વિધિની મુખ્ય આવશ્યકતા હતી. શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ વસ્તુના ભેદ પાડવાની શરૂઆત થઇ. જે વસ્તુ અસ્વચ્છ હતી તે અશૌચ ગણાઇ. પાછળથી પ્રાણિજગત તરફ (અહિંસાના ફેલાવાને લીધે) જુદી જ દ્રષ્ટિએ જોવાવા લાગતાં જે ધંધાઓ પ્રથમ માનવાળા ગણાતા તે હલકા ગણાવા લાગ્યા. ”

“ અંશતઃ, વૈદિક વિધિ શુધ્ધ રાખવાની પ્રમાણિક ઇચ્છાને લીધે, પોતાની શૌચાશૌચની કલ્પનાઓને લીધે, તેમ જ મૂળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વતનીઓ કરતાં પોતાના શ્રેષ્ઠત્વના ભાનને લીધે, બ્રાહ્મણોએ પોતાના વર્ણના લોકોને માર્ગ દર્શાવવા માટે એવા નીયમ કર્યા કે જેના પરીણામે શુદ્રો બ્રાહ્મણોના શુદ્ધ લોહીમાં પોતાનું ઉતરતું લોહી દાખલ ન કરી શકે તથા બ્રાહ્મણોના નીતિના ધોરણોને ઉતારી ન શકે. ”

“ પોતાની સંસ્કૃતિના વીકાસના બીજા તબક્કે બ્રાહ્મણોએ શુદ્રો પાસેથી અન્ન પાણી લેવા સબંધે અંતરાયો દાખલ કર્યા ને તેથી ઉત્તર હીન્દુસ્તાનમાં બીજી ઉચ્ચ ન્યાતો સાથે બ્રાહ્મણો વધારે છૂટછાટ તથા ઉદારતાથી સામાજીક વ્યવહાર રાખે છે; જયારે દક્ષિણ હિન્દમાં બીજી ન્યાતો સાથે એવી છુટછાટ તથા ઉદારતાથી વર્તવું મહાપાપ રૂપ ગણાય છે. ”

“ માત્ર શુદ્ર સામે પ્રતિબંધ મુકવાથી બ્રાહ્મણો અન્ન જળની બાબતમાં ક્ષત્રિય તથા વૈસ્યને લગભગ પોતાના બરોબરીઆ ગણતા. અને પાછલા વખતમાં આ પ્રતિબંધ વધુ સખત તથા વિશાળ ક્ષેત્રમાં લાગુ કરવામાં આવ્યા તો પણ પડી ગએલી ટેવ તથા ચાલતી આવેલી પ્રથાને લીધે બીજા ઉચ્ચ વર્ણો સાથે રાખવામાં આવેલી ઉદારતા તથા છૂટછાટ ઉત્તર હિન્દમાં ચાલૂ રહી અને ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ પાસેથી પાણી તથા રાંધેલૂં અન્ન લેવાનું બ્રાહ્મણોએ કાયમ રાખ્યું. જે વખતે બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિના પ્રવર્તકો પ્રથમ દક્ષિણ હિન્દમાં પ્રસરવા માંડયા ત્યારે તેઓ પોતાની સંસ્કૃતિના એક વિશેષ તરીકે શુદ્રો પાસેથી અન્ન જળ લેવા ઉપરના અંકૂશો સાથે લેતા ગયા. ત્યાં ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય વર્ણનો અભાવ હોવાથી દક્ષિણના તમામ લોકોને તેમણે શુદ્ર ગણી શુદ્ર સામેના અન્નજળ સંબંધે અંકૂશો તેમને લાગુ પાડયા, આ બી યોગ્ય ક્ષેત્રમાં પડયું. ભારતીય આર્યો સાથે પ્રસંગમાં આવતાં પહેલાં દક્ષિણના લોકોમાં કેટલીક એવા પ્રકારની દઢ માન્યતાઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતી કે જેને લીધે તેઓ જંગલી લોકો માફક ખોરાકની પવિત્રતા તથા સત્તાને લીધે અમુક ગુણ ખાનારમાં દાખલ થાય છે એમ માનતા. આ કારણને લીધે દક્ષિણ હીન્દમાં અન્નજળ સંબંધે અંકૂશો વધારે સખત છે; ત્યાં બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણ શીવાય બીજી કોઇ જ્ઞાતીના હાથે અન્ન કે પાણી લેવાની ના પાડે છે."

"વૈશ્યો ધીરે ધીરે શુદ્રવત ગણાવા લાગતાં, બ્રાહ્મણોએ પોતાના વર્ણને વૈશ્યોના સંકરથી દૂર રાખવા માટે એવા નીયમ અમલમાં મુકયા કે જેથી બ્રાહ્મણ પુરૂષ તથા વૈશ્ય સ્ત્રીના સંતાનને તદ્દન જુદો સામાજીક દરજ્જો મળે. વખત જતાં, અને બૌદ્ધધર્મના પરાજય પછી બ્રાહ્મણોએ વૈશ્ય પાસેથી અન્ન લેવાનું બંધ કર્યું."

"રાજા ક્ષત્રીય વર્ણનો ગણાતો હોવાથી, ક્ષત્રીય પાસેથી અન્ન લેવાની મનાઇ બ્રાહ્મણો શાસ્ત્રમાં દાખલ ન કરી શકયા પરંતુ બ્રાહ્મણ પુરૂષ તથા ક્ષત્રિય સ્ત્રીની સંતતીને એક જુદી જ જ્ઞાતીમાં મુકી બ્રાહ્મણોએ પોતાની વાંશીક શુદ્ધી કાયમ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો."

વર્ણનો પાયો

આમ ધાર્મીક શૌચ તથા વર્ણની શુદ્ધતા રાખવાની ઇચ્છા, તથા વેદવિદ્યા શુદ્ધ રાખવાની સ્વાભાવીક વૃત્તિને લીધે ભારતીય આર્યોએ અને ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોએ વર્ણ તથા જ્ઞાતી સંસ્થા વીકસાવી અને બ્રાહ્મણોના નેતૃત્વ નીચે અખીલ હીન્દુ સમાજને આણ્યો એવી વિચારસરણી દા. ધુર્યે રજુ કરે છે.

તેઓ વધારામાં જણાવે છે કે ક્ષત્રીયોના પરાજય તથા લોકભાષાનું શાસ્ત્રની સંસ્કૃત ભાષાથી ભિન્ન થવું એ બે બનાવોને લીધે બ્રાહ્મણોનું ધાર્યું થયું. લગ્ન સંબંધે અંકૂશોને લીધે ક્ષત્રિય તથા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈશ્ય વર્ણની શુદ્ધિ બ્રાહ્મણ વર્ણ માફક જ રક્ષવા તેમને પ્રમાણિક પ્રયત્ન કર્યો, જો કે તેઓ બીજી રીતે એ વર્ણોને શૂદ્ર જેવા જ ગણાતા હતા. સમાજના બીજા જે સમુહો પ્રતિષ્ઠાનો દાવો કરતા હતા તેમણે બ્રાહ્મણોની નકલ કરી અરસપરસ લગ્ન તથા અન્ન શુદ્ધિના નીયમો તથા અંકુશો અમલમાં મુકયા, અને જે લક્ષણો ફકત ચાર વર્ણને લાગુ હતાં તે બીજી ન્યાતોને પણ લાગુ પડયાં

સમુહસંગઠન તથા સમુહપ્રતિષ્ઠાને લીધે અસમાન લગ્ન સામે જે તે સમુહે વીરોધ કર્યો. તેથી ઉતરતા સમુહને, પોતાની કન્યાઓ ઉચ્ચ સમુહના પતિઓને પરણી તેમના કરતાં ઉચ્ચતર સમુહને સંતાનોત્પત્તિથી અસ્તિત્વમાં એણે તે ન રૂચ્યું અને તેથી લગ્ન સવર્ણ વધુ વર વચ્ચે કરવાનું ઠરાવી ઉચ્ચતર વર્ણના પુરૂષને કન્યા આપવાની મનાઇ કરી.

સમાજમાં ઉદ્યોગ ધંધા તથા કલાકૌશલ્ય અને કારીગરીનો વિકાસ થતાં ધંધાદારી સમુહો પોતપોતાના જુદા જુદા હિતો સાથે અસ્તિત્વમા આવ્યાં. પ્રાચીન તથા મધ્યયુગના સમાજમાં દરેક સમુહનો ધંધો વંશાનુગત થઇ જાય છે. ભારતમાં બ્રાહ્મણોએ પુરોહિતનો ધંધો પોતાને માટે ખાસ રાખી મુકયો એ આપણી વિશિષ્ટતા છે. શરૂઆતમાં પુરોહિતવૃત્તિ જન્માનુગત રાખવામાં વેદવિદ્યાનું મુળ સ્વરૂપ સંરક્ષવાનો ઉદ્દેશ હતો. પાછળથી તેમણે એ ધંધાને પોતાના એક હથ્થુ ઇજારા તરીકે ચલાવી, જન્મથી બ્રાહ્મણ શિવાય બીજા કોઇથી ગમે તે સંજોગોમાં પુરોહિતપણું ન થઇ શકે એમ ઠરાવ્યું. ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યના ધંધા ઉપર ધીમે ધીમે બીજી જ્ઞાતિઓએ આક્રમણ કર્યું. દરેક ધંદ્યાદારી સમુહ અંદર અંદર લગ્ન કરવાનું કુદરતી વલણ ધરાવે છે ને વખત જતાં રિવાજ દઢ થઇ ચૂસ્તતા પકડે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દરેક સમૂહની સામાજીક તથા રૂઢ રીતભાતોની ઝીણી ઝીણી વાતોનો અમલ કરવો એ દરેક સમુહના સભ્યપણાનું ખાસ લક્ષણ થયું. એમાં થોડોક ફેરફાર થતાં એ ફેરફાર પ્રમાણે આચરનારા તથા તેમનો સમુહ ભીન્ન ગણાવા લાગ્યાં. વળી આપણા દેશમાં રાજ્ય તરફથી એકહથ્થુ સખત અંકુશ ન મુકાવાથી, રાજાઓ પણ તમામ સમુહો સંબધે એકસરખા ધોરણે નીયમ તથા રૂઢીને આણી અમલ કરવા નાખુશ હોવાથી, તેમજ તેઓ જુદા જુદા સમુહોના જુદા જુદા રીતરિવાજો કબૂલ રાખવા તૈયાર હોવાથી, અને આપોઆપ બધું થાળે પડવા દેવાની ટેવવાળા હોવાથી નવા સમુહો બંધાવાના વલણને ઉત્તેજન મળ્યું અને દરેક સમુહમાં ન્યાતભકિત તથા ન્યાતઐકય અને ન્યાત ભાવનાનું સર્જન થઈ તે વિકાસ પામ્યાં. ઝીણા ઝીણા ફેરફારોને લીધે નાહના નાહના નવા સમુહો અસ્તિત્વમાં આવવા લાગ્યાં ને દેશમાં કેન્દ્રિત અંકુશનો અભાવ હોવાને લીધે એ વલણને ઉત્તેજન મળ્યું.

વર્ણ સમાજમાં ઉપલા વર્ગોને ખાસ હક્ક મળે અને ઉતરતા વર્ગોને એ હક્કોથી વંચીત રાખવા અથવા બીજી કંઇ કમતરતાને આધીન કરવા એ સર્વસામાન્ય લક્ષણ છે. તેથી ચાતુર્વર્ણ્ય તથા તેમતા હક્ક તથા હક્કહીનતા સંબંધે કંઇ ખુલાસો કરવાનો રહેતો નથી. હીન્દુ સમાજમાં અસ્પૃશ્યતા (untouchability) તથા દુરવર્તિત્વ (unapproachability) એ વધારાનું લક્ષણ છે.

અસ્પૃશ્યતા તથા દુરવર્તિત્વ મુળ ધાર્મિક શૌચની કલ્પનાની અતિશયતામાં છે, અને આભડછેટનો અમલ જ્ઞાતિ જ્ઞાતિ વચ્ચે યાજ્ઞિક વિધિને અંગે થતાં એ કલ્પવાનો વિસ્તાર કરી બીજાઓને લાગુ પાડવામાં આવી અમુક ધંધા નીચ તથા અશુદ્ધ છે તેથી તે ધંધા કરનાર અસ્પૃશ્ય અથવા નજીક આવવા દેવા જેવા નથી એમ ઠર્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભારતીય આર્યોએ આવી કલ્પનાઓનો અમલ અંતિમ કક્ષાએ લઇ જતાં આપણા સામાજીક વિભાગો અસંખ્ય થઇ ગયા છે.

ડા. હટનની નવી કલ્પના

દા. ધુર્યેની વિચારસરણી એકંદરે ઠીક છતાં વર્ણ અથવા જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિના મુળ જણાવવામાં બરોબર નથી, એમ ૧૯૩૧ ની હિન્દી વસતિ ગણત્રીનો ૧૯૩૩ માં અહેવાલ બહાર પાડનાર ડૉ. હટન કહે છે.

તેઓ જણાવે છે કે બ્રાહ્મણોએ વંશ શુદ્ધિ માટે હેતુ પૂર્વક રચેલા નિયમોને લીધે જ્ઞાતિ સંસ્થાની વિશિષ્ટ પ્રકારની ઉત્ક્રાન્તિ થયા બાબત દા. ધુર્યે જે આગ્રહ કરે છે તે જ્ઞાતિસંસ્થાના વિકાસમાં ફાળો આપનાર એક તત્વ છે; પરંતુ જો જ્ઞાતિસંસ્થાના વિશિષ્ટ લક્ષણો ભારતિય પ્રજામાં પ્રથમથી જ ન હોત તો ફક્ત બ્રાહ્મણસત્તા જ્ઞાતિસંસ્થાને કૃત્રિમ નિયમોથી તેનું ચુસ્ત સ્વરૂપ આપી શકત નહીં. પ્રો. એન. કે. દત્ત " Origin and Growth of Caste In India (1931 " માં રિસ્લેની ટીકા કરતાં વસ્તુતઃ રિસ્લેની જ જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ સંબંધે કલ્પના સ્વીકારે છે, પણ મનુસ્મૃતિને વધારે મહત્વ આપે છે. મી. હયવદનરાવ " Indian Caste System (1913) " મા ધુર્યે માફક વંશભેદને લીધે જ્ઞાતિસંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવ્યાનું જણાવે છે. દા. હટન આ કલ્પના સ્વીકારતા નથી અને પુરાતન માનવ જાતોમાં અન્ન સાથે લેવા સંબંધે જે વહેમી પ્રતિબંધો હતા તથા અલગ રહેવા વૃત્તિ રહેતી તેમનો જ્ઞાતિ સંસ્થાની ઉત્પત્તિ સાથે સંબંધ જોડે છે.

દા. હટન ચાતુર્વર્ણ્ય તથા અનુલોમ લગ્નોને લીધે સ્વતંત્ર વર્ણસંકર જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિ થયા સંબંધે મનુસ્મૃતિ જે સિદ્ધાંત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રજુ કરે છે તે પાછળથી ઉપજાવી કાઢેલા ખુલાસારૂપે ગણે છે, ને આવો કૃત્રિમ ખૂલાસો સ્વીકારવા તે ના પાડે છે. નેસ્ફીલ્ડને ડાલ્હમનનો ટેકો છે પરંતુ નેસ્ફીલ્ડે ધંધાઓની જે સામાજીક પ્રતિષ્ઠા અનુક્રમે ગોઠવી છે તે ખેડુતો સંબંધે ઉત્તર હિન્દ તથા દક્ષિણ હિન્દમાં ભિન્ન ભિન્ન છે; ઉત્તર હિન્દમાં કૃષિકારો આબરૂદાર જ્ઞાતિના ગણાય છે જ્યારે દક્ષિણ હિન્દમાં તેઓ હલકી ન્યાતના હોય છે. વળી લુહારનો ધંધો સોની તથા કંસારા કરતાં ઘણો પાછળથી અસ્તિત્વમાં આવ્યા છતાં તેની પ્રતિષ્ઠા ઉતરતી ગણાય છે. રોમન શહેનશાહતની જ્ઞાતિસંસ્થા રાજ્ય તરફથી પ્રજા ઉપર લદાયલી વસ્તુ હતી, હિન્દની સંસ્થા માફક પ્રજાએ સ્વીકારેલી કુદરતી વસ્તુ નહતી. ઇબેટસનની કલ્પના જ્ઞાતિના કેટલાંક લક્ષણોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપે છે અને તેથી જ્ઞાતિ સંસ્થાની વૃદ્ધિ, સંગઠન તથા શાશ્વતીમાં એ લક્ષણોએ ઠીક ફાળો આપ્યો છે. પણ જ્ઞાતિસંસ્થા ઉત્પન્ન કેમ થઇ તેનો ખુલાસો મળતો નથી. આર્ય કુટુંબનો વિકાસ જ્ઞાતિમાં થયાની સેનાર્તની કલ્પના બરોબર નથી; કારણ કુટુંબનો એક જ પુર્વજ હોઇ શકે; પરંતુ કોઇ પણ જ્ઞાતિ એક જ પુર્વજથી ઉતરી આવ્યાનો દાવો કરતી નથી. ઘણે ભાગે દરેક ન્યાતમાં અનેક ગોત્ર હોય છે, અને એક જ ગોત્ર જુદી જુદી ન્યાતોમાં માલમ પડે છે, એટલે કુળ દેવતાની પૂજામાંથી જ્ઞાતિ સંસ્થા વિકસ્યાની કલ્પના અયોગ્ય છે. રિસ્લેની રંગ (વર્ણ) તથા અનુલોમ લગ્નને લીધે જ્ઞાતિ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવ્યાની કલ્પના અન્ન તથા લગ્ન સંબંધે મુકાયલા પ્રતિબંધો સંબંધે પુરતો ખુલાસો આપતી નથી. મુખ્ય જ્ઞાતિમાંથી ઉચ્ચતર ધંધા વગેરેને લીધે ઉત્પન્ન થએલી પેટા ન્યાતે કન્યાઓની છત થયા છતાં મુળ ન્યાતની કન્યાઓ લેવાની પ્રથા અમુક વખતે બંધ પાડયાની કલ્પના દા. હટનને સંતોષકારક લાગતી નથી, જો કે નીગ્રો તથા ગોરા અમેરિકનોના સંબંધથી ઉત્પન્ન થએલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વર્ણસંકર પ્રજાના જુદા જુદા સમુહોનો અનુભવ કંઇક અંશે રિસ્લેને ટેકો આપે છે. વેસ્ટરમાર્ક "History of Human Marriage" માં રિસ્લેની કલ્પનાને ટેકો આપે છે. નીગ્રો માટે જૂદા આગગાડીના ડબા, જુદા રેસ્ટોરાં અને જુદા ગામો રાખ્યા છતાં નીગ્રો નોકરોને લીધે આભડછેટ થાય છે એમ મનાતું નથી, અને કવાડ્રૂન (ચતુર્થાંશ નીગ્રો લોહીવાળા) ઓક્ટોરૂન (એક અષ્ટમાંશ નીગ્રો લોહીવાળા) સમૂહોને ચુસ્ત જન્મથી બનાતી જ્ઞાતીઓ સાથે સરખાવાય નહી. વળી હીન્દમાં અંગ્રેજો કે મુસ્લીમોની હિન્દુઓના જેવી જુદી ન્યાત, જુદા જુદા વંશ છતાં બની નથી. એટલે વંશભેદને લીધે જ જ્ઞાતિ સંસ્થા નિર્માણ થાય એમ માનવું બરોબર નથી. હીન્દુઓમાંથી વટલેલા મુસ્લીમોમાં ન્યાત જેવું બંધારણ માલમ પડે છે, બીજા મુસ્લીમોમાં તે દ્રષ્ટિગોચર થતું નથી. કરનલ સેવેલ (Sewell) જણાવે છે કે હિન્દમાં જેતાઓ પોતાની સામાજીક શ્રેષ્ઠતા તથા વાંશિક શુદ્ધતા સાચવવા માંગતા હતા જ્યારે અમેરિકામાં નીગ્રોને મજૂરી કરવા આણવામાં આવ્યા હતાં એટલે રિસ્લેની કલ્પના જો કે સર્વાંશે ગ્રાહ્ય કરવા જેવી નથી તો પણ રંગભેદ તથા વાંશિક મગરૂરીએ જ્ઞાતિ સંસ્થાના વિકાસમાં મોટો ફાળો આપ્યે છે તેની ના પડાય એમ નથી. મી. જેક્સને રાજકીય વિભાગો અને રાજાની સત્તાને લીધે પેટા ન્યાતો કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવી તેનું ૧૯૦૭માં વાંચેલા પેપરમાં વિવેચન સમર્પકપણે કર્યું છે, પણ તેથી જ્ઞાતિ સંસ્થાના મૂળ ઉપર પ્રકાશ પડતો નથી.

જ્ઞાતિસંસ્થાનાં મૂળ

ડા. હટન જ્ઞાતિસંસ્થાના મૂળ હિન્દની આર્ય તથા દ્રવિડ પ્રદેશો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિન્દમાં વસ્તી પ્રજાના રીતરિવાજમાં ખોળે છે. સૈકાઓથી જે જાતિઓ ઉપર હિન્દુ, બૌદ્ધ કે ઇસ્લામ ધર્મોની અસર થઇ નથી તે જાતિઓનો અભ્યાસ કરી તેઓ પોતાનું મંતવ્ય રજુ કરે છે તેમાં પ્રથમ તો ફક્ત અમુક એક જ ધંધો કરનારા ગામડાં મળી આવે છે. નાગા ડુંગરોની પૂર્વે કેટલાંક ગામડાંમાં ફક્ત ઘડા તથા માટલાં બને છે પણ કાપડ વણાતું નથી; કેટલાંકમાં ફક્ત વણવાનું કામ થાય છે અને કેટલાકમાં ફક્ત લુહારી કામ થાય છે. આવાં એક ધંધો ચલાવનારાં ગામડાં લડાઇ ન હોય તો અરસ પરસ એક બીજાને અદલાબદલીથી પોતે તૈયાર કરેલો માલ આપે છે. આવા અદલાબદલાના વ્યવહારમાં ભાષાભેદ, વંશભેદ કે રીતરિવાજનો ભેદ નડતો નથી. આવાં ગામડાં આપણા સ્વાયત્ત, સર્વ જરૂરી કારીગરોવાળા ગામડાંનાં પૂર્વગામી હતાં. બૌદ્ધજાતક કથાઓમાં એવાં એક જ ધંધો ચલાવનારાં ખાસ ગામડાંનો ઉલ્લેખ છે.

એવાં ગામડાંમાં ક્રાન્તિ થતાં, અરસપરસ વેર બંધાતાં, કે અંદર અંદર લડાઇ થતાં કેટલાંક એક જ પૂર્વજથી ઉતરી આવેલાં કુટુંબો ગામ છોડી બીજે ગામ વસવા જાય તો આવકાર મળે એ સ્વાભાવિક છે. કારણ અદલાબદલીથી માલ મળતો હોવાથી અનુકૂળતા વધારે થાય. પરંતુ બહારથી વસવા આવનારા લોકોને તેમનો ચાલતો આવતો ધંધો જો એ ગામના ધંધાથી જુદો પડે તો તે ચલાવવા પ્રતિબંધ થાય, માત્ર ખેતી કરવાની છુટ રહે. જો તેમ કરવા રાજી ન હોય તો બહારના આવનારે એવી છૂટ આપનાર ગામડે જઇ વસવું જોઇએ. દા. હટન કહે છે કે એવા બનાવ તેમની જાણમાં બન્યા છે અને તેનું કારણ તેઓ એવું જણાવે છે કે જે કળા અથવા હુન્નર ચલાવવાની મનાઇ હોય તે હુન્નર ચલાવવામાં આવે તો ખેતીના પાક તથા જમીનમાંથી ઉત્પન્ન થતા ફળ શાકભાજી તથા બીજા પાક ઉપર અસર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થઈ નુકશાન થાય અને પાક સારો આપનાર ગામના પૂર્વજોના પ્રેતાત્મા રોષે ભરાય એવી માન્યતા પ્રસરેલી હોવી જોઈએ, અથવા તો અમુક હુન્નર ચલાવીને નવી વસ્તુ બનાવવામાં જે 'mana' અથવા aren (ગુહ્ય તત્વ)નું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ કામમાં લેવામાં આવે છે તે તત્વ ગામના પરાપૂર્વથી ચાલતા હુન્નર ઉદ્યોગમાં કામે લાગતી જાદુઈ શકિતની અસર નાબૂદ કરે છે એવી માન્યતા હોવી જોઈએ.

એ જ નાગ જાતિઓમાં જ્ઞાતિઓ માફક કેટલીક જાતના અન્ન માટે નિયમન હોય છે; કારણ 'આરેન' અથવા 'માના'ની કલ્પનાને લીધે ખાનાર ઉપર ખોરાકની જાદૂઈ અસર થતી હોવાનું તેઓ માને છે. કેટલીક જાતના બહાર લગ્ન કરનારાં કુળોમાં અમુક જાતનો ખોરાક ખાસ વપરાય છે અને કુલાચાર સાથે તેનો સંબંધ છે. તેથી એવી કલ્પના થઈ શકે કે બહારના આવેલા કારીગરોને ધંધો કરવા દેવા છતાં ગામના પાક વગેરેને તથા પૂર્વતર ધંધાને હરકત ન આવે એવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવા માટે બહારથી આવનાર સાથે વ્યવહાર ઘણો ઓછો રાખવા ઠરાવવામાં આવ્યું હોય ને બહારના માણસોને સાથે આણેલો નવો હુન્નર ચલાવવા છૂટ અપાઈ હોય. આ સાથે બીજી એવી પણ કલ્પના અમલમાં મૂકાઈ હોય કે પરદેશીનું અન્ન પણ ' માના 'ને લીધે ભયભરેલું ગણાઈ અન્ન તથા આભડછેટ સંબંધે નિષેધો મૂકાયા હોય. બન્ને કલ્પનાનો પાયો ' માના ' અથવા જીવનતત્ત્વ (soul matter) છે. જો પરદેશીઓ ગુહ્ય તથા નવી કળાઓ લાવ્યા હોય તો તેમનું જીવનતત્વ મૂળ વસતિ વધારે જોખમકારક ગણે એ સ્વાભાવિક છે.

રાંધેલા તથા રાંધ્યા વગરના અન્નનો ભેદ રાંધનારના 'mana' (માના) અથવા જીવનતત્વ ઉપર રચાયો છે. અમુક સાથે લગ્ન કરવું કે ન કરવું તે સંબંધે વિધિનિષેધનો સંબંધ પણ આવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓના જુદા જુદા ગુહ્ય તત્વો અથવા જાદુઈ અસરો સાથે છે.

જ્ઞાતિ સંસ્થાની ભાવના તથા માન્યતાઓ અસલ દક્ષિણી માનવ વંશ પૂર્વે (pre-australoid) ટૉટેમ યુગથી ચાલતી આવેલી હોવી જોઇએ. આદિદ્રવિડ હિન્દમાં દક્ષિણ એશીઆઈ જાતો રહેતી હતી તે વખતે ટોટેમયુગીન સમાજ હતો. અને દ્રવિડ ભાષા બોલનારી પરદેશી પ્રજા નવો હુન્નર કળા લઈને પશ્ચિમથી આવતાં આ હુન્નર કળા, અન્ન તથા લગ્ન સંબંધે વિધિ નિષેધો વધારે દૃઢ થયા ને અમલમાં મૂકાયા.

[ટૉટેમસમાજમાં અમુક પ્રાણિ અથવા વનસ્પતિ, અથવા બીજી વસ્તુઓ સાથે અમુક સામાજીક સમૂહનો અમુક ઘનિષ્ટ સંબંધ અથવા વિધિ નિષેધનો સંબંધ છે એવી માન્યતા હોય છે, અને તેથી અમુક સમૂહ અમુક વનસ્પતિ અથવા પ્રાણિ અથવા બીજી કોઈ વસ્તુને પોતાના પૂર્વજ ગણે છે. અથવા પૂજ્ય કુલ દૈવત ગણે અથવા તેને ખાવા ના પાડે અથવા ખાવાનો ખાસ હક્ક ધરાવે વગેરે લક્ષણો હોય છે.]

દ્રવિડોના આગમન પછી જુદા જુદા ધંધા સંબંધે સ્થાનિક નિષેધો અસ્તિત્વમાં આવી તે નિષેધો જુદી જુદી જાતોને લાગુ પાડવામાં આવ્યા અને કોમ કોમ વચ્ચે ચુસ્ત ભેદભાવ ઉભા થઈ વિભાગો પડયા. વેદના પ્રાચીન ભાગમાં એક જ ધંધા માટે જુદા જુદા શબ્દ વપરાયા છે. સંસ્કૃતિને દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ પરદેશીઓ આવતાં અનુલોમ લગ્નપ્રથા કુદરતી રીતે અમલમાં આવે અને જો સાથે દક્ષિણ–પશ્ચિમ એશિયાના શાસ્ત્ર તથા વિકસિત કળા લઈ પરદેશી પુરોહિતો આવેલા હોય તો એ પુરોહિતોને સૌથી વધારેમાં વધારે નિષેધો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાગુ પડે. આર્યપૂર્વ દક્ષિણ–પશ્ચિમ એશિયાની વિકસિત સંસ્કૃતિઓને લીધે ભારતમાં જ્ઞાતિ સંસ્થાનો વિકાસ કરનારાં તમામ તત્ત્વો અસ્તિત્વમાં હતાં અને જ્ઞાતિસંસ્થા ઉત્તરહિન્દ કરતાં દક્ષિણ હિન્દમાં વધારે જોરદાર છે એ વાત જ્ઞાતિસંસ્થા વૈદિક નહીં હોવાનો પુરાવો છે.

ઇન્ડો યુરોપીયન જેતાઓમાં પોતાના આર્ય વંશની મગરૂરી હોવાથી તેમણે પોતાનું શ્રેષ્ઠત્વ ચાલતા આવેલા નિષેધો તથા સામાજીક દરજ્જાની ઉંચ નીચ પાયરીઓ ઉપર સ્થાપન કરી જ્ઞાતિસંસ્થાને આર્ય સંસ્થાનું સ્વરૂપ આપ્યું. વેદકાલીન આર્યોમાં જ્ઞાતિસંસ્થાના કંઇ પણ તત્વ નહોતાં તેથી વેદોમાં શૂદ્રોનું અન્ન લેવાનો નિષેધ નહોતો પરંતુ પાછળથી ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થા તથા આર્ય વર્ણભેદ (રંગભેદ) નો સમન્વય થઈ અનુલોભ લગ્નપ્રથાના ધોરણે જ્ઞાતિસંસ્થાને વિશિષ્ટ સ્વરૂપ મળેલું.

વળી દ્રવિડોમાં માતૃવંશથી વારસો ઉતરતો ને આર્યોમાં પિતૃવંશથી ઉતરતો, તેથી દ્રવિડ પુરૂષ તથા આર્ય સ્ત્રીના સંતાનને જેના તેના કુટુંબમાં વારસો મળવો અશકય થયો, અને તેથી એવા લગ્નની પ્રજા શૂદ્ર કરતાં પણ નીચ ગણાઈ. આર્ય કન્યા લગ્ન થતાં પિતાના કુળમાંથી નીકળી જતી હોવાથી તેના છોકરાને ત્યાંથી વારસો ન મળે ને શુદ્ધ દ્રવિડોમાં માતૃવંશથી વારસો હોવાથી શૂદ્રપાતની મિલકત આર્યપત્નીથી થએલાં પુત્રોને મળી ન શકે તેથી બન્ને કુટુંબોના વારસામાંથી બાતલ ગણાતી સંતતિની દશા શૂદ્રથી માઠી થતી હોવાથી પ્રતિલોમ લગ્ન નિષિદ્ધ ગણાયાં, અને એવાં લગ્નની સંતતિની જ્ઞાતિ ચાંડાલ બની.

જ્ઞાતિ સંસ્થાનો પાયો ભિન્ન ભિન્ન માનવવંશ નથી પણ અન્ન, હુન્નર કળા, લગ્ન વગેરે સંબંધે આર્યપૂર્વ જે નિષેધો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતા તે છે એમ કહી દા. હટન લંબશીર્ષ હિન્દુસ્તાની બ્રાહ્મણ, મધ્યમશીર્ષ બંગાળી બ્રાહ્મણ તરફ અંગુલિ નિર્દેષ કરે છે. સામાજીક દરજ્જાનો તથા નાસાંકનો સંબંધ સામાન્ય રીતે હોવાનું દા. હટન કબૂલ કરે છે; જેમાં કૃષ્ણવર્ણ અસલ દક્ષિણી વંશનું લોહી વધારે તેમ નાસાંક વધારે જણાય છે પણ બીજા માનવવંશો સાથે જ્ઞાતિઓના નાસાંકનો મેળ હમેશ મળતો નથી. વળી દુષ્કાળમાં જુદી જુદી ન્યાતોનું લોહી એકત્ર થઇ નવી પેટા ન્યાતો પેદા થઈ છે.

અન્ય જાતોના મુખીઓ હિન્દુ બનતાં રાજપુત બની બાકીના લોકો શુદ્રવર્ણની પેટા ન્યાતિ ગણાય છે. ધાર્મિક સંપ્રદાયોને લીધે લિંગાયત જેવી જ્ઞાતિ અસ્તિત્વમાં આવે છે, અને સંપ્રદાય બહાર લગ્ન થતાં નથી. સ્થળભેદ, ભાષાભેદ, વગેરે રિસ્લેએ જણાવેલાં તત્વો પણ નવી નવી ન્યાતોને જન્મ આપે છે.

સમાલોચના

વર્ણ તથા જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ સંબંધે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. તે ઉપરના વિવેચન ઉપરથી જણાઇ આવશે. તેમાં દા. હટનનો મત સૌથી અર્વાચીન છે અને વર્ણ તથા જ્ઞાતિ આર્ય સંસ્થા નથી પણ વેદપૂર્વ ભારતીયો પાસેથી પણ બન્ને સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય થતાં આર્યોએ વિકસાવેલી અસલ ભારતીય સંસ્થા છે એ મતને ટેકો મળે છે.

પરંતુ શ્રમવિભાગની દૃષ્ટિએ આર્યો સામાજીક વિભાગોથી તદ્દન મુક્ત હતા એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. ભારતીય આર્યો લડવૈયા-પુરોહિતો તથા પશુપાલન અને ખેતી કરનારા આમવર્ગના સામાન્ય જનો હતા. દસ્યુઓ સાથે લાંબો કાળ લડવાની જરૂર પડવાથી યોદ્ધાઓએ યજ્ઞયાગાદિનું કામ ઓછું કર્યું અને તેમનામાંથી જે વર્ગ એ કામ નિરંતર કરવા લાગ્યો તે બ્રાહ્મણ અથવા પુરોહિત ગણાયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યોદ્ધા તથા પુરોહિતના કામ શ્રમ વિભાગના ધોરણે થવા લાગતાં આમ વર્ગના આર્યો 'વિશ્' કહેવાવા લાગ્યા ને આવી રીતે શ્રમ વિભાગના ધોરણે આર્યોમાં કુદરતી રીતે ત્રણ વર્ગ પડયા ને તે ત્રિવર્ણી તરીકે ઓળખાયા. તેઓ એક બીજાને લગભગ સમાન ગણાતા ને તેમનામાં અન્ન, લગ્ન તથા હુન્નર કળા સંબંધે ખાસ વિધિ નિષેધો નહોતા, માત્ર જીત પ્રજાને આર્ય વ્યવસ્થામાં દાખલ કરતાં ઉતરતી સંસ્કૃતિવાળાનો સમાવેશ શૂદ્રમાં થયો અને સરખી અથવા ચડતી સંસ્કૃતિવાળા અન્ય ભારતીય માનવસમૂહોનો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યમાં સમાવેશ થયો એમ કાળા, ગોરા તથા ઘઉંવર્ણા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યના અસ્તિત્વ ઉપરથી જણાય છે. વર્ણ એક વર્ગીકરણની રીત હતી, જ્યારે જન્મથી જ્ઞાતિ તથા તેના વિશિષ્ટ લક્ષણો અસલ ભારતીય હતાં. વર્ણવ્યવસ્થાએ ભારતીયોને આર્ય–ભારતીય સંસ્કૃતિઓના સમન્વય રૂપ હિન્દુ સંસ્કૃતિના અમલ નીચે મૂકવાની સુંદર યુક્તિ હતી અને જ્ઞાતિ સંસ્થા એ વર્ણ વ્યસ્વથાંતર્ગત ભારતીય પુરાતન વ્યવસ્થાનો આર્યીકૃત અવતાર છે અને તેમાં દા. હટને વર્ણવેલી પરિસ્થિતિ તથા તત્વોનો ઉપયોગ થયો છે.

આપણી વર્ણ વ્યવસ્થાને મળતા ઑગસ્ત કોંત પણ ચાર વિભાગ સૂચવે છે, તે ઉપરથી દુનિયાભરમાં ચાતુર્વર્ણ્યની કલ્પના વધારે સ્વીકાર્ય જણાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧૭ મું

જ્ઞાતિશાસન તથા સામાજીક દરજ્જો

વર્ણ વ્યવસ્થા એ એક વર્ગીકરણની પદ્ધત છે, જ્યારે જ્ઞાતિ સંસ્થા એ જીવંત સમાજ રચનાનો વિશિષ્ટ પ્રકાર છે. એ સંસ્થાના લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સમાજના ખંડાત્મક વિભાગો.

(૨) ઉંચ્ચ નીચના ભેદ અથવા શ્રેણિબદ્ધ સમાજ.

(૩) ખાનપાન તથા સામાજીક વ્યવહાર સંબંધે પ્રતિબંધો.

(૪) સમાજના જુદા જુદા વિભાગના નાગરિક (civil) તથા ધાર્મિક ખાસ હક્કો તથા હક્કવિહીનતા અને બોજાઓ;

(૫) ધંધાની પસંદગીનો અભાવ.

(૬) લગ્ન સંબંધે પ્રતિબંધો.

૧. ખંડાત્મક વિભાગો.

વર્ગાત્મક વિ. જ્ઞાત્યાત્મક સમાજ

વર્ગાત્મક સમાજમાં વ્યક્તિનો દરજ્જો તેના ધંધા તથા આવક પ્રમાણે હોય છે. જ્ઞાત્યાત્મક સમાજમાં વ્યક્તિનો દરજ્જો જે જ્ઞાતિમાં તેનો જન્મ થયો હોય તે જ્ઞાતિના દરજ્જા પ્રમાણે ગણાય છે. વર્ગાત્મક સમાજમાં વ્યક્તિ "સમાજના કનિષ્ઠ થરમાંથી પ્રગતિ કરતાં શ્રેષ્ઠ થરમાં પ્રવેશીને વ્યક્તિકલ્યાણ સાધી શકે છે;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્ઞાત્યાત્મક સમાજમાં વ્યક્તિ એક થરમાંથી બીજા થરમાં જઈ શકતી નથી. પણ આખી જ્ઞાતને ઉચ્ચતર દરજ્જો પ્રાપ્ત કરાવીને વ્યક્તિકલ્યાણ સાધી શકે છે અથવા આખી જ્ઞાતિનો દરજ્જો ઉચ્ચ ગણાતાં તેનો દરજ્જો પણ ઉચ્ચ બને છે. જ્ઞાત્યાત્મક સમાજમાં જે તે જ્ઞાતિમાં ધનિક તથા નિર્ધન જ્ઞાતિબંધુ તરીકે સમાન દરજ્જાના હોવાથી પ્રજાસત્તાક બંધારણ રહે છે અને જ્ઞાતિ પુરતી જે તે અંગભૂતની મનોદશા પ્રજાસત્તાવાદી રહે છે. વર્ગાત્મક સમાજમાં વર્ગભેદ ધન ઉપર રચાયલો હોવાથી ધનિકો સૌથી શ્રેષ્ઠ વર્ગના ગણાય છે, પછી તે ધન ગમે તે માર્ગે પેદા કર્યું હોય. તદન નિર્ધન કનિષ્ઠ વર્ગમાં ગણાય છે; તેમાં હાથ મજૂરી કરનારા મજૂરોનો સમાવેશ થાય છે; કૌશલ્યવાળા મજુરો તથા ખેડુતો તેમના કરતાં ઉંચો દરજ્જો ભોગવે છે, તેમના કરતાં ઉપલા થરમાં નાહના નાહના દુકાનદારો, વેપારીઓ, કારકુનો, શિક્ષકો, નાહના અમલદારો વગેરે આવે છે; ને તેમના ઉપરના થરોમાં મોટા વેપારીઓ, શરાફો, કારખાનદારો, મોટા જમીનદારો, પાદરીઓ, અમલદારો વગેરે હોઈ સૌથી શ્રેષ્ઠ વર્ગમાં મહા ધનિકોનો તથા ઉમરાવોનો તેમજ રાજકારોબાર ચલાવનાર વર્ગ તથા મોટા ધર્માધિકારીઓનો સમાવેશ થાય છે. વર્ગાત્મક સમાજમાં ચારિત્ર્ય એ વર્ગભેદનું મુળ નથી પણ ધન એ એનો પાયો છે. જ્ઞાત્યાત્મક સમાજમાં જ્ઞાતિના આંતર વહીવટ માટે જ્ઞાતિપંચોની કાઉન્સીલ તથા જ્ઞાતિની સમગ્ર સભા હોય છે, વર્ગાત્મક સમાજમાં આવી સ્વાયત્ત વ્યવસ્થાનો અભાવ હોય છે. જ્ઞાતિપંચો જે તે જ્ઞાતિના સભ્યોએ કેમ વર્તવું તે ફરમાવી એવા નિયમોનો અમલ કરે છે, તથા ધંધો ચલાવવા કે નિતીના પાલન માટે જે તે ધોરણો ઠરાવી આપે છે તથા એ ધોરણોનો અમલ ન થાય તે જ્ઞાતિના નિયમના ભંગ માટે સજા પણ કરે છે. જ્યારે વર્ગાત્મક સમાજમાં આવું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિયમન હોતું નથી; માત્ર રાજ્યના અગર અખિલ સમાજના નિયમો લાગુ પડે છે. એકજ વર્ગની જુદી જુદી વ્યક્તિઓ જુદા જુદા ધંધા કરે છે અને જે તે ધંધાના નિયમ પાળે છે, ધંધાની નિયામક સમિતીઓ નીમી ધંધાનું સંગઠન કરે છે, ધંધા સંબંધે પાળવાની નીતિ તથા આર્થિક લાભના ધોરણો ઠરાવી તે પ્રમાણે ચાલે છે. સાગર ન્યાતો (રાજપૂત, મરાઠા, પાટીદાર વગેરે) શિવાય બીજી જ્ઞાતિઓના વહેવાર માટે કાયમી જ્ઞાતિપંચ હોઇ જે તે જ્ઞાતિના વંશાનુગત ધંધાનું નિયમન કરે છે. દક્ષિણ હિન્દમાં તો બ્રાહ્મણોની સમગ્ર સભાના ઠરાવોનો અમલ રાજસત્તા પણ કરી આપતી.

જ્ઞાતિ સંબંધે ગુન્હા

જ્ઞાતિ પંચાયતના હાથમાં જ્ઞાતિશાસનની લગામ રહેતી. જ્ઞાતિગુન્હાની તપાસ કરી આ પંચાયત સજા કરતી; તેમાં ખાસ કરીને નીચેના ગુન્હા ગણાવી શકાય.

(૧) જ્ઞાતિ કે પેટા જ્ઞાતિ સાથે ખાત્રા પીવા જેવા સામાજીક વ્યવહાર કરવા પ્રતિબંધ હોય તેવા વ્યવહાર કરવા;

(૨) બીજી કોઇ જ્ઞાતિની સ્ત્રીને રખાત તરીકે રાખવી;

(૩) પરણેલી સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરવો અથવા કોઈ કુંવારી સ્ત્રીને ફોસલાવીને બગાડવી;

(૪) અગમ્યાગમન, વેશ્યાગમન;

(૫) લગ્ન કરવાના કરારનો ભંગ કરવો;

(૬) ઉમરલાયક થયા છતાં પરણેલી છોકરીને સાસરે ન મોકલવી.

(૭) પરણેતર સ્ત્રીને નિર્વાહ ન આપવો;

(૫) દેવું ન ચૂકવવું;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૯) સાધારણ હુમલા અને મારામારી;

(૧૦) જ્ઞાતિના ધંધા સંબંધે રિવાજોનો ભંગ;

(૧૧) જ્ઞાતિના કોઇ અંગભૂતના ગ્રાહકો લઇ લેવા અથવા કિંમતમાં વધારો ઘટાડો કરવો;

(૧૨) ગૌહત્યા કરવી અથવા પ્રતિષિદ્ધ પ્રાણિને મારવું;

(૧૩) બ્રાહ્મણનું અપમાન કરવું;

(૧૪) લગ્ન વગેરે પ્રસંગે અપાતાં જ્ઞાતિભોજનો સંબધે જ્ઞાતિના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવું.

જ્ઞાતિસ્વાયત્તતાનાં પરિણામ

આમ, જ્ઞાતિ એ એક એવો સામાજીક સમૂહ છે કે જે રાજ્યના કાયદા ઉપરાંત પોતાના સમુહ પૂરતા નિયમો તથા રીતરિવાજો સંબંધે ઇન્સાફ કરે છે અને દરેક જ્ઞાતિ પોતાના નિયમના ભંગ માટે સજા પણ કરે છે. આવી રીતે જ્ઞાતિએ સ્વાયત્ત તથા શાસનાધિકાર ચલાવનાર અર્ધ સર્વાધિકાર ભોગવનાર સંસ્થા બનવાથી જ્ઞાત્યાભિમાન ખીલ્યું છે, પરંતુ રાષ્ટ્રાભિમાન ખીલ્યું નથી. અખિલ સમાજના કાયદાને જો જ્ઞાતિની દરેક વ્યકિત આવી બાબતમાં વશ હોત અને જ્ઞાતિને આવા શાસનાધિકાર ન હોત તો આપણો સમાજ રાષ્ટ્રઘટનાત્મક બનત. જ્ઞાતિખંડાત્મક ન બનત એમ ડા. ઘુર્યેના કહેવાનો સાર છે, પરંતુ રાજ્યસત્તાની નિર્બળતાના વખતમાં જ્ઞાતિસંસ્થાની સ્વશાનસત્તાએ સમાજને બચાવ્યો છે એ વાત ભૂલવી જોઇતી નથી. તેમ જ એકહથ્થુ સત્તા ભોગવનાર આપખુદ રાજાઓની લહેર ઉપર જ્ઞાતિકારભારને ન રાખતાં જ્ઞાતિ, ગણ કુળ, દેવ, મહાજન તથા ધર્મશાસ્ત્રોના નિયમો, રીતરિવાજો તથા શિષ્ટાચારને માન આપવાની તેમ જ વર્ણાશ્રમ

9

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધર્મનું પાલન કરાવવાની ફરજ રાજાઓ ઉપર નાખી રાજાઓને સુદ્ધાં ધર્મની ધુંસરી નીચે મૂકી તેમની સત્તા મર્યાદિત કરી આપખુદીને ખાળનાર પરિસ્થિતિ પેદા કરવામાં આપણા સમાજશાસ્ત્રીઓએ અસાધારણ દૂરદર્શિત્વ વાપર્યું છે. તેમણે જો આવાં નિયંત્રણો ન મૂકયાં હોત તથા જ્ઞાતિ સંસ્થાની ખંડાત્મક રચના સ્વાયત્ત ન બનાવી હોત તો ઇરાન માફક ભારત પણ ન ખાળી શકાય એવા ઇસ્લામી હુમલાઓના પૂરમાં તણાઇને ઝપાટામાં ઇસ્લામી બની જાત અને આર્ય–ભારતીય સંસ્કૃતિ કરાલ કાળના ગર્ભમાં કયારની સમાઇ ગઈ હોત. પરંતુ ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારાવવાના બળવાન હુમલાઓ સામે આપણી જ્ઞાતિસંસ્થાએ ભારતીય સંસ્કૃતિ તથા સમાજનું સંરક્ષણ કર્યું અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ તથા ધર્મના વિજયનું ક્ષેત્ર ઘણું મર્યાદિત કર્યું. આ તેનો મહાન ઉપકાર આપણે ન ભૂલીએ, અને જ્ઞાતિ સંસ્થાને યોગ્ય ન્યાય આપીએ.

જ્ઞાતિ કઈ સજા કરતી

જ્ઞાતિઓ જે સજા કરી શકતી તેમાં (૧) કાયમને માટે અથવા થોડા વખત માટે, ન્યાત બહાર મૂકવા અથવા વ્યવહાર બંધ કરવો, (૨) દંડ કરવો, (૩) ન્યાત જમાડવા ફરમાવવું, (૪) શારીરિક સજા કરવી, અથવા (૫) પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવાં એ મુખ્ય છે.

દંડનો ઉપયોગ

દંડની રકમનો ઉપયોગ જ્ઞાતિભોજન કે ઉજાણીમાં થતો; જ્ઞાતિપંચાયતની મીલકત આવા દંડમાંથી ખરીદાતી અને કેટલીક વખતે રકમો ધર્માદાય ખર્ચાતી. દરેક જ્ઞાતિ પોતપોતાના નિયમોનો અમલ કરતી હોવાથી દરેકના નીતિના ધોરણોમાં વિવિધતા આવી. તેમજ જુદી જુદી જ્ઞાતિ વચ્ચે સાંસ્કૃતિક ભેદ સર્જાયા. દાખલા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તરીકે કેટલીક જ્ઞાતિઓની સ્વતંત્ર કુળદેવતા હોય છે; દક્ષિણના બ્રાહ્મણો ગ્રામદેવતાને ભજતા નથી, પણ મૂળ વતની જાતો તેમ કરે છે. બ્રાહ્મણોમાં વિધવા વિવાહ પ્રચલિત નથી તેમ રખાત રાખવા પ્રતિબંધ છે; નીચલી ન્યાતોમાં તેમ નથી.

જ્ઞાતિસહકાર

શબને અગ્નિસંસ્કાર કરવા લઇ જવામાં જ્ઞાતિબંધુઓ મદદ કરે છે, લગ્ન વખતે જમવા તેમને બોલાવવામાં આવે છે, અને અરસપરસ સહકાર કરવામાં આવે છે. આવી રીતે જ્ઞાતિ એ સમાજનો એક લગભગ સ્વતંત્ર ઘટક બની જાય છે અને આવા અર્ધસ્વતંત્ર જ્ઞાતિ ઘટકોનો મળી હિન્દુજ્ઞાત્યાત્મક સમવાયસમાજ બનેલો છે.

હિન્દુત્વનો પ્રસાર

હિન્દ જેવા મોટા દેશમાં મનુષ્યો તદ્દન જંગલી સ્થિતિથી તદ્દન સંસ્કૃતિની ટોચ સુધી ઉત્તરોત્તર સાંસ્કૃતિક દશામાં હોવાથી જે તે જ્ઞાતિ કે જાતિના નીતિના ધોરણો તથા આચારવિચારમાં વિવિધતા માલમ પડે એ સ્વાભાવિક છે. હિન્દુ સંસ્કૃતિનો પ્રચાર, ઈસ્લામ, ખ્રીસ્તીધર્મ કે બૌદ્ધધર્મ માફક વટલાવીને કરવામાં આવ્યો નથી પણ નિકટ સમીપતામાં આવી જે તે જાતિના આચાર-વિચાર, જાતિનિયમો ન સ્પર્શતાં તેમને હિન્દુત્વનો ઓપ આપી હિન્દુસમાજશરીરમાં સમાવવાના તથા પચાવવાના માર્ગે થએલો હોવાથી ભારતીય જુદા જુદા માનવવંશોની સંસ્કૃતિઓના અવશેષો સાથે સમાજરચના થયાનું જણાય છે; અને દરેક હિન્દુત્વની અસર નીચે આવનારી જાતિ પોતાના રીતરિવાજમાં તથા આચાર-વિચારમાં ઓછામાં ઓછા ફેરફાર સાથે હિન્દુ સમાજમાં દાખલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થઇ શકતી હોવાથી હિન્દુ સંસ્કૃતિનો સ્વીકાર સહેલાઇથી થઇ શક્યો; અને વખત જતાં દરેક નવહિન્દુ જ્ઞાતિ બીજી જુની જ્ઞાતિઓનું અનુકરણ કરી ઉપલી જ્ઞાતિઓના રીતરિવાજ તથા દેવધર્મને ધીરે ધીરે સ્વીકારતી ગઇ અને સામાજીક દરજ્જો ઉંચો ને ઉંચો મેળવતી ગઈ. જે તે જ્ઞાતિમાં જ લગ્ન થઇ શકે એવું ધોરણ અમલમાં હોવાને લીધે નવી જ્ઞાતિઓને દાખલ કરવા હરકત ન આવી અને ઇસ્લામપૂર્વ ભારતીયો હિન્દુ સંસ્કૃતિની છાયા નીચે લગભગ આવી ગયા. હિન્દુધર્મ કે સંસ્કૃતિનો પ્રચાર તરવારની અણીએ કે ઉપદેશકોના પ્રચારકાર્યથી થયો નથી પણ સામાજીક સાંનિધ્ય (social contact) તથા સમીકરણ (assimilation) ને લીધે થયો છે. હિન્દુ ધર્મના સમીકરણની વિલક્ષણ શકિતએ પારસી તથા બેન ઇસ્રાયલ કોમને પણ અર્ધ હિન્દુ બનાવ્યાં છે, અને જે હિન્દુઓએ ઇસ્લામ કે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેઓ પોતાનું જ્ઞાતિ બંધારણ એક યા બીજા રૂપમાં એ ધર્મમાં લઇ ગયા છે.

રાષ્ટ્રીયતા કેવી રીતે સાચવી ?

હિન્દુ સમાજના આગેવાનોએ ભારત વર્ષ માટે સર્વ હિન્દુઓમાં પ્રેમ પ્રગટાવવા માટે તીર્થ યાત્રાનો આશ્રય લઇ બદ્રિનારાયણ તથા બદ્રિકેદારથી રામેશ્વર અને દ્વારકાંથી જગન્નાથપુરી સુધી ભારતવર્ષ એક દેશ છે ને તેનાં આપણે સંતાન છીએ એવી રાષ્ટ્રીય ભાવના ફેલાવી છે. સર્વ ઠેકાણે બ્રાહ્મણનું શ્રેષ્ટત્વ હોવાથી બ્રાહ્મણ નેતાપણા નીચે અખિલ હિન્દુ સમાજમાં ભારતીય ભાવના જાગ્રત રહી છે અને ઇસ્લામની સામે ૭૦૦ વરસ ટક્કર ઝીલીને હિન્દુત્વનું તથા હિન્દુ સંસ્કૃતિનું રક્ષણ હિન્દુઓએ કર્યું છે. ઇસ્લામને ખ્રિસ્તી ધર્મને પોતાના વિશાળ ઉદરમાં સમાવવા ભારતીય હિન્દુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમાજ તૈયાર હતો અને મહમદ પયગમ્બર તથા ઈસુખ્રિસ્તને વિષ્ણુના કે બીજા કોઈ દેવના અવતાર ગણી બુદ્ધ માફક હિન્દુ દેવતાઓમાં સ્થાન આપત; એ દ્રષ્ટિએ 'અલ્લોપનિષદ' રચી ઇસ્લામનો સંબંધ શ્રુતિ સાથે જોડવા પ્રયત્ન પણ થયો હતો. પરંતુ ઈસ્લામમાં તેમ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં મૂર્તિપૂજાનિષેધ સાથે ચુસ્ત એકેશ્વરવાદ હોઈ, મહમદ કે ખ્રિસ્તને ન માનનારા નરકે જશે અને ફક્ત મહંમદ અગર ખ્રિસ્તને માનનારા સ્વર્ગે જશે એવી દઢ માન્યતા છે; તેથી એ બન્ને ધર્મ ફક્ત પોતપોતાના અનુયાયીઓ પૂરતો ભ્રાતૃભાવ ખીલવી અન્યધર્મીઓને નરકે જનાર માની તેમને એવા અનંત દુઃખમાંથી બચાવી તેમનો બળજબરીથી અથવા ઉપદેશથી ઉધ્ધાર કરવાને માટે વટાળવાની પ્રચંડ પ્રવૃત્તિમાં પડી અન્ય ધર્મ તરફ અસહિષ્ણુ બન્યા ને ગાંગડું મગ જેમ ચડતા નથી તેમ હિન્દુસમાજમાં ઈસ્લામ—પૂર્વ હુમલા લાવનાર જાતો માફક સમાઇ ન ગયા, અને ભિન્ન જ રહ્યા. હાલમાં ખ્રિસ્તધર્મીયો અન્યધર્મસહિષ્ણુ બનીને હિન્દુ સમાજ સાથે સુલેહસંપથી રહે છે તથા મુસ્લીમ આમવર્ગને કોઇએ ઉશ્કેરી ન મૂકયો હોય તો હિન્દુઓ સાથે સલાહ સંપથી રહે છે. અર્વાચીનતા તથા બુદ્ધિસાર્વભૌમત્વના પ્રચાર સાથે સર્વ ધર્મના તૌલનિક અભ્યાસથી ભેદમૂલક તત્ત્વો દૂર થઇ ભારતીય સમાજ રાષ્ટ્રીયતાના પાયા ઉપર રચાઈ હિન્દના વતની માત્ર હિન્દમાતાના સંતાન તરીકે રાષ્ટ્રીયતા કેળવી જે દિવસે ભારત વર્ષને કોમ કોમ વચ્ચેના ભેદનો નાશ કરી જાહોજલાલીની ટોચે પહોંચાડશે તે દિવસ આપણા ઇતિહાસમાં સુવર્ણદિન કહેવાશે.

૨. ઉંચનીચના ભેદ અથવા શ્રેણીબદ્ધ સમાજ

મી. રિસ્લેએ હિન્દુ ન્યાતોને ચડઉતર ગોઠવી માનવવંશના ભેદ પ્રમાણે સામાજિક દરજ્જો ચડ ઉતર હોવાનું બતાવવા કપા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાંક તથા નાસાંકનો ઉપયોગ કર્યો છે. દા. ઘુર્યે જુદા જુદા પ્રાંતોની ન્યાતોના કપાલાંક, નાસાંક તથા ફરકદર્શક ભેદાંકનો અભ્યાસ કરી એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે:

(૧) સંયુક્ત પ્રાંતોનો બ્રાહ્મણ શરીરસામ્યની દૃષ્ટિએ પંજાબના ચુહરા તથા ખત્રીની વધારે નજીક છે. સંયુક્ત પ્રાંતોના છત્રીં શિવાય બીજી કોઈ જ્ઞાતિ તેની નજીક નથી.

(૨) સંયુક્ત પ્રાંતોનો બ્રાહ્મણ ચુહરાને મળતો છે અને ચુહરા જ્ઞાતિની વ્યક્તિ પંજાબના ખત્રીને એટલી જ મળતી છે.

(૩) એના ઉપરથી એટલું જ અનુમાન થાય કે સંયુક્ત પ્રાંતોનો બ્રાહ્મણ પંજાબના આર્ય નમુનાથી જુદો પડતો નહીં હોવાથી આર્યવંશનો છે.

(૪) પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાંતો તથા બિહારની એટલી વિશિષ્ટતા છે કે શારીરિક શ્રેષ્ઠત્વની શ્રેણિમાં બ્રાહ્મણ સૌથી ઉપર આવે છે: તે પછી તેને લગભગ મળતી એક બે ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ આવે છે; તેમના પછી સહેજ વધારે ફેરફારવાળી જ્ઞાતિઓનો સમૂહ આવે છે; ચમાર તથા પાસી (મૂળ વતનીઓના પ્રતિનિધિઓ) શારીરિક દેખાવમાં બ્રાહ્મણથી ઘણા ભિન્ન છે. બ્રાહ્મણોએ લગ્ન સંબંધે જે નિયમો અમલમાં મૂકયા હતા અને સવર્ણ લગ્ન ઉપર ભાર મૂકયો હતો તેનું આ કુદરતી પરિણામ જણાય છે. સંયુક્ત પ્રાંતના લોકો પૂર્વ પંજાબના લોકો કરતાં વંશ દૃષ્ટિએ જુદા પડતા હોવાથી મી. રિસ્લેની માન્યતા દા. ઘુર્યે આ સમાલોચનાને અંતે ખોટી ગણે છે; અને વૈદીક આર્યો પછી ફરીથી આર્યોનું બીજું મોજું મધ્ય દેશમાં આવી મૂળવતનીઓની કન્યાઓને પરણવાને લીધે આર્ય નમુનામાં સંકટ થઈ ફેરફાર થવાની કલ્પના સ્વીકારવાની જરૂર નથી એમ કહે છે. નાસાંક પ્રમાણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઠરાવેલો ચડ ઉતર સામાજીક દરજ્જો મળતો આવતો હોવાનું મી. રિસ્લે કહે છે તે વિશાળ અર્થમાં ખરૂં છે. બંગાળામાં શારીરિક સામ્યની દ્રષ્ટિએ ઉચ્ચ માનવ નમુનો અને જ્ઞાતિના સામાજીક દરજ્જાનો મેળ બેસતો નહીં હોવાથી રિસ્લેનું કથન બંગાળને લાગુ નથી; ઓરસ્સાને પણ લાગુ નથી. બંગાળાનો ચંડાલ સામાજીક દરજ્જામાં છઠ્ઠો આવે છે ને અસ્પૃશ્ય છે પણ ત્યાંના બ્રાહ્મણો કરતાં તે શારીર સામ્યમાં ખાસ જુદો પડતો નથી અને કાયસ્થ અને બ્રાહ્મણ બંગાળામાં જુદા પાડવા મુસ્કેલ છે. એટલે બંગાળામાં બ્રાહ્મણ, કાયસ્થ તથા ચંડાળ વંશદ્રષ્ટિએ ઘણા નજીક નજીક છતાં સામાજીક દરજ્જામાં મોટા ભેદ છે. મુંબાઈ ઈલાકામાં દેશસ્થ બ્રાહ્મણ અને ચિત્પાવન બ્રાહ્મણ વચ્ચે જેટલું શારીરિક સામ્ય છે તેટલું જ સામ્ય દેશસ્થ બ્રાહ્મણ અને સોન કોળી (મચ્છીમાર ન્યાત) સાથે છે. તેમની પછી મહાર આવે છે અને સાથે કણબી ખેડૂત પણ આવે છે. તેમની પછી શેણવી બ્રાહ્મણ, નાગર બ્રાહ્મણ, અને ક્ષત્રિય-મરાઠાના અનુક્રમે આવે છે. આમ બંગાળા તથા મુંબાઇમાં શારીરિક ઉચ્ચ નમુનાનો સામાજીક ઉચ્ચનીચ દરજ્જા સાથે મેળ બેસતો નથી. બંગાળાના બ્રાહ્મણોની પેટાજ્ઞાતિઓમાં શારીરિક નમુનામાં ફેરફાર માલુમ પડે છે. મદ્રાસમાં તો આ ફેરફાર ઘણો વધારે છે. વાંશિક ઉચ્ચતા તથા સામાજીક દરજ્જાની ઉચ્ચતાનો રિસ્લેનો સિદ્ધાંત ફક્ત પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાન્ત તથા બિહારમાં વિશાળ અર્થમાં સાચો જણાયો છે. બીજા પ્રાંતોમાં કેટલીક સામાજીક દષ્ટિએ હલકી ન્યાતો શારીરિક દષ્ટિએ ઉચ્ચ સવર્ણો કરતાં ઉચ્ચ વંશની માલુમ પડતી હોવાથી ત્યાં રિસ્લેના સિદ્ધાન્તને સ્થાન નથી. તેથી એમ અનુમાન કરવા કારણ મળે છે કે બ્રાહ્મણો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં સવર્ણ લગ્ન કરતા અને ક્ષત્રિય વૈશ્યમાં પણ એ ધોરણ દાખલ હોવાથી ત્યાં વાંશિક ઉચ્ચતા તથા સામાજિક દરજ્જાનો મેળ રહ્યો. બ્રાહ્મણેતર સવર્ણોમાં અનુ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લોમ લગ્નની પ્રથાને લીધે લોહી મિશ્ર થતાં મૂળ વતનીઓનું લોહી પણ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આવ્યું અને વચલા દરજ્જાની જ્ઞાતિઓ ઉત્પન્ન થઇ. બ્રાહ્મણોમાં તો માતાપિતા બન્ને બ્રાહ્મણ હોવાની આવશ્યકતા રખાઇ તેથી તેમનું લોહી સૌથી વધારે શુદ્ધ એ ત્રણ પ્રાંતોમાં રહ્યું. પોતપોતાના પ્રદેશની વસતિ સાથે જે તે પ્રદેશના બ્રાહ્મણો મળતા આવે છે અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના બ્રાહ્મણો સાથે શારીરિક સામ્ય ઓછું ધરાવે છે. તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે સવર્ણ લગ્નનો અમલ પ્રથમ ઉત્તરમાં થયો અને બીજા પ્રાંતોમાં હિન્દુસ્તાની બ્રાહ્મણોનો શારીરિક નમુનો વધુ પ્રમાણમાં ન તે જતાં જે પ્રદેશમાં બ્રાહ્મણનો દરજ્જો મેળવનારી જ્ઞાતિમાં સવર્ણ લગ્નનું સાંસ્કૃતિક લક્ષણ પ્રવેશ્યું. દા. ધુર્યેની આ કલ્પના ઘણે સ્વીકાર્ય છે. દા. હટનના કહેવા પ્રમાણે ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશમાં જુદા જુદા માનવવંશની ભરતી હોવાથી બ્રાહ્મણો પણ જુદા જુદા વંશના જ હોઇ શકે.

ઉચ્ચ નીચતાના કારણો

ભારતીય જ્ઞાત્યાત્મક સમાજમાં ઉંચ નીચના ભેદ ચોકખા ધંધા તથા અશુદ્ધ ધંધાને લીધે ઘણે ભાગે પડયા છે. વળી આપણે ત્યાં આધ્યાત્મિક શ્રેષ્ઠતાને માન હોવાથી સંસાર ત્યાગ કરનાર તથા અકિંચન રહેનારા સંન્યાસી, ઋષિ-મુનિઓ, તપસ્વીઓ, યોગીઓ તથા સમાજનું આધ્યાત્મિક હિત સાધવાનું કાર્ય કરનારા બ્રાહ્મણ વર્ણનું સ્થાન શ્રેષ્ઠ છે. શમ, દમ, તપ, આર્જવ, શૌચ, ક્ષમા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન તથા આસ્તિકય એ બ્રાહ્મણના ખાસ લક્ષણ ગીતા ગણાવે છે, અને ખરેખર એવા લક્ષણયુકત માનવ સૌથી શ્રેષ્ઠ જ હોય. બ્રાહ્મણમાં લોભ એ મહાન દોષ છે. તેથી ધનાર્જન કરી પૈસાદાર થવાના ધંધા નિષિદ્ધ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્ષત્રિયનાં શૌર્ય, તેજ, ધૈર્ય, દાક્ષિણ્ય, યુધ્ધમાંથી ન નાસતાં સામી છાતીએ લડવું, દાતારપણું તથા સત્તા ભોગવવી એ કુદરતી ગુણકર્મ જણાવાયાં છે. સમાજના પારલૌકિક કલ્યાણ પછી ઐહિક કલ્યાણ શકય બનાવનાર રાજસત્તા ભોગવનાર તથા પ્રજાનું સારૂં પાલન કરનાર વર્ગ દરેક દેશમાં પુરોહિત વર્ગથી બીજે નંબરે આવે છે. પુરોહિત તથા રાજ્યકર્તા વર્ગ પરસ્પરાવલંબી હોવાથી બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય ઘણે ભાગે એકબીજાના સહાયકર્તા રહે છે. દક્ષિણા આપનાર ક્ષત્રિય યજમાનનાં વખાણ બ્રાહ્મણ કરે અને ક્ષત્રિયનુ માહાત્મ્ય વધારનારા બ્રાહ્મણને ક્ષત્રિયો માન આપે એ કુદરતી છે. તેમ છતાં એ બે વર્ગ વચ્ચે સરસાઇ માટે લાંબો વખત હરિફાઇ તથા ઝગડો ચાલી છેવટે ક્ષત્રિયોની હાર તથા બ્રાહ્મણ વર્ણની સર્વોપરિતા સ્થપાયાનું દ્યોતક પરશુરામે પૃથ્વી ૨૧ વાર નક્ષત્રિય કર્યાની કથા છે. વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્ર વચ્ચે સ્પર્ધા થતાં બ્રહ્મત્વની શ્રેષ્ઠતા જોઇ ક્ષાત્રત્વને વિશ્વામિત્ર છેવટે ધિક્ કહી નિન્દ્યાની કથા પણ એ જ વલણનું સૂચન કરે છે. ખેતી પશુપાલન તથા વેપાર એ વૈશ્યોનાં સામાન્ય કર્મ છે; એટલે દેશની આર્થિક ઉન્નતિ સાધનાર પણ જડ વસ્તુ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનાર બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ વધુ ઐહિક વૈશ્યનો દરજ્જો દેશનું જીવના જોખમે પાલન તથા રક્ષણ કરનારા વર્ગથી ઉતરતો ગણાયો. શુદ્ર વર્ણે ત્રણે વર્ણની સેવા કરવાનું જણાવી, શારીરિક મજૂરી કરનારા મજૂરો તથા સેવકોનો છેલ્લો ઉલ્લેખ ગીતાએ કર્યો. શુદ્ર આર્યસંસ્કૃતિથી સૌથી છેટો તેથી તે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ કનિષ્ઠ ગણાયો. આમ ભારતીય વર્ણવ્યવસ્થામાં ઉચ્ચનીચના ભેદ ચારિત્ર્યની ઉચ્ચતા તથા આધ્યાત્મિક શ્રેષ્ઠતાના પાયા ઉપર રચાયા છે; અને તેમાં ધંધાના ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ પ્રકાર થતાં જે તે જ્ઞાતિનો સામાજીક દરજ્જો પવિત્ર, પવિત્રાપવિત્ર તથા અપવિત્ર ધંધા પ્રમાણે મનાયો છે. ધંધો કોને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહેવો. તેમાં અહિંસાના તત્વનો વિચાર થતાં હિંસાત્મક ધંધા અથવા જેમાં પ્રાણિના શબ સાથે સંબંધ આવે એવા ધંધા પાછળથી હીન ગણાયા અને અહિંસાત્મક ધંધા ઉંચ્ચ ગણાયા ને તે પ્રમાણે સામાજીક દરજ્જો ઠરતાં વૈદ્યનો દરજ્જો ઉતરતો ઠર્યો, રાજપુતનો ધંધો હિંસાત્મક હોવાથી ગુજરાત જેવા અહિંસાના મુખ્ય સ્થાનમાં તેની પાયરી વાણીઆ બ્રાહ્મણથી ઉતરતી ઠરી. માણસનો મળ લઈ જનાર હજામ, ધોબી, હલકા ગણાયા તેમ ઢેડ ભંગી પણ તદ્દન નિકૃષ્ટ ગણાયા. આમ હિન્દુ સમાજમાં ઉંચ નીચના ભેદ હોય અમુક જ્ઞાતિ અમુક જ્ઞાતિ કરતાં ઉંચી અને અમુક જ્ઞાતિ ઉંતરતી એવા સામાજીક દરજ્જા મનાયા. સામાજીક દરજ્જાનો મેળ વંશ સાથે ફકત પંજાબ, સંયુકત પ્રાંત તથા બિહારમાં મળી આવે છે, બીજે મળતો નથી. તેથી ફકત વંશભેદના પાયા ઉપર સામાજીક દરજ્જા ઠર્યાનું માનવાની કલ્પના ભૂલભરેલી છે.

ભારતીય સમાજમાં ઉચ્ચનીચના ભેદનો પાયો ધન નથી એ આપણી સંસ્કૃતિની વિશિષ્ટતા છે, બીજા દેશોમાં શ્રીમંતો શ્રેષ્ઠ ગણાય છે ને "સર્વે ગુણાઃ કાંચનમાશ્રયન્તે" એવી સ્થિતિ છે. જ્યારે આપણે ત્યાં કૌપીનધારી શંકરાચાર્ય તથા મહાત્મા ગાંધી જેવા સર્વવંદ્ય ગણાય છે. પરંતુ વીસમા સૈકામાં ધનિકોનું મહત્ત્વ બીજા દેશો માફક આપણે ત્યાં પણ વધવા માંડયું છે અને માલદાર લોકો વધારે ડાહ્યા તથા પ્રતિષ્ઠાવાન ગણાવા લાગ્યા છે.

ઉચ્ચનીચ ગણવામાં બીજું એક કારણ એ જણાય એ છે કે આપણે બુધ્ધિને સર્વ શ્રેષ્ઠ ગણી બુદ્ધિમાન વર્ગને સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણ્યો છે ને અધ્યયન–અધ્યાપન, દાન–પ્રતિગ્રહ, યજન–યાજન એ તેનાં કર્તવ્ય ગણ્યાં છે. બાહુબળને બુદ્ધિબળને આધીન રાખી ક્ષત્રિયને બ્રાહ્મણથી ઉતરતો ગણ્યો છે. આમ જનતા બુદ્ધિબળ તથા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાહુબળ ધરાવનાર વર્ગને આધીન રહી તેમના રક્ષણ નીચે કૃષિ, ગોરક્ષા, વાણિજ્ય વગેરે કર્મ કરી શકે છે. જો બાહુબળથી દેશનું રક્ષણ કોઈ ન કરે તો અર્થ પેદા કરવાની પ્રવૃત્તિ અશક્ય થઇ પડે તેથી બાહુબળથી રક્ષણ કરનાર વર્ગની કિંમત દરેક સમાજમાં ખેડૂતો, પશુપાલન કરનારા તથા વેપારીઓ કરતાં વધારે ગણાવી જોઈએ. શારીરિક મજૂરી કરી નિર્વાહ કરનારો વર્ગ હમેશ કનિષ્ટ ગણાતો આવ્યો છે, આમ હિન્દુ સમાજરચના વિદ્યા, ચારિત્ર્ય તથા બુદ્ધિને શ્રેષ્ઠત્વ સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ આપે છે જ્યારે પાશ્ચાત્ય સમાજરચના અર્થપ્રધાન હોવાથી દારૂ ગાળનારા કારખાનાદારો પણ તેમાં શ્રેષ્ઠત્વ ભોગવે છે.

તેમ છતાં હાલના જન્મપ્રધાન જ્ઞાત્યાત્મક, સમાજમાં વર્ણ-વ્યવસ્થા જેવી વર્ગીકરણની કલ્પનાએ આરોપેલાં ગુણકર્મ બ્રિટીશ સત્તાની સ્થાપના પછી પાશ્ચાત્ય સુધારાના પ્રવાહમાં અદૃશ્ય થવા લાગ્યાં છે, અને નવી ક્રાંતિકારક વિચારસરણી તથા નવા આચારના અવલંબનને લીધે ભારતની જ્ઞાતિસંસ્થા ક્રાન્તિકારક ફેરફાર માંગે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧૧ મું

આભડછેટ તથા અનધિકાર.

ભારતીય જ્ઞાતિસંસ્થાને અંગે અમુકના હાથનું ખવાય, અમુકનું ન ખવાય, અમુકના હાથનું જળ લેવાય, અમુકના હાથનું ન લેવાય, અમુક રસોઇ પક્કી ગણાય ને અમુક કચ્ચી ગણાય, અમુકને અડકાય ને અમુકને ન અડકાય, અમુક અમુક છેટેથી ચાલે ને અમુક અમુક રીતે વર્તે તો ચાલે વગેરે ખાનપાન, સ્પર્શ તથા અસમીપત્વના આભડછેટ (Don't touchism) ના નિયમો પળાય છે. સ્વામિ વિવેકાનંદે તેથી આપણા આચારને રસોડાના આભડ છેટના ધર્મ તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

હિન્દુસ્તાનમાં (પંજાબ, સંયુકત પ્રાન્તો, બિહાર)માં જ્ઞાતિઓનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે છે :—

(૧) દ્વિજ;

(૨) દ્વિજ જેમનું ઘીમાં રાંધેલુ અન્ન લઇ શકે તેવી ન્યાતો;

(૩) દ્વિજો જેમની પાસેથી કોઇ પણ પ્રકારનો ખોરાક સ્વીકારી શકે નહીં પણ પાણી જ લઇ શકે તેવી ન્યાતો;

(૪) અસ્પૃશ્ય નહીં છતાં જેમનાં હાથનું પાણી પણ દ્વિજને ન ખપે એવી ન્યાતો;

(૫) અસ્પૃશ્ય ન્યાતો-જેમના સ્પર્શથી દ્વિજ તથા બીજી સ્પૃશ્ય ન્યાતો અભડાય અને નહાવું પડે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પાણીથી તૈયાર કરેલા પદાર્થ કચ્ચા અન્ન તરીકે અને ઘીમાં તૈયાર કરેલા ખોરાકને પક્કા અન્ન તરીકે લોકો ગણે છે, બ્રાહ્મણના હાથની પક્કી કે કચ્ચી રસોઇ દરેક હિન્દુ જમી શકે છે, તેમ કચ્ચી રસોઇ (રાંધેલું અન્ન) પોતાની ન્યાતના માણસના હાથની હોય તો જમી શકાય છે. પાણીમાં તૈયાર કરેલી કચ્ચી રસોઇ બ્રાહ્મણ શિવાય બીજી કોઇ જ્ઞાતિના હાથની હોય તો બ્રાહ્મણથી જમી શકાતી નથી. ઉચ્ચ જ્ઞાતિના હાથની કચ્ચી રસોઈ ઉતરતી જ્ઞાતિવાળો જમી શકે છે પણ ઉતરતી જ્ઞાતિની હાથની કચ્ચી રસોઇ ચડતા દરજ્જાની જ્ઞાતિના શખસથી લઈ શકાતી નથી. પક્કી રસોઈ અમુક દરજ્જે ઉતરતી ન્યાતના શખસે કરેલી હોય તો પણ બ્રાહ્મણ વગેરે ઉંચી ન્યાતોને ખપે છે.

ઉત્તરમાં ફક્ત સ્પર્શ થાય તો જ સ્પૃશ્ય હિન્દુ અપવિત્ર થાય છે, પણ દક્ષિણમાં અસ્પૃશ્યો સંબંધે દૂરવર્તિત્વ (નજરે ન પડવું વગેરે)નો વિકાસ થયા છે. અસ્પૃશ્યોમાં અંદર અંદર અસ્પૃશ્યતા હોય છે ને ઢેડ ભંગીથી અભડાય છે.

ગુજરાત તથા દક્ષિણમાં પકકું કે કચ્ચું રાંધેલું અન્ન પકવનારની ન્યાત કરતાં ઉચ્ચ ન્યાતનાને ખપતુ નથી; ઉતરતી ન્યાતો તથા ખોરાક પકવનારની ન્યાતને ખપે છે. દક્ષિણી બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણનું જ ભરેલું પાણી લેતા. ગુજરાતમાં કુંભાર વગેરે ગમે તે સ્પૃશ્ય હિન્દુનું અગર દુબળા વગેરે રાનીપરજના હાથનું પાણી બ્રાહ્મણને ખપે છે.

નાગરિક તથા ધાર્મિક હકકો તથા અનધિકાર

ગામડાંમાં અસ્પૃશ્યો ગામની પરવાડે રહે છે, દક્ષિણમાં સ્પૃશ્ય ન્યાતો પણ જુદા જુદા ફળીઆમાં કે શેરીઓમાં રહે છે, ઉત્તરમાં ફકત ગુજરાતમાં આવી વ્યવસ્થા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામાન્ય રીતે અસ્પૃશ્યો બ્રાહ્મણ અથવા સ્પૃશ્ય હિન્દુઓના લતામાં કેટલાક રસ્તાનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. એવા રસ્તાના ઉપયોગનો હક્ક સ્થાપન કરવા માટે ત્રાવણકોર રાજ્યમાં એક વખતે અસ્પૃશ્યો એ વાઇકોમ સત્યાગ્રહ આદર્યો હતો. સાર્વજનિક કુવામાંથી પાણી લેવાની પણ તેમને મનાઈ છે. સ્પૃશ્ય હિન્દુઓના વાપરની ધર્મશાળાઓ તેઓ વાપરી શકતા નથી. જાહેર શાળાઓમાં તેમને પ્રવેશ મળતો નથી, મંદિર પ્રવેશનો હક પણ તેમને મળતો નથી. પરંતુ દેશમાં હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાવાદીઓના હાથમાં જ્યાં જ્યાં સત્તા આવી છે ત્યાં ત્યાં આ પ્રતિબંધ દૂર થયા છે, અને વડોદરા, ત્રાવણકોર વગેરે રાજ્યમાં અસ્પૃશ્યને સમાન શહેરી હક્ક મળ્યા છે, અને આવા અનધિકાર દૂર થયા છે.

બ્રાહ્મણ અસ્પૃશ્ય !

તદ્દન કનિષ્ઠ જ્ઞાતિના અસ્પૃશ્યો આવા અનધિકારને લીધે પીડિત છે ત્યારે ઉલટ પ્રકારની અસ્પૃશ્યતાનો દાખલો બ્રાહ્મણો સંબંધે મળી આવે છે; પારૈયાના લતામાં બ્રાહ્મણને પ્રવેશવાની કે ત્યાં થઈને જવાની મનાઇ છે, અને તેમ છતાં તે જો જાય તો તેના ઉપર ગોમૂત્ર તથા ગાયના છાણનું મિશ્રણ નાખવામાં આવે છે. બ્રાહ્મની mana (ગુહ્ય જાદુઇ શકિત)થી દૂર રહેવા તથા તેમાંથી બચવા માટે પારીઆઓએ આ વિલક્ષણ અસ્પૃશ્યતા બ્રાહ્મણને લાગુ પાડી અને તે આવે તો તેની જાદુઇ અસરમાંથી બચવા ગોમૂત્ર તથા ગાયના છાણનું મિશ્રણ બ્રાહ્મણ ઉપર નાંખવાનું ઠરાવ્યું એમ જણાય છે. આ દાખલો જ્ઞાતિસંસ્થાનો પાયો જુદી જુદી કોમની જાદુઈ અસરમાંથી બચવા દરેક કોમે અલગ અલગ રહેવા માંડવાની પ્રથામાં છે એવી દા. હટનની કલ્પનાને ટેકો આપે છે.

ઉતરતી ન્યાતોએ કેવા ઘરમાં રહેવું, કઇ ચીજો ઘર બાંધ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વામાં વાપરવી, તથા કયા લત્તામાં રહેવું તે દ્રવિડ હિન્દમાં ઘણી વખત નક્કી થયેલું માલમ પડે છે.

પેશવાઇમાં અસ્પૃશ્યતા

પેશવાઇના વખતમાં પૂના શહેરના દરવાજાની અંદર બપોરના ૩ થી સવારના ૯ સુધી મહાર તથા માંગ લોકોને આવવા દેતા નહીં; કારણ એ વખત દરમ્યાન તેમનો છાંયડો લાંબો પડતો હોવાથી સ્પૃશ્ય હિન્દુઓ અભડાય. મહારાષ્ટમાં મહારને રસ્તા ઉપર થુંકવાની બંધી હતી, પણ ગળે બાંધેલી કૂલડીમાં થુંકવું પડતું; વળી કાંટાળી ડાળી સાથે રાખી પોતાના પગલાં ભૂસી નાખવા પડતા. અને બ્રાહ્મણ રસ્તેથી આવતો નજરે પડે તો દૂર જમીન ઉપર પડી દંડવત્ નમસ્કાર કરવા પડતા કે જેથી બ્રાહ્મણને તેનો છાંયડો ન અભડાવે.

ગુજરાતમાં અસ્પૃશ્યો શીંગડું ફેંટામાં પહેરતા, તથા થૂંકવા માટે કુલડીઓ ગળામાં લટકાવવી પડતી. ઢેડ ભંગીને અસ્પૃશ્ય ગણે છે.

પંજાબમાં ઝાડુવાળા બગલમાં અથવા હાથમાં ઝાડુ રાખતા અને બૂમો પાડતા કે જેથી કરી લોકોને તેની હાજરીની ખબર પડે.

દૂરવર્તિત્વ

મદ્રાસમાં બ્રાહ્મણથી તાડી છેદનારે ૨૪ ડગલાં દૂર રહેવું જોઇએ; નાયર નંબુદ્રિ બ્રાહ્મણ પાસે જઈ શકે પણ અડકી ન શકે; તિયાને બ્રાહ્મણથી ૩૬ ડગલાં દૂર અને પુલાયને ૯૬ ડગલા દૂર રહેવું જોઇએ. કેટલીક ન્યાતો તિયાનની પાસે આવી શકે પણ તેને અડકી શકે નહી, જ્યારે તિયાને નાયરથી ૧૨ ડગલાં દુર રહેવું જોઇએ. પુલાયન કોઇ પણ બીજી હિન્દુ ન્યાતની નજીક જઇ શકતો નથી. શુદ્ર-ના ઘરમાં બ્રાહ્મણ સ્નાનસંધ્યા પણ નથી કરતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનધિકારો

પૂર્વ તથા પશ્ચિમ કિનારાના તાડી છેદનારા શનાર તથા ઇઝાવાને બે મજલી મકાન બાંધવાની છૂટ નહીં હોવાથી ભોંયતળીઆતું મકાન બાંધી શકતા. મલબારમાં તો રહેનારની ન્યાત પ્રમાણે ઘર માટે શબ્દ વપરાય છે. ઇઝાવા તથા શનારને છત્રી, જોડા અથવા સોનાના દાગીના વાપરવાની મનાઈ હતી, દુધ માટે ગાય દોહવાની છૂટ નહતી, તેમ દેશભાષા વાપરવાની છૂટ નહતી. મલબારમાં કાચબાના આકારના પાટીઆં ઉપર બેસવાનો હક્ક માત્ર બ્રાહ્મણનો ગણાતો, અને બીજી કોઇ ન્યાતનો એવાં પાટીઆ ઉપર બેસે તો દેહાન્તદંડ થતો. દક્ષિણ હિન્દના બ્રાહ્મણ શિવાયની બીજી તમામ ન્યાતોને શરીરનો કમ્મરથી ઉપરનો ભાગ ઢાંકવાની મનાઈ હતી. ૧૮૬૫ સુધી તિયાન તથા બીજી ઉતરતી ન્યાતોની સ્ત્રીઓને શરીરનો ઉપરનો ભાગ વસ્ત્રથી ઢાંકયા વગર ફરવાની કાયદાથી ફરજ પડતી હતી. પેશવાઇના વખતમાં બ્રાહ્મણ દેહાન્ત દંડથી મુક્ત હતા, અને ગુન્હેગારની ન્યાતના પ્રમાણમાં સજા વત્તી ઓછી કરવામાં આવતી.

એક વખતે સુથારોએ ઘોડે બેસાડી વરઘોડો લઇ જવાના કુંભારોના દાવા સામે વાંધો ઉઠાવતાં પેશવાએ કુંભારનો દાવો કબૂલ રાખ્યો. લિંગાયતોએ વાંધો ઉઠાવ્યા છતાં તાંબટ (ત્રાંબા ઘડા કારીગરો) જ્ઞાતિનો જાહેર રસ્તા ઉપરથી સરઘસના આકારમાં જવાનો હક્ક સ્વીકારાયો હતો.

મદ્રાસ ઇલાકામાં બ્રાહ્મણેતરોમાં દક્ષિણ બાહુ જ્ઞાતિઓ વામ બાહુ જ્ઞાતિઓને વરઘોડા તથા સરઘસોમાં ઘોડા ઉપર બેસવા, અમુક નિશાનવાળા વાવટા લઇ જવા તથા બાર થાંભલાનો ટેકો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લગ્નના માંડવાને આપવાના હક્કો ભોગવવા દેવાની ના પાડે છે, પણ પોતે એ હક્ક ભોગવે છે.

વેદોક્ત તથા પુરાણોક્ત

વેદનો અધિકાર શુદ્રોને નથી, તેથી વેદોક્ત કર્મ કરવા બ્રાહ્મણોએ કોલ્હાપુર તથા વડોદરામાં ના પાડતાં વેદોક્ત કર્મ સંબંધે તકરાર ઉઠી હતી, કોલ્હાપુરના મહારાજાએ પોતે ક્ષત્રિય હોવાથી વેદોક્ત કર્મ કરાવવાનો અધિકાર દર્શાવ્યો જ્યારે બ્રાહ્મણોએ તેમને શુદ્ર જણાવી પુરાણોક્ત કર્મ કરાવવાનો અધિકાર હોવાનું જણાવ્યું હતું. છેવટે કોલ્હાપુર નરેશે મરાઠાઓને બ્રાહ્મણ બનાવી તથા ક્ષત્રિય શંકરાચાર્ય નીમી વેદોક્ત કર્મ કરાવવા માંડયાં તથા વડોદરા નરેશે કેટલાક ગુજરાતી બ્રાહ્મણોની મદદથી વેદોક્ત કર્મ કરાવવાનું શરૂ કર્યું.

ખરેખર વેદોક્ત અને પુરાણોક્તના મૂળ ભારતીય ઇતિહાસમાં જ છે. પુરાણોમાં જે કથાઓ છે તેની મૂળ દંતકથાઓ વેદ પૂર્વના કાળની છે અને તેનો સંબંધ ઋગ્વેદપૂર્વ ભારતીયો સાથે છે. મનુ પોતે ' દ્રવિડનાથ ' તરીકે કહેવાયો છે અને પાર્જીટર મનુથી ઉતરી આવેલો સુર્ય વંશ, 'Ancient Indian Historical Tradition' માં દ્રવિડ હોઇ ઇલાના વંશન ઐલ વંશ અથવા ચંદ્રવંશ કહી શુદ્ધ આર્ય છે એમ કહે છે. તેના માનવા પ્રમાણે વસિષ્ટ એ દ્રવિડ બ્રાહ્મણ હતો, જ્યારે વિશ્વામિત્ર એ આર્ય ક્ષત્રિય હતો અને જ્યારે બન્ને સંસ્કૃતિઓનું સમીકરણ થયું ત્યારે દ્રવિડ બ્રાહ્મણોએ વેદનું શ્રેષ્ઠત્વ કબુલ રાખી કેટલાક ક્ષત્રિય આર્ય કુળોને બ્રાહ્મણ તરીકે સ્વીકાર્યાં ને પુરોહિતના કર્મ કરવા દીધાં. ગમે તેમ હોય તો પણ જ્યાં બ્રાહ્મણો પોતે જ ઘણે ભાગે વેદ ભણતા નથી ત્યાં વેદોક્ત તથા પુરાણોક્તના ઝગડા નકામા છે.

10

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અસ્પૃશ્યનું ગોરપદું

અસ્પૃશ્યને ત્યાં બ્રાહ્મણ ગોરપદુ કરતા નથી તેમ કર્મ કરાવતા નથી, તેથી અંત્યજોમાં ગરોડા જેવી ન્યાતો ગોરપદુ તથા પુરોહિતનું કામ કરે છે. ગરોડા મૂળ બ્રાહ્મણ હોઇ અસ્પૃશ્યને ત્યાં કર્મ કરાવવા લાગ્યાથી પાતત ગણાયા ને અસ્પૃશ્ય ઠર્યા.

બ્રાહ્મણનાં કર્તવ્ય

બ્રાહ્મણ સત્શુદ્ર પાસેથી દક્ષિણા લઇ શકે છે. શૂદ્રોને વેદોનો અભ્યાસ કરવાની મનાઈ છે. પૂરોહિતનું કામ ફકત બ્રાહ્મણો જ કરે છે. પરંતુ મદ્રાસના કારીગરો, તથા મહારાષ્ટ્રના સોની પોતાની ન્યાતના પુરોહિત પાસે કામ લે છે. તે શિવાય જંગલી જાતો તથા કેટલીક ઉતરતી ન્યાતોના પશુબલિ માગનારા દેવ દેવીઓ તથા ગ્રામ દેવતાની પૂજા કવચિત જ બ્રાહ્મણને હસ્તે થાય છે. દેવાલયના ગર્ભગૃહમાં ફકત બ્રાહ્મણ જ જઇ શકે છે, જ્યારે બીજા બહાર રહે છે. અંત્યજો ફકત મંદિરના આંગણામાં આવી શકતા, મંદિરના બહારના ભાગમાં આવી ન શકતા, દક્ષિણ મલબારમાં તિયાનને મડદુ બાળવાની છૂટ નથી.

કેટલાક લોકો બ્રાહ્મણનું ચરણામૃત લઇને જમતા. શૂદ્રને ત્યાં પૂજાતી દેવમૂર્તિઓને ઘણા બ્રાહ્મણ વંદતા નહીં. કેટલેક ઠેકાણે બ્રાહ્મણ ગણોતીઆ પાસે ઓછું દાણ લેવાતું.

ધંધાની પસંદગી

બ્રિટિશ અસર પહેલાંના યુગમાં ધંધાની પસંદગી ઉપર જન્મથી અંકુશ હતો. ધંધા સ્વાભાવિક રીતે વંશપરંપરા ઉતરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવતા. તેથી હાથ કારીગરીના ઉદ્યોગોમાં ભારતીય જ્ઞાતિઓ દુનિયાભરના દેશમાં શ્રેષ્ઠત્વ માટે પ્રખ્યાતી પામી હતી. ઢાકાની મલમલ જેવું ઝીણું વસ્ત્ર હાથ કંતામણ તથા હાથવણાટથી કેટલું સુંદર, સુલાયમ, ઝીણું તથા ઉત્તમ બનતું તેની અનેક લોકકથાઓ પ્રચલિત છે. હિન્દનું કલાકૌશલ્ય, વંશપરંપરા ધંધા ચલાવવાને લીધે વિશિષ્ટ પ્રકારની કુશળતા ઉત્પન્ન થવાથી, પરદેશોમાં ખૂબ વખણાતું. વળી એ પ્રથાને લીધે આજે છોકરા માટે ધંધો ખોળવાની જે મુશ્કેલી પડે છે તે પડતી નહોતી. દરેક ધંધામાં મર્યાદિત હરીફાઇને સ્થાન છતાં, ધંધાધારી જ્ઞાતિઓ એક બીજા સાથે હરીફાઈ ન કરતાં સહકાર કરતી. કારીગર મહાજનો, વેપારી મહાજનો પોતપોતાના ધંધાને અંગે શ્રેષ્ઠતા તથા પ્રામાણિકપણું જાળવી કોઇ પણ માણસ ભૂખે ન મરે તેની કાળજી રાખતા. પોતાના ધંધાની જ્ઞાતિનો માણસ બેકાર રહે તો તે જ્ઞાતિની શરમ ગણાતી તેથી જ્ઞાતિ તેનો બંદોબસ્ત કરતી. જ્ઞાતિના અપંગોની કાળજી જ્ઞાતિ લેતી અને દરેક જ્ઞાતિ પોતાની ફરજ બજાવતી હોવાથી સંકટમાં દરેકને મદદ મળતી. ઉપરા ઉપરી સ્વારીઓ તથા હુમલાના અસ્વસ્થ તથા અશાંતિમય કાળમાં સમાજનું સંરક્ષણ જ્ઞાતિસંસ્થાએ સુંદર રીતે કર્યું છે; અને સામાજીક દરજ્જા માટે તે વખતે તકરારો ઉઠતી નહીં હોવાથી દરજ્જાનો અનુક્રમ સૌ સ્વીકારી લેતું અને સહકાર કરતું. એ સહકારને પરિણામે ગામડાંઓ સબાહસંપથી ગામનો વહીહટ કરતાં અને દુશ્મનને ગામમાંથી નસાડયા પછી અગર દુશ્મન ચાલ્યો જતાં ફરીથી એજ ગામડાં પ્રથમ પ્રમાણે જ વસીને ગામપંચાયતોનો વહીવટ ચાલતો. તેથી કેટલાક અંગ્રેજ અવલોકનકારો કહેતા કે હિન્દમાં રાજ્યક્રાંતિઓ ગમે એટલી થતી તો પણ ફક્ત ગામડું હયાતી ટકાવી શકતું; સર્વ સંસ્થાઓનો નાશ થયા છતાં ગ્રામપ્રજાસત્તાક તંત્ર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાયમ રહેતું. એ યુગ હવે વહી ગયો છે-ગમે તે માણસ ગમે તે ધંધો કરી શકે છે, ઉગ્ર હરીફાઇ વધી અને જ્ઞાતઓમાં અરસ-પરસ પ્રેમ તથા સહકારને બદલે ઈર્ષ્યાગ્નિ સળગી રહી નોકરીઓનો લોચા માટે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણેતર, હરિજન વગેરે પ્રત્યાઘાતી પક્ષભેદો ઉભા થયા છે, અને યંત્ર યુગના પ્રભાવે બેકારી ભયંકર રીતે વધી છે.

ગોરપદા ઉપર આક્રમણ

ફક્ત બ્રાહ્મણનો પુરોહિતનો ધંધો એકહથ્થુ છે. તેમાં પણ જુદી જુદી ન્યાતોએ પોતાની ન્યાતના શખસને જનોઇ પહેરાવી તેની પાસેથી ગોરપદાનું કામ લેવા માંડવાથી એ ધંધા ઉપર પણ બીજી ન્યાતોનું આક્રમણ શરૂ થયું છે. કલાલ, તાડી છેદનાર, ઝાડુવાળા તથા ચામડાં પકવનારના ધંધા અપવિત્ર હોવાથી હલકા ગણાય છે અને તે ધંધામાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિના થોડા જ પડે છે. આજે દરેક ધંધો દરેકને માટે ખુલ્લો છે અને વંશપરંપરા જન્માનુગત ધંધો કરવાની કોઇને ફરજ પાડી શકાતી નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧૨ મું

વર્ણ અને લગ્ન

લગ્નની મર્યાદા

લગ્ન જે તે જ્ઞાતિમાં થઇ શકે છે. જ્ઞાતિબહાર લગ્ન કરે તો લગ્ન કરનાર વધૂવર તથા તેમના કુટુંબ ન્યાતબહાર મૂકાય છે અગર તેમનો વ્યવહાર બંધ થાય છે, કલિયુગમાં સવર્ણ લગ્ન વિહિત છે, તેનો અર્થ વધૂવર જે તે જ્ઞાતિના હોવા જોઇએ એવો કરવામાં આવે છે.

લગ્ન જ્ઞાતિમાં પણ ગોત્ર બહાર થવું જોઇએ. સગોત્ર લગ્ન કરવાની મનાઈ છે. જેમનામાં ગોત્રની પ્રથા નથી ત્યાં પિતરાઇ પિતરાઇ વચ્ચે લગ્ન થઇ શકતું નથી. જે તે જ્ઞાતિનું ક્ષેત્ર ઘણે-ભાગે ભાષાવાર હોય છે. જેમકે ગુજરાતી બ્રાહ્મણોનું ક્ષેત્ર ગુજ-રાતી બોલનાર પ્રદેશમાં, દક્ષિણી બ્રાહ્મણોનું મરાઠી બોલનાર પ્રદેશમાં સામાન્યતઃ રહે. ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં જે તે બ્રાહ્મણ પેટાન્યાત લગ્નના કારણ સારૂ એક જુદી વર્ણ તરીકે પોતાને ગણીને અંદર અંદર લગ્ન સંબંધ બાંધે છે, પેટાન્યાત બહાર લગ્ન સંબન્ધ થાય તો ન્યાતબહાર મૂકે છે.

લગ્ન–એક સંસ્કાર

હિન્દુ લગ્ન એ સંસ્કાર છે, કરાર નથી. લગ્ન દરેક સ્ત્રી માટે ફરજીઆત છે, કોઇ પણ કન્યા જીવનભર કુંવારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહે એ શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ ગણાય છે. દરેક કન્યાનું લગ્ન કરવાની ફરજ માબાપ ઉપર હોવાથી તેને માટે વર ખોળવા માટે તેઓ ઉતાવળા રહે છે અને નહાનપણમાં સગાઇ કરી નાખી જોખમદારી પૂરી કરવા બાળલગ્ન કરે છે. કન્યા પરણ્યા પહેલાં બાપને ઘેર ઋતુમતી થાય તો દોષ લાગે એવી માન્યતા હોવાને લીધે ઘણા બ્રાહ્મણ વાણીઆ બાળલગ્ન કરતા. પુરૂષ માટે પણ લગ્ન આવશ્યક ગણ્યું છે. 'પુ' નામના નરકમાંથી તારે તે પુત્ર એવી 'પુત્ર' ની વ્યુત્પત્તિ છે; તેથી હિન્દુ માબાપો પુત્રને પરણાવવા ઉત્સુક રહે છે. જો દંપતીને પુત્ર ન થાય તો ધણી ધણીઆણી ચિન્તાગ્રસ્ત થાય છે, અને પુત્ર સંતતિ મેળવવા દોરાધાગા અને બાવાઓની પાછળ પડે છે. દેવદેવીની માનતા માને છે, પીર વગેરેને આરાધે છે, અને બીજા અનેક ઉપાય કરે છે. તેમાં તેઓ ન ફાવે તો જીવન નિરર્થક ગયાનું માને છે. પુત્રસંતતિના અભાવે પુરૂષ એક સ્ત્રી જીવતી છતાં ફરીથી પરણે છે, અથવા પ્રથમની સ્ત્રી વંશ રખાવવા માટે પોતાના ધણીને ફરીથી પરણવા સમજાવે છે. કેટલાક દત્તક પુત્રથી સંતોષ માને છે અને દત્તક પુત્ર ઔરસ પુત્ર માફક પૂર્વજોને પિન્ડદાન કરી શકતો હોવાથી લગ્નનો ધાર્મિક હેતુ જે પિન્ડદાન કરનાર મૂકી જવાનો છે તે સરે છે.

પ્રતિષિદ્ધ સગાઈ

કોઇ પણ સ્ત્રી તથા પુરૂષનો સામાન્ય પૂર્વજ પિતા તરફથી સાતપેઢી અને માતા તરફથી પાચ પેઢીમાં આવતો હોય તો તેમની વચ્ચે લગ્ન કરવા પ્રતિબંધ છે. કારણ પિતા તરફથી સગોત્રસપિન્ડ અને માતા તરફના ભિન્નગોત્રસપિન્ડ અથવા બંધુ ગણાય છે. પરંતુ દેશ રીવાજ પ્રમાણે કેટલેક ઠેકાણે બહેનનો દીકરો મામાની છોકરી સાથે પરણી શકે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લગ્ન કરવા માટે એક તો વધૂવર એકજ જ્ઞાતિના હોવા જોઇએ અને બીજું સગોત્રસપિન્ડ અથવા ગોત્રના અભાવે પિતા તરફથી ૭ પેઢી અને માતા તરફથી ૫ પેઢીનો બન્નેનો સામાન્ય પુર્વજ એક ન હોવો જોઇએ. આમ જ્ઞાતિની અંદર પણ પ્રતિષિદ્ધ સગાઈના વર્તુળ બહાર લગ્ન કરવાની પ્રથા હિન્દુ સમાજમાં રૂઢ થએલી છે. નજીકની સગાઇમાં લગ્ન કરવાના રિવાજના બૂરાં પરિણામ જોતાં સુપ્રજનનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અમુક સગાઇના પ્રસંગે લગ્ન કરવા સામે પ્રતિબંધ ઇષ્ટ જ ગણાવો જોઇએ. માત્ર હજારો વર્ષથી ચાલ્યા આવતા ગોત્રમાં લગ્ન કરવાની મનાઇ અતિશયતાને પહોંચેલી હોવાથી અમુક પેઢી સુધી જ ગોત્રનો બાધ માનવો વાસ્તવિક ગણાશે.

બ્રાહ્મણોમાં સગોત્ર લગ્નની જેમ મનાઇ છે તેમ પ્રવર પણ જુદું હોવું જોઈએ. એક જ ગોત્ર તથા પ્રવરના માણસો ભાઇબહેન ગણાતાં હોવાથી આ પ્રતિબંધ મૂકાયલો જણાય છે.

અનુલોમ-પ્રતિલોમ લગ્ન

પુરાતન કાળમાં ઉચ્ચ વર્ણનો પુરુષ પોતાના વર્ણની સ્ત્રી તથા ઉતરતા વર્ણની સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરી શકતો. ઉતરતા વર્ણની સ્ત્રી સાથેનાં લગ્ન અનુલોમ લગ્ન ગણાતાં. એથી ઉલટ ઉતરતા વર્ણનો પુરુષ પોતાના કરતાં ચડતા વર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે તો તે પ્રતિલોમ લગ્ન ગણાતું અને શાસ્ત્રે તે નિષિદ્ધ માનેલું હોવાથી નિન્દાતું.

અનુલોમ લગ્નની સંતતિનો દરજ્જો સામાન્ય રીતે માતાના વર્ણ કરતાં ઉચ્ચ અને પિતાના વર્ણ કરતાં ઉતરતો ગણાઈ કેટલીક વખતે તેમની સ્વતંત્ર વચલી જ્ઞાતિ ઉત્પન્ન થતી. એવી વર્ણ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંકર જ્ઞાતિઓ હિન્દુ સમાજમાં અનેક માનવામાં આવી છે. વખત જતાં શુદ્ર સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાની પ્રથા પ્રથમ બંધ પડી.

પ્રતિલોમ લગ્નની સંતતિ શુદ્રથી પણ ઉતરતી ગણાતી, કારણ એવા લગ્નના સંતાનોને પિતુસત્તાત્મક આર્ય મોસાળમાંથી વારસો મળતો નહીં તેમ દ્રવિડ માતુમત્તાત્મક પિતાના કુટુંબમાંથી કંઇ મળતું નહી, ને તેથી બ્રાહ્મણ કન્યાને શૂદ્રથી થતી સંતતિ ચાંડાલ ગણાતી. વળી જેતા પ્રજા પોતાને ઉચ્ચ માનતી હોવાથી જીતની કન્યા લગ્નમાં લેતી પણ જીતના પુત્રોને કન્યા આપતી નહીં. મોગલ શહેનશાહો પણ એજ રીતે વર્તતા અને આજે જેતા યુરોપીયનોની કન્યા રંગીન જીત પ્રજા સાથે પરણે છે તો તેનો બહિષ્કાર એ જ મનોદશાને લીધે થાય છે.

અનુલોમ લગ્ન બંધ પડતાં ગયાં

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણ દ્વિજ મનાતા હોવાથી શરૂઆતમાં લગભગ સમાન ગણાતા તથા અરસપરસ લગ્ન થતાં. પછી વૈશ્ય વર્ણ આર્ય આચાર વિચાર તથા સંસ્કૃતિની પૂર્ણતા, બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય જેટલી વેપાર ઉદ્યોગ તથા ધંધાને લીધે ન જાળવી શકયો અને ધીમે ધીમે શૂદ્ર વર્ણની નજીક મૂકાયો અને પ્રથમ બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય વૈશ્ય સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી શકતા તે રિવાજ બંધ પડતો ગયો, બ્રાહ્મણ વર્ણે પોતાનું લોહી સુદ્ધ રાખવા તથા વેદ વિદ્યાનું રક્ષણ કરવા ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય વર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાની છૂટનો ઉપયોગ કવચિત જ કર્યો, અને જ્યારે તેમ કર્યું ત્યારે મિશ્ર સંતતિને બ્રાહ્મણ વર્ણની ન ગણતાં તેમની સ્વતંત્ર જ્ઞાતિઓ બનાવી. ક્ષત્રિયની કન્યા લેવાનો રિવાજ વૈશ્યની કન્યા લેવાના રિવાજ કરતાં વધારે વખત ચાલુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહ્યો અને રાજાઓની કન્યાઓ સાથે બ્રાહ્મણોએ લગ્ન કર્યાના દાખલા લાંબા વખત સુધી મળી આવે છે. છેવટે એવાં લગ્ન પણ બંધ પડી વધૂ વર સવર્ણ હોવાં જોઇએ એમ ઠરાવવામાં આવ્યું. બ્રાહ્મણની કન્યાને ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય પુરુષ પરણે તો, સમાજ તે તરફ નાપસંદગી બતાવતો તેથી એવા પ્રતિલોમ લગ્ન જવલ્લે જ થતાં. એવા લગ્નનો જાણીતો દાખલો અસુર ગુરુ શુક્રચાર્ય (બ્રાહ્મણ)ની કન્યા દેવયાનીનું લગ્ન ક્ષત્રિય રાજા યયાતિ સાથે થયાનો મળી આવે છે. એ લગ્ન વિલક્ષણ સંયોગમાં થયાનું વર્ણવ્યું છે તે જોતાં આવાં લગ્ન તદ્દન અપવાદ રૂપજ હતાં એમ માનવું જોઇએ,

અનુલોમ લગ્ન કાયદાને સંમત

અનુલોમ લગ્નની સંતતિ પિતાની જ્ઞાતિની ગણાય એમ થોડાં વરસ ઉપર મુંબઇ હાઇ કોર્ટે ઠરાવ્યું છે. ને તે સંતતિ કાયદેસર લગ્નની હોવાથી વારસો હિસ્સો પિતાની મિલકતમાં મેળવી શકે છે; બ્રાહ્મણ શિવાય ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય વર્ણમાં અનુલોમ લગ્નની સંતતિ પિતાની જ્ઞાતિમાં ભળી જતી હોવાથી મુંબાઇ હાઇકોર્ટનો ઠરાવ શાસ્ત્રાનુસાર છે.

લગ્નના પ્રકાર

હિન્દુ લગ્ન આઠ પ્રકારના છે;—

(૧) બ્રાહ્મ, (૨) દેવ, (૩) આર્ષ (૪) પ્રાજાપત્ય, (૫) આસુર, (૬) ગાંધર્વ, (૭) રાક્ષસ, તથા (૮) પૈશાચ,

આ આઠ પ્રકારમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મ વિવાહ ગણાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બ્રાહ્મ તથા દૈવ

બ્રાહ્મ વિવાહમાં કન્યાનો પિતા સારા કુલીન, વિદ્વાન વરને પસંદ કરી વિધિપૂર્વક અલંકાર સહિત કન્યા આપે છે ને વર કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરે છે. આ પદ્ધત ખાસ કરીને મૂળ બ્રાહ્મણોમાં પ્રચલિત હોવાથી બ્રાહ્મ કહેવાતી હશે.

યજ્ઞ કરાવનાર બ્રાહ્મણ ઋત્વિજને અલંકાર સહિત કન્યા આપવાના વિધિને દૈવવિવાહ કહેતા. યજ્ઞયુગમાં યજમાન પુરોહિતનું કન્યા આપીને સન્માન કરતા.

આર્ષ

આર્ષ વિવાહમાં કન્યાનો ઋષિપિતા વર પાસેથી એક બે જોડ ગાયો લઇ કન્યાનું લગ્ન તેની સાથે કરી આપતો. ઋષિને આશ્રમમાં દુહિતાની જે મદદ મળતી તેનો બદલો ફક્ત એક બે જોડ ગાયોથી વળી રહેતો હશે, અથવા ઋષિઓ નિર્લોભી હોવાથી ખપ પુરતુ ગોધન લેતા હશે. આર્ષ વિવાહ એ આસુર વિવાહનો સક્ષ્મ પ્રકાર છે જો કે તેમાં કન્યાવિક્રયનું નિંદ્ય સ્વરૂપ અપ્રગટ હોવાથી આર્યોએ આ વિવાહપદ્ધતિ તરફ નાપસંદગી બતાવી નથી.

પ્રાજાપત્ય

પ્રાજાપત્ય વિવાહમાં વધૂવરને કન્યાનો પિતા વિધિપૂર્વક આશીર્વાદ આપે છે કે "તમે બન્ને ચિરકાળ એકત્ર રહી ધર્મકૃત્ય કરો." આ પ્રકારમાં વરકન્યાને આશીર્વાદ મળે છે એટલે પ્રથમ વરકન્યા પોતે જ એક બીજાની પસંદગી કરી કન્યાના પિતાના આશીર્વાદ મેળવતાં હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આસુર

આસુર વિવાહમાં કન્યાના સગાને વર તરફથી બને તેટલું દ્રવ્ય અપાઇને લગ્ન થાય છે. આમાં ચોખ્ખો કન્યાવિક્રય થાય છે તેથી તે નિન્દ્ય ગણાય છે. અસુર નામથી ઓળખાતી સંસ્કૃતિવાન જાતિમાં આ રિવાજ હશે તેથી કન્યા ખરીદીને કરવામાં આવતાં લગ્નને આસુર વિવાહ તરીકે ઓળખાવામાં આવ્યો. જે વ્યક્તિ બ્રાહ્મવિવાહ પદ્ધતિએ કન્યા આપે પણ કન્યા આપ્યા બદલ ધન કે બીજો બદલો લે તે કન્યાવિક્રય કરતી હોવાથી એ લગ્ન ખરેખરે આસુર પધ્ધતનું જ ગણાય.

ગાંધર્વ

ગાંધર્વ વિવાહમાં સ્ત્રી પુરુષ એક બીજાની સંમતિથી સમાગમ કરી લગ્નગ્રંથિથી બંધાય છે. આ પધ્ધત મૂળ ગંધર્વ જાતિમાં પ્રચલિત હોવાથી ગાંધર્વ કહેવાતી હશે. ક્ષત્રિય રાજાઓ ઘણી વખતે ગાંધર્વ વિવાહથી કન્યાઓને પરણુતા. આ પદ્ધત હવે ક્વચિત નજરે પડે છે. સુસંસ્કૃત પ્રજામાં કામુકતા અંકુશમાં આવતાં આ પધ્ધતિ ઓછી પસંદગી મેળવે છે.

રાક્ષસ

રાક્ષસ વિવાહમાં કન્યાના સગાંવહાલાં સાથે યુધ્ધ કરીને કન્યાનું હરણુ કરી તેની સાથે લગ્ન કરવામાં આવે છે કન્યાને લઈ ગયા પછી તેની ઇચ્છા ; ન હોય તો બાર મહિના સુધી વિચાર કરવાની તક મળતી અને દરમ્યાન તેને સમજાવવા પ્રયત્ન થતો, તેમ છતાં ન સમજે તો બાર મહિના પછી બળાત્કારે તેની સાથે લગ્ન કરવામાં આવતું. જો કે આવા લગ્નમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રુકિમણી હરણ તથા સુભદ્રાહરણ મૂકી શકાય તો પણ આ પધ્ધતમાં મારામારી ને કાપાકાપીને સ્થાન હોઇ કન્યાના માબાપ, ભાઇ વગેરે સાથે વેર બંધાતું હોવાથી સમાજ તેને નાપસંદ કરતો. કન્યાનું અપહરણ અથવા મનુષ્યનયનનો ગુન્હો કરી બળજબરીથી લગ્ન કરવાનું શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ કેવી રીતે પસંદ કરે? યુધ્ધપ્રિય ક્ષત્રિયોમાં જ આવી રીત પ્રચલિત હોય. સંસ્કૃતિમાં પછાત રાક્ષસ જાતિમાં લગ્ન માટે કન્યા બીજી જાતિમાંથી હરણ કરવાનો રિવાજ હશે તે ઉપરથી આ પધ્ધતનું નામ રાક્ષસ વિવાહ પડેલું જણાય છે.

પૈશાચ

પૈશાચ વિવાહમાં સુઇ રહેલી અથવા માદક પદાર્થોના સેવનથી બેભાન બનેલી સ્ત્રીને ઉપાડી જઈ તેના ઉપર બળાત્કાર કરીને પત્ની તરીકે રાખવામાં આવતી. લગ્નનો આ પ્રકાર સૌથી નિન્દ્ય ગણાયો છે. માત્ર બળાત્કાર થયા પછી કોઈ એવી કન્યા સાથે લગ્ન ન કરે ને થનારી સંતતિ અનૌરસ ઠરે તેથી એ કન્યા તથા તેની સંતતિના રક્ષણ સારૂ બળાત્કારને પણ લગ્નનો એક પ્રકાર ગણી બળાત્કાર કરનાર ઉપરજ પતિ તરીકેની તમામ જવાબદારી નાખવાનો આશય હોવાનું જણાય છે. વળી આ બળાત્કાર એવા સંજોગોમાં થાય છે કે જે વખતે સ્ત્રી બેભાન અગર ઉંઘતી હોવાને લીધે તેનો વિરોધ કરી શકતી નથી, એટલે સ્ત્રીનો તેમાં જરા પણ દોષ નથી. આ પ્રથા જંગલી પિશાચ જાતિમાં પ્રચલિત હશે તેથી તેનું નામ પૈશાચ વિવાહ પાડવામાં આવેલું જણાય છે.

પસંદ તથા નાપસંદ વિવાહ

આ પ્રથાઓ પૈકી પહેલી ચાર પસંદ અને પાછલી ચાર નાપસંદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિવાહ પદ્ધતિઓ ગણાતી. તેમાંથી આજે બ્રાહ્મ વિવાહ પ્રચલિત છે અને કન્યાવિક્રયના પ્રસંગે આસુર વિવાહના દર્શન થાય છે. હાલના યુગમાં ગાંધર્વ વિવાહની જગો સંવનન સાથે પ્રેમવિવાહે લીધું છે. પરંતુ લગ્ન વિધિ આવશ્યક મનાય છે. બ્રાહ્મ વિવાહની પદ્ધતિ ઇષ્ટ છતાં તેમાં વરવિક્રયનો દોષ કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં પેઠો છે. વરને સાલંકૃતા કન્યા આપવામાં મરજીઆત તત્ત્વ હતું. કન્યાના પિતા અલંકાર સહિત કન્યા આપે ને તે ઉપરાંત વરનું સન્માન કરવા દક્ષિણા તરીકે રાજી ખુશીથી કંઇક ભેટ આપતા. એ ભેટનું સ્વરૂપ વરવિયક્રયમાં પરિણમ્યું છે.

કુળવાનશાહીના દુષ્પરિણામ

વરવિક્રય, કન્યાવિક્રય, વિધવા વિવાહનો પ્રતિબંધ, બહુ-પત્નીકત્વ, બાળલગ્ન વગેરે સામાજીક સડાનું મૂળ ‘ ઉચ્ચતર લગ્ન ’ પદ્ધતિ અથવા કુળવાનશાહીમાં છે. એ પ્રથા પ્રમાણે દરેક કુટુંબ કન્યાનું લગ્ન પોતાના કરતાં ઉચ્ચ કુળના કુટુંબમાં અથવા સરખા દરજ્જાનાં કુટુંબમાં કરવા માગે છે પણ ઉતરતા કુળમાં કરવા ઇચ્છતું નથી.

કુળવાનશાહીનું સ્વરૂપ

દરેક જ્ઞાતિમાં સામાન્ય રીતે કુટુંબો ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયલાં હોય છે. ઉત્તમ, મધ્યમ, અને કનિષ્ઠ. પૂર્ણ કુળવાન કુટુંબો ઉત્તમ ગણાય છે, મધ્યમ કુળવાન કુટુંબો મધ્યમ ગણાય છે ને બાકીના કનિષ્ઠ ગણાય છે. ઉત્તમ કુટુબોના વર માટે ત્રણે વિભાગની કન્યાઓના માબાપ હરીફાઈ કરે છે, અને એવા વરની સંખ્યાં મર્યાદિત હોવાથી વરના માબાપો ઘણે ભાગે પૈસાની લાલચથી, જેમના તરફથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વધારે રકમ વાંકડા કે પરઠણ તરીકે મળે તેમની કન્યાઓ સ્વીકારે છે. તેથી પૈસાદાર મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ કુળવાનોની કન્યાઓ જેટલે અંશે ઉત્તમ કુળવાન કુટુંબોમાં સ્વીકારાય છે તેટલે અંશે ઉત્તમ કુળવાન પૈકી ગરીબ કુટુંબોની કન્યાઓ કુંવારી રહે છે. 'ઉચ્ચતર લગ્ન' પદ્ધતિને લીધે ઉત્તમ કુળવાન ગરીબ હોય તો પણ પોતાનાથી ઉતરતા કુળવાન કુટુબમાં કન્યા આપી શકતો નથી, અને સરખા દરજ્જાના કુળવાનમાં દેવા માટે રાંડયા છાંડયાની રાહ જોવી પડે છે, અને એવા ગરજાળ વર ઉમરે મોટા હોય તો પણ પહેરામણી આપવાની જરૂર નહીં હોવાથી, અથવા ગરીબની ગુંજાશ પ્રમાણે આપવી પડતી હોવાથી 'અસમાન લગ્ન' અથવા કજોડાં થાય છે, એટલે નાહની ઉમરની કન્યા અને મોટી ઉમરના વરના લગ્નને ઉચ્ચતર લગ્ન પદ્ધતિ આડકતરી રીતે ઉત્તેજન આપે છે.

વળી ઉત્તમ કુળવાન વર માટે સખત હરીફાઇ રહેવાને લીધે એવા કુળવાન ઘરમાં પરણેલી કન્યાનો જરા પણ વાંક શ્વશુર પક્ષની દૃષ્ટિએ નીકળે તો વધૂ તરીકે અનેક જુલમ તેને સહેવા પડે છે, અને દુઃખ ન ખમાય તો કુવો પૂરવો પડે છે અને એના દાખલા 'પાટીદાર' માસિક દર મહીને આપે જાય છે.

બીજું પરીણામ એ આવે છે કે પૈસાની લાલચે લગ્ન કરનાર કુટુંબ કેટલીક વખતે પૈસા ખલાસ થવા આવતાં વધુ પૈસા આપવા વધુ ઉપર દબાણ કરે છે, પીએર મોકલી આપે છે, તેડાવતા નથી, અને કન્યાના માબાપ કે ભાઈ વગેરે વધુ નાણાં આપે તો જ સાસરે તેડે છે અને કન્યાના પીએરીઆંને નીચોવ્યા કરે છે. કેટલીક વખતે ઉત્તમ કુળવાન કુટુંબના માણસો છોકરાને ફરી પરણાવવા કાઢી બીજા કોઈ કુટુંબ પાસેથી સારી પરઠણ મેળવી એક ઉપર બીજી પત્ની આણે છે અને બહુપત્નીકત્વના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સડાને દાખલ કરે છે. અને કુળવાન વર માટે મરી ફીટનારા એક ઉપર બીજી દેવા પણ નીકળી આવે છે. કેટલીક વખતે એક ઉપર બીજી મળવાનો સંભવ ન હોય ત્યારે જીવતી પત્નીની તબીએતની કાળજી ઓછી લેવાઈ તે ગુજરી જાય છે અને કવચિત પ્રસંગે વિષ પ્રયોગ વગેરેનું અવલંબન કરી એ સ્ત્રીનો કાંટો કાઢી નાખવામાં આવે છે અને એવી રીતે રાંડેલા વરને માટે પડાપડી થતાં ફરીથી સારી રકમ બીજી કોઈ કન્યાના માબાપથી મેળવી લેવાય છે. આમ કુળવાનોને ત્યાં પરણતી કન્યા તરવારની ધાર ઉપર જીંદગી ગુજારે છે અને વરવિક્રયની પ્રથાથી દુઃખી થાય છે.

મધ્યમ કુળવાન માટે મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ કુળવાન કુટુંબો હરીફાઇ કરે છે. ઉત્તમ કુળવાનને દેતાં બાકી રહેલી કન્યાઓની હરીફાઈ હોવાથી મધ્યમ કુળવાન કુટુંબોની બાકી રહેલી કન્યાઓ તથા કનિષ્ઠ કુળવાન કુટુંબોમાંથી થોડીક કન્યાઓ મધ્યમ કુળવાન કુટુંબના વરને પરણી શકે છે. આ કુટુંબોમાં વર વિક્રયનું તીવ્ર સ્વરૂપ દેખાતું નથી, માત્ર પ્રતિષ્ઠા ખાતર પહેરામણીમાં અમુક પ્રમાણસર રકમ ઘણે ભાગે લેવાય છે.

કન્યા વિક્રયને ઉત્તેજન

કનિષ્ઠ કુટુંબોના વરને ઉત્તમ કે મધ્યમ કુળવાન કુટુંબની કન્યાઓ મળે નહીં, અને પોતાના ઘરમાંથી કેટલીક કન્યાઓ ઉચ્ચતર લગ્ન પદ્ધતિને લીધે ઉત્તમ કુળવાન તથા મધ્યમ કુળવાનમાં ગએલી હોવાથી કન્યાઓની તૂટ પડે છે. આ કન્યાઓ ઘણે ભાગે એવા માણસોને ત્યાં હોય છે કે જેઓ ઉત્તમ કે મધ્યમ કુળવાનમાં સાધનના અભાવે હરીફાઈ કરી શકેલા નહી. એવા ગરીબ સ્થિતિના તથા સૌથી કનિષ્ઠ દરજ્જાના હોય છે અને ખપ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને છતના ધોરણે માગણી કરનાર વર વધારે ને કન્યાઓ ઓછી હોવાને લીધે તેઓ સાટાં, તેખડાં તથા કન્યા વિક્રયના સડામાં પડે એ કુદરતી છે.

બહુપત્નીકત્વ પોષાય છે

આમ ઉચ્ચતર લગ્ન પદ્ધતિ ઉત્તમ કુળવાનોમાં વરની સંખ્યાના પ્રમાણમાં કન્યાની છત વધારે પ્રમાણમાં પેદા કરતી હોવાથી વરવિક્રયને અને કનિષ્ટ કુળવાનોમાં કૃત્રિમ રીતે કન્યાની તૂટ પેદા કરી કન્યાવિક્રયને ઉત્તેજન આપે છે. ઉત્તમ કુળવાનોમાં બહુ પત્નીકત્વની પ્રથાના પ્રચાર તથા પૂત્રવધુની દુઃખી જીંદગી માટે ઉચ્ચતર લગ્ન પદ્ધતિ જવાબદાર છે.

વિધવાવિવાહને નાતર

વળી જ્યાં કુંવારી કન્યાના લગ્ન માટે પરઠણ આપવી પડતી હોય ત્યાં વિધવા પુત્રિઓને લગનના બજારમાં આણી હરીફાઇ વધુ તીવ્ર બનાવવી કન્યાના માબાપને પરવડે નહી, તેમજ ફરીથી પરણાવી પરઠણુના બમણા બોજા નીચે આવી પીલાઇ જવાની આપત્તિ લાવનાર વિધવાપુત્રીના પૂનર્લગનને કયા માબાપ ઉત્તેજન આપે ? એટલે વિધવાવિવાહ સામે મૂકાયલો પ્રતિબંધ ઉચ્ચતર કુળવાનમાં કન્યા પરણાવનારાં માબાપોને આશીર્વાદ સમાન નીવડયો છે; જો વરવિક્રયનો ત્રાસ ન હોત તો વિધવાના પુનર્લગન વધુ પ્રમાણમાં ઉચ્ચ વર્ણન હિન્દુઓ કરત. વળી દરેક કન્યાને નિદાન એક વખત વર મેળવી આપવામાં વિધવાવિવાહ સામે મૂકાયલો પ્રતિબંધ સરળતા કરી આપે છે. પરંતુ જ્યાં કન્યાવિક્રયનો સડો પસર્યો હોય ત્યાં એ સડાનો નાશ વિધવાના પુનઃલગ્નની નવી પ્રથા જ કરી શકે. એટલે કનિષ્ઠ કુળવાન કુટુંબો માટે વિધવાવિવાહ એ કન્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મફત મેળવી આપવામાં સરળતા કરતો હોવાથી આશીર્વાદ સમાન છે. કહેવાનો હેતુ એ છે કે ઉચ્ચતર લગ્ન પધ્ધતિએ વિધવાવિવાહને ઉત્તેજન મળતું અટકાવ્યું છે.

કજોડાં

આ કુળવાનશાહીને લીધે કેટલીક વખતે પરઠણના લોભે વરના વાલીઓ વર કરતાં મોટી કન્યા લઇ વરકન્યાનો સંસાર ધૂળમાં મેળવે છે; કેટલીક વખતે પૂરી પરઠણ આપવાની સવડ ન હોવાને લીધે વૃધ્ધકુંવારીવિવાહ પણ કુળવાન કન્યાના માબાપ કરી નાંખે છે; અને મોટે ભાગે વૃદ્ધને કોઈ મફત કન્યા દેવા તૈયાર નહીં હોવાથી પૈસા લઇને કન્યા આપવામાં આવે છે.

બાળલગ્નને કુળવાનશાહી પોષે છે.

કુળવાન વર મેળવવાની હરિફાઇમાં કન્યા આપવાની ઉતાવળ થાય છે અને જો કોઈ શખસ એવી હરીફાઈ ન કરે તો બધા યોગ્ય ઉમરના વરના વિવાહ (સગાઈ) થઇ જતાં તેની કન્યા માટે લાયક વર ન્યાતમાં શિલ્લકજ ન રહે અને રાંડયા છાંડયાની રાહ જોવી પડે. તેથી સારા વર મેળવવાની હરીફાઇમાં જેમ જલદી વર મેળવાય તેમ સારૂં એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થતાં બાળપણમાં છોકરાંની સગાઇ કરવી પડે, અને સગાઇ થયા પછી લગ્ન જેમ બને તેમ જલદી કરવામાં કન્યાના માબાપનો સ્વાર્થ રહે. બીજો કોઇ એ વરને ઉઠાવી ન જાય એટલા માટે લગ્ન કરી નાખવા વધારે સલાહભર્યું છે. વળી વર ન્યાતનો ને ન્યાતનો જોઇતો હોવાથી વર મેળવવાનું ક્ષેત્ર સંકુચિત્ત રહે છે, ને તેમાં પણ ગુજરાતમાં ગોળ તથા એકડાએ તે એટલું સંકુચિત કરી મૂકયું છે કે લોકો બાળકોની સગાઇ જો કિશોરાવસ્થામાં ન કરે તો વર જ મળવો મુશ્કેલ પડે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આમ બાળલગ્નને ગોળ, એકડા, ન્યાતનું ટુંકું ક્ષેત્ર, કુળવાનશાહી વગેરે ઉત્તેજન આપે છે.

વિદ્યાની કુળવાનશાહી

જૂની કુળવાનશાહીને બદલે અંગ્રેજી ઉચ્ચ કેળવણીના યુગમાં વિદ્યાની કુળવાનશાહી કેટલેક દરજ્જે અમલમાં આવી છે. તેના પરીણામે બંગાળા તથા મહારાષ્ટ્રમાં જેમ વર સુશિક્ષિત તેમ 'હુંડા'ની રકમ વધારે આપવી પડે છે. વરને ઉત્પન્ન ઓછું આવતું હોય તો ભલે પણ તે ભણેલો છે એટલાજ કારણથી લગ્નના બજારમાં તેના ભાવ બોલાય છે; અને જો સુશિક્ષિત છતાં આવક સારી હોય તથા મિલકતદાર હોય તો એવા વરની કિંમત બેહદ વધી પડે છે. બંગાળામાં કન્યાના માબાપને ઘરબાર વેચીને પણ તેના લગ્ન કરવાનો પ્રસંગ આવતો હોવાથી પિતાની મુસ્કેલી ટાળવા કોઇક કોઇક કન્યા આપઘાત પણ કરે છે એમ વર્તમાન પત્રો ઉપર જણાય છે પણ તે પૂરતી અસર સમાજ ઉપર થએલી જણાતી નથી. પરણનારા યુવાનો જો પણ લે કે અમે વેચાઇશું નહીં પણ કન્યાની વસ્તુતઃ લાયકાત પ્રમાણે પસંદગી કરી લગ્ન કરીશું ? તો આ ઝઘડો બંધ પડે. પરંતુ માનવ સ્વભાવ પ્રમાણે તેમ થવું મુસ્કેલ છે. કરાંચીમાં આમીલ જ્ઞાતિની કેટલીક સુશિક્ષિત કન્યાઓએ પહેરામણી માગનાર વર સાથે ન પરણવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. જો આવી પ્રતિજ્ઞા સર્વ કન્યાઓ લે તો આપોઆપ આ બદી નાશ પામે.

બાળ લગ્નના કારણો

મુસ્લીમ આક્રમણ ને લીધે હિન્દુઓની કુમારિકાઓનાં હરણ થતાં હતાં તેથી બાળલગ્ન દાખલ થયાં એમ કહેવામાં આવે છે. તે વખતે મુસલમાનો પરણેલી સ્ત્રીઓને લઇ જતા નહી પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુમારીકાઓને ઉઠાવી જતા. તેથી સમાજના રક્ષણ સારૂ બાળપણમાંજ કન્યાઓને પરણાવી દઇ મુસ્લીમોની કામુકતામાંથી મુક્ત રાખવા આ ઇલાજ લેવાયો હતો. મુસ્લીમોના આક્રમણને લીધે બાળલગ્નો કરવા વિશેષ કારણ મળયું હતું એ વાત સાચી છે. પણ મૂળ રિવાજ એટલાજ કારણથી પડયો એમ કહેવું મુશ્કેલ છે.

વેદ કાળમાં બાળલગ્નો નહતાં પરંતુ હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબની સંસ્થાનો વિકાસ થતાં કુટુંબના વડીલ પુરૂષની સત્તા વધતી ગઇ અને રોમનો માફક પિતૃસત્તાક કુટુંબમાં તે અમર્યાદ સત્તા ભોગવવા લાગ્યો. એ સત્તાને લીધે મજીઆરૂં કુટુંબ એ હિન્દુ વર્ણાશ્રમ સમાજનું એકમ મનાવા લાગ્યું. લગ્ન સંબંધ વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે નહીં પણ કુટુંબ કુટુંબ વચ્ચે થઇ લગ્ન સંબંધથી બંધાયલા કુટુંબો એકબીજાને મદદ તથા સહકાર આપતાં હોવાથી અરસપરસ બળ વધારતાં હતાં. આજે પણ જ્ઞાતિઓમાં જથ્થાવાળા જીતે છે, તેમ તે વખતે બળવાન કુટુંબો લગ્નસંબંધીથી જોડાતાં તો તેમનું બળ વધતું અને ઓછા બળવાળાં ઉપર સરસાઇ ભોગવતાં. આમ લગ્ન જ્યારે મૈત્રી તથા બળ વધારવાનું સાધન બન્યું અને પુરાતન કાળમાં સંઘશકિતની ખાસ જરૂર હતી ત્યારે પરણનાર વ્યકિતની અસર પરસ પસંદગી ગૌણ ગણાતાં અને મજીઆરા કુટુંબનું હિત પ્રાધાન્ય ભોગવતું. આ પરિસ્થિતિમાં કુટુંબના વડીલ પરણાવવાની વ્યકિતનું વ્યકિતત્વ ખીલતાં પહેલાં સગાઇ કરે તથા લગ્ન કરે તો વિરોધ ન ઉઠે. પુખ્ત ઉમરના થયા પછી વધૂવરને પરણાવવામાં આવે તો વ્યકિતત્વ ખીલવાને લીધે વધૂ અગર વરને સંબંધ નાપસંદ હોય તો તેમના વિરોધનો સામનો કરવો પડે અને કુટુંબમાં કલેશ વધે. તેથી પરણનાર જેટલાં નાહના હોય તેટલું કુટુંબના વડીલને વધારે ફાવતું આવે અને વિરોધ ન ઉઠતાં આનંદથી લગ્ન કરી શકાય. ખેતીપ્રધાન સંસ્કૃતિમાં જમીન પુષ્કળ અને કામ કરનારા થોડા હોય ત્યારે કામ કરવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટે જેટલાં માણુસ વધારે મળે તેમ સારૂં એવી પરિસ્થિતિ હોવાથી કુટુંબના વડીલ પુત્રવધૂઓ જેમ બને તેમ વહેલી લાવવા કુદરતી રીતે લલચાયા. આમ કૃષિપ્રધાન સમાજમાં મજીઆરા કુટુંબની પ્રથાએ બાળલગ્ન તરફ સમાજનું માનસ કેળવ્યું અને બાળલગ્ન વડીલશાહીને પોષક તથા મજીઆરા કુટુંબનું હિત સાધનારૂં જણાયું.

વળી પ્રાચીન કાળમાં પુખ્ત ઉમરે થતાં લગ્નને લીધે સમાજના હીનભાગમાં લગ્નપૂર્વ અનિયંત્રિત જાતીય સમાગમના બૂરાં પરીણામ દેખાવા લાગ્યાં. કુદરતે સ્ત્રી માટે રજોદર્શન એ ગર્ભધારણની લાયકીના ચિહ્ન તરીકે રાખ્યું છે. કુદરતનો હેતુ વસતિ વધારવાનો છે અને તે હેતુ પાર પાડવા માટે સ્ત્રી પુરૂષમાં જાતીય આકર્ષણ તથા સંભોગેચ્છા મૂકાયાં છે. એટલે કુદરતની દૃષ્ટિએ રજોદર્શન થાય ત્યારથી તે બંધ પડે ત્યાં સુધી સ્ત્રીજાતિ પ્રજોત્પત્તિ માટે લાયક છે, અને તેથી એ મુદત દરમ્યાન પુરૂષ જાતિ તરફ કુદરતી રીતે આકર્ષાય છે. એ આકર્ષણનું પરી-ણામ લગ્ન મોડાં થાય તો લગ્નપૂર્વ ભોગવાતા સંસાર સુખમાં આવવાનો સંભવ વધે છે, અને આજે યુરોપ અમેરિકામાં મોડાં લગ્ન કરવાનો રિવાજ છતાં લગ્નપૂર્વ વ્યભિચાર વિદ્યાપીઠો તથા હાયસ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાર્થીનીઓમાં પ્રવર્તતો હોવાનું જોઇ વહેલાં લગ્ન કરાવવા કેટલાક વિચારકો જણાવે છે. ગમે તેમ હોય, આપણા દેશમાં રજોદર્શન પછી ઘણા મોડાં લગ્ન કરવાનાં બૂરાં પરીણામનું ભાન સમાજના નેતાઓને થતાં તેમણે એવાં લગ્ન બંધ પાડી જેમ બાળકને ભૂખ તથા તરસ માટે ખોરાક તથા પાણી પૂરાં પાડવામાં આવે છે તેમ માનવમાત્રમાં કુદરતે મૂકેલી જાતીય ભૂખ સંતોષવા માટે વહેલાં લગ્ન કરવાનો રિવાજ શરૂ કરી રજોદર્શન થાય ત્યારે કન્યાને ગર્ભાધાનને લાયક ગણી ગર્ભ ધારણ કરાવનાર પતિ પણ એવી કન્યાને પૂરો પાડવામાં આવ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રથમ આશ્રમ ધર્મને લીધે પુરૂષના લગ્ન નાહની ઉમરે થતાં નહીં કારણ ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી નિદાન બાર વર્ષ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ પાળી અભ્યાસ કરવો પડતો હોવાથી વીસ વર્ષ પહેલાં કોઇ પણ બ્રાહ્મણ લગ્ન કરી શકતો નહીં અને ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને જનોઇ મોડી અપાતી હોવાથી છેક ૨૩–૨૪ વર્ષ સુધી તેઓ કુંવારા રહેતા. પરંતુ આશ્રમ ધર્મની પડતી થતાં પુરૂષોના પણ લગ્ન વહેલાં થવાં માંડયાં, અને સમાજ સમતુલા ધારણ કરી શકતો નહીં હોવાથી મોડાં લગ્નના એક છેડા ઉપરથી બાળલગ્નના બીજા છેડા ઉપર પહોંચી ગયો. પરંતુ વૈદ્યોના કહેવા પ્રમાણે સોળ વર્ષની અંદરની સ્ત્રી તથા પચીસ વર્ષની અંદરના પુરૂષના બાળકો જન્મતાં મરે, રોગી રહે, દુર્બળ રહે, દુઃખી થાય એટલે રજોદર્શન પછી પણ ગર્ભાધાન માટે યોગ્ય શારીરિક લાયકાત મેળવવા માટે રજોદર્શન પછી ત્રણેક વરસ જવાં જોઇએ; અને કન્યાઓને યોગ્ય રીતે ઉછેરવામાં આવે તો રજોદર્શન થતાંની સાથે જાતીયસંભોગ રૂપી ખોરાક પૂરો પાડવાની જરૂર સુપ્રજનનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ રહે નહીં.

એક વખતે વહેલાં લગ્ન કરવાની પ્રથા શરૂ થતાં ' ઉચ્ચતર લગ્ન ' પદ્ધતિએ એ રિવાજને ઉપર જણાવ્યા મુજબ પોતાની કન્યા માટે વર મેળવવાની હરીફાઇમાં ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું અને ઘોડીયાંમાં બાળક ઝડપાવાં લાગ્યાં. કડવા કણબીઓમાં તો કેટલીક વખતે ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ ફેરા ફરે છે, અને એકને પુત્ર અને બીજીને પુત્રી અવતરે તો લગ્ન કાયમ ગણાય છે.

ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં કુળશુદ્ધિ તથા લોહીશુદ્ધિ માટે તથા લગ્ન-પૂર્વ વ્યભિચાર અસંભવિત બનાવવા માટે વહેલાં લગ્નની પ્રથા શરૂ થઈ ' વહેલાં લગ્ન 'માંથી બાળલગ્નની પ્રથા વિકાસ પામી અને ઉચ્ચ જ્ઞાતિની પ્રતિષ્ઠા તથા સામાજીક દરજ્જો મેળવવા માટે ઉતરતી જ્ઞાતિઓએ તેમનું અનુકરણ કર્યું. અને બાળલગ્નની બદી આખા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમાજમાં પ્રસરી, ઉતરતી જ્ઞાતિઓને આર્થિક સંકડામણને લીધે બેચાર છોકરાં સાથે પરણાવવાની તક બાળલગ્નની પ્રથાએ આપવાથી ફાવતું આવ્યું અને તે જ્ઞાતિઓ બાળલગ્નના દુષ્ટ રિવાજના વધારે ભોગ થઇ પડયા. બાળલગ્ન મલબારમાં તેમ તદ્દન દક્ષિણ હિન્દમાં નથી. દા. હટન કુળવાનશાહી ઉપરાંત બાળલગ્નને ઉત્તેજન આપનાર તરીકે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષોની વધારે પડતી સંખ્યાને લીધે જેમ બને તેમ સ્ત્રી મેળવી લેવાની પુરૂષોની હરીફાઇને વધારે મહત્વ આપે છે. તેઓ બાજુ એક કારણ એવું આપે છે કે પરણ્યા વગર માણસ મરી જાય તો તેનું મરણોત્તર અસ્તિત્વ બંધ પડે છે એવી બીક આસામથી ફીજી સુધીની જંગલી જાતોમાં છે, અને તેથી હિન્દમાં બાળલગ્નને ઉત્તેજન મળ્યું હોય તેમજ કેટલેક ઠેકાણે શબને બાળતાં પહેલાં કુંવારા શખસનું લાક્ષાણિક લગ્ન કરવાનો રિવાજ દાખલ થયો હોય.

બાળલગ્નની તરફેણમાં દલિલો.

બાળલગ્નની પ્રથામાં કેટલાંક સારાં તત્વો છે એમ કહેવામાં આવે છે. બચપણમાં બાળકને જેમ વાળીએ તેમ વળે એમ હોવાથી કન્યાને ભાવિ સાસરાના કુટુંબ સાથે એકરૂપ કરવાના પ્રસંગો ગોઠવવામાં આવતા, તથા ત્યાંની રીતભાત ગ્રહણ કરવા તક મળતી. અમુક પુરૂષ કે અમુક સ્ત્રી તરફ બાળપણમાં ખાસ આકર્ષણ હોતું નથી, તેથી નાનપણમાં માબાપે ગોઠવી આપેલા લગ્નમાં લગ્ન પછી પ્રેમ વિકસાવવા તક મળી તે સુખી નીવડતાં. માબાપના અનુભવને લીધે પસંદગી સારી થતી; ક્ષણિક જાતીય મોહને સ્થાન ન હોવાથી યુવાન–યુવતીના મોહલગ્નો કરતાં ગોઠવેલાં બાળલગ્નો વધારે સુખી નીવડતાં. યુવાન યુવતીને અનુભવ નહીં હોવાથી મોહમાં તણાઈ ખોટી પસંદગી થઈ લગ્ન દુઃખી થવાનો જે સંભવ રહે છે તે સંભવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માબાપોની અનુભવી આંખે ગોઠવેલા લગ્નમાં ઓછો રહે છે. આ દૃષ્ટિમાં વ્યકિતનું વ્યકિતત્વ બાજુએ રહે છે અને સામાન્ય સામાજીક દૃષ્ટિ નજરે પડે છે, હિન્દુ માબાપો પિન્ડદાન કરનાર પુત્ર માટે જેટલા આતુર રહે છે તેટલા જ પૌત્રમુખ તથા દૌહિત્રમુખ જોવા આતુર રહે છે અને માબાપો બાળકો પરણાવવાનો લહાવો લેવા બાળલગ્નોને આનંદના ઉત્સવ માને છે.

બાળલગ્નના ભયંકર પરિણામ

પરંતુ આ પ્રથાના ભયંકર પરિણામનું ભાન તેમને નથી બાળલગ્નને લીધે અપકવ પતિપત્નીનો સમાગમ થતાં બન્નેના શરીર તટી પડે છે, વહેલી વહેલી સુવાવડો આવતાં બાળમાતાઓ દુર્બળ બાળકોને જન્મ આપે છે. બાળમાતાના શરીર સુવાવડમાં ઘસાઇ જાય છે. અને સુવાવડમાં જ અનેક બાળમાતાઓ ગુજરી જાય છે. બાળક જન્મે છે તો સુએલું જન્મે, નબળું જન્મે અગર રોગ-ગ્રસ્ત રહે, અને બાળમાતાઓના બાળકો પૂરતી જીવનશક્તિ ધરાવતા નહીં હોવાથી બાળમરણનું પ્રમાણ આપણા દેશમાં બહુ ભારે આવે છે. નહાનપણમાં બાળક મરતા માતાને ફરી સુવાવડો વહેલી આવે છે અને યુવાવસ્થા પહોંચતાં સુધીમાં ઘણી વખતે તે સ્વર્ગે સીધાવે છે, હિન્દમાં જન્મ તથા મરણ પ્રમાણ બીજા દેશોના પ્રમાણમાં ઘણું વધારે છે તેનું મુખ્ય કારણ બાળલગ્ન તથા બાળસંભોગ છે. બાળમાતા પાસે આપણે બાળકની યોગ્ય ઉછેરની આશા રાખી શકીએ નહીં, કારણ માતા પોતે જ બાળક છે. બાળપિતા પણ લગ્નની ધુંસરીમાં જોડાતાં કવખતે ગંભીર બની વૃદ્ધમાનસ સેવવા લાગે છે; એવા બાળપિતા અગર બાળપતિનું શિક્ષણ પણ બગડે છે અને બે બાજુથી મીણબત્તી બાળવામાં આવે તો જે પરીણામ આવે તે જ પરીણામ અભ્યાસનો બોજો તથા લગ્નજીવન લાવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને શારીરિક આરોગનો નાશ થતાં અધુરે અભ્યાસ મૂકી દઇ સુખી તથા મધુર ભાવિના સ્વપ્ના છોડી દેવાં પડે છે.

વળી બાળલગ્નમાં પરણનાર વ્યકિતની ઇચ્છાને સ્થાન નહી હોવાથી વ્યકિતત્વના વિકાસની દષ્ટિએ તે અનિચ્છનીય છે. શારીરિક તથા માનસિક ક્ષય કરી હિન્દની હિન્દુ પ્રજાને અલ્પજીવી, રોગિષ્ટ, નિર્બળ તથા નિર્માલ્ય બનાવી ગુલામીમાં સડાવનાર બાળલગ્નો જ છે.

બાળલગ્ન અને બાળસંભોગ એક વસ્તુ નથી. જ્યાં બાળ-લગ્ન છતાં બાળસંભોગ નથી પણ પુખ્ત ઉમરે પહોંચ્યા પછી જ કન્યાને સાસરે વળાવવામાં આવે છે ત્યાં ફકત બાળવિધવા થવાના જોખમ શિવાય બીજું નુકશાન થતું નથી દીકરીની મજુરીનો લાભ જેટલા દિવસ લેવાય તેટલો વધારે લેવા તરફ મજુરીઆ વર્ગમાં બાપપોની વૃત્તિ રહે છે. અને તેથી એવા વર્ગની કન્યાઓનો બાળલગ્નના વધુ માઠાં ફળમાંથી બચાવ થાય છે. તેથી ઉલટ કન્યાના લગ્ન બીજી કોમના પ્રમાણમાં મોડાં કર્યાં છતાં લગ્નની રાત્રે જ સંસારસુખ ભોગવનાર રાજપુતોમાં જરૂર કરતાં વહેલો સંસાર માંડવાના માઠાં પરિણામ આવે છે. ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં બાલગ્ન તથા બાળસંભોગ બન્ને પ્રવર્તતાં હોવાથી એ જ્ઞાતિઓનો હ્રાસ ચાલુ રહ્યો છે.

બાળવિધવાનો પ્રશ્ન

બાળલગ્નોને લીધે બાળવિધવા થાય છે, અને ઉચ્ચ કોમોમાં તેમના પુનર્લગ્ન થતાં નહીં હોવાથી તેઓ યુવાવસ્થામાં લગ્નસુખથી વંચિત રહે છે. માનવ જાતના મોટા ભાગ માટે યુવાવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય પાળવું મુશ્કેલ છે, અને જે જાતીય ભૂખ સંતોષવા માટે રજોદર્શન પહેલાં લગન કરી સગવડ કરી આપવાનો હેતુ હતો તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળપણમાં જ વિધવા થતાં માર્યો જાય છે અને કાયદેસર બીજા પતિના અભાવે એવી વિધવાઓ ઘણી વખતે સમાજકંટકોને લીધે વ્યભિચારમાં પડે છે, હરામના હમેલ રહે છે, તથા ગર્ભપાત કરવા અથવા જન્મેલા બાળકને ત્યાગવા અથવા મારવા પ્રેરાય છે. આમ છતાં હિન્દુ જ્ઞાતિસમાજ એવા ગેરકાયદે ગર્ભ ધારણ કરાવનાર પુરૂષને કંઈ જ શિક્ષા કરતો નથી અને માત્ર વિધવાનો દોષ કાઢે છે. બાળલગ્નો બંધ પડે તો બાળવિધવાના પુનર્લગ્નો પ્રશ્ન આપો-આપ ઉડી જાય, અને વિધવાના પુનર્લગ્નના પ્રશ્નની આવશ્યકતા કેટલેક અંશે ઘટી જાય.

બાલિકા હત્યા

વરવિક્રય તથા ઉચ્ચતર લગ્ન પદ્ધતિને લીધે કેટલીક કોમોમાં બાળકીઓને જન્મતાં અથવા બાલ્યાવસ્થામાં મારી નાખવામાં આવતી. રાજપુત તથા પાટીદાર કોમોમાં આ રિવાજ ઘણા વખત ઉપર હતો પરંતુ તે શિક્ષણના પ્રસાર સાથે લગભગ બંધ પડયો છે; પરંતુ એવી કોમોમાં કન્યાનો જન્મ આફત સમાન ગણાય છે અને તે ન જીવે તો માબાપને માથેથી પરઠણ વગેરેનો બોજો ઘટે એમ હોવાથી, તેમની ઉછેર તરફ તથા રૂગ્ણાવસ્થામાં લેવા જોઈતા યોગય ઉપાય તથા સારવાર સંબંધે થોડી ઘણી બેદરકારી રાખવામાં આવે છે

બાળહત્યાનું બીજું એક કારણ જંગલી જાતોમાં એવું હતું કે કેટલીક જાતો પોતાની જાતની કન્યા સાથે લગ્ન ન કરતાં બીજી જાતની કન્યાઓનું હરણ કરીને પરણતી હોવાથી, જે જાતમાંથી કન્યાઓ હરણ થતી ને આક્રમણ સામે રક્ષણ કરી શકતી નહીં તે જાતના માબાપો એવી આપત્તિ ટાળવા માટે જન્મેલી કન્યાને મારી નાખતા. હવે બાળકીઓના હરણ ગુન્હો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગણાતાં હોવાથી એ કારણથી બાળહત્યા કરવાની પ્રથા લગભગ બંધ પડી છે.

સતી થવાનો રિવાજ

પતિ તથા પત્ની વચ્ચે જે સંબંધ હતો તે માલીક તથા મિલકત જેવો પુરાતન કાળમાં ગણાતો અને તેહો પ્રાચીન આર્યોમાં પણ હિન્દ આવતાં પહેલાં વિધવાના પુનર્લગ્ન તરફ અણગમો હતો. પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનો અભ્યાસ કરનારા જણાવે છે કે મૃત્યુ પછી પતિને ઇહલોક જેવું પરલોકમાં સંસારસુખ મળે એટલા માટે ઇજીપ્તમાં રાજાઓ ગુજરતાં તેમની પાછળ કેટલીક રાણીઓ વગેરેને મારી નાખવામાં આવતી. દાસ, દાસીઓ તથા નોકર ચાકરની સેવા મળે એટલા માટે તેમને પણ કાપી નાખવામાં આવતા તથા સુખોપભોગની દરેક ચીજ મરનારને પરલોકમાં મળે એટલા માટે કબરોમાં એવી બધી ચીજો રાખવામાં આવતી. પ્રાચીન આર્યો જયારે ભેગા વસતા હતા ત્યારે સ્ત્રી એ માલકીની સુખોપભોગની વસ્તુ ગણાતી અને કેટલીક આર્ય જાતિઓમાં ધણીની પાછળ સ્ત્રીઓ સતી થતી. એ આર્યો પૈકી જે જાતો હિન્દમાં આવી તે વધારે સંસ્કૃત હોવાથી તેમણે સતી થવાનો પુરાતન રિવાજ વેદકાળમાં છોડી દીધો અને ચિતા પાસે જઈ પહોંચેલી સ્ત્રીને તે સળગાવતાં પહેલાં ઇહ લોકમાં પાછા ફરવા કહેવામાં આવતું. પ્રત્યક્ષ પશુબલિને બદલે જેમ ભુરા કોળાથી ચલાવવમાં આવે છે, તેમ પ્રત્યક્ષ સતી થવાને બદલે પતિના ચિતા ઉપર ખડકાયલા શબ સાથે પત્નીને મૂકયા પછી ઇહ લોકમાં પાછી બોલાવી લેવાનો વિધિ કરવામાં આવતો અને પછી તેને પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ હતી. વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે નહીં પણ કુટુંબ કુટુંબ વચ્ચે લગ્નથી સંબંધ બંધાતો હોવાથી મરનાર સામાન્ય રીતે પોતાના દીએર સાથે પુર્નલગ્ન કરતી. જો મરનાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિઃસંતાન ગુજરી જાય અને વિધવા મૂકી જાય તો મરનારને પિન્ડદાન આપનાર ઉત્પન્ન કરવા માટે ફકત પુત્રોત્પત્તિના કારણુ સારૂ લગ્ન કર્યા વગર પણુ મરનારના ભાઇ સાથે સંબંધ કરી શકાતો. અને તેવા સંબંધને નિયોગ કહેવામાં આવતો એમ પાંડુ તથા ધૃતરાષ્ટ્રની ઉત્પત્તિની મહાભારતમાં આપેલી કથા ઉપરથી જણાય છે. એ નિયોગનો કલિવર્જ્ય પ્રકરણુમાં નિષેધ કર્યો છે.

આર્યો ભારતમાં વસ્યા તે વખતે તેમણે જૂનો સતીનો રિવાજ છોડી દીધો હતો, પરંતુ ભારતીય બીજા લોકોના અનુકરણને લીધે અગર અન્ય કારણુથી ફરીથી સતીનો રિવાજ ચાલૂ થયો. મજીઆરા કુટુંબમાં વિધવાનું અસ્તિત્વ મિલકત ઉપરના તેના કેટલાક હક્કોને લીધે આવકારદાયક લેખાતું નહીં; બ્રાહ્મણુ સંસ્કૃતિએ સતી થવામાં સ્રીને પરલોકમાં શાશ્વત કાળ સુધી પતિ સાથે સુખોપભોગની લાલચ બતાવી, અને પરલોકમાં જનાર પતિ ઉપર પોતાનો કેટલો અનન્ય પ્રેમ છે તેના દ્યોતક તરીકે સતી થવામાં સ્રીએ પોતાની કસોટી માની. વળી વિધવા તરીકે કઠણુ સંન્યાસિનીનું જીવન જીવવા તથા મજીઆરા કુટુંબનું વૈતરૂ અનેક દુઃખમાં કરવા કરતાં કેટલીક વિધવાઓએ સતી થવામાં વધારે લાભ જોયો હોય.

પુનર્લગ્ન સામે પ્રતિબંધ

પુનર્લગ્ન કરવાની જે છૂટ વેદકાળમાં હતી, તથા નળદમયંતીની કથા પ્રમાણે પતિનો લાંબા વખત સુધી પત્તો ન લાગે તો ફરી પરણુવાનો જે હક્ક હતો તે ધીમે ધીમે બંધ પડતાં ગયાં. મજીઆરા કુટુંબમાં વિધવા સ્રીના જે હક્ક હતા તે સંકુચિત થતા ગયા અને પુનર્લગ્ન કરી પ્રથમના પતિના કુટુંબ સાથે ઝઘડો કરે એવા પુરૂષ સાથે નશીબ જોડવાની વૃત્તિ વિધવાઓમાં ઉત્પન્ન ન થાય તેની સમાજે ખબરદારી રાખી. પતિને પિન્ડદાન આપી તેનું કલ્યાણુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવાની વિધવાઓ ઉપર ધાર્મિક ફરજ પણ હતી, અને વિધવાઓ પતિનું પારલૌકીક કલ્યાણ કરવા પુનર્લગ્ન કરતાં અટકતી. પુનર્લગ્ન થતાં વિધવાનું ગોત્ર બદલાય અને તેના હાથનું શ્રાદ્ધ પ્રથમના પતિને ન પહોંચે એ દેખીતું હતું, વળી સ્ત્રી માટે લગ્ન એ એક સંસ્કાર હતો, અને કન્યાનું દાન થતું હતું; દાન તો એકજ વખત થઇ શકે દાન થતાં કન્યાનું ગોત્ર બદલાતું. પતિના ગોત્રમાં ગયા પછી, વિધવા થતાં, પિતાને તેનું દાન કરવા અધિકાર નહોતો, પતિના કુટુંબમાંથી કોઇ દાન કરે જ નહીં, અને વિધવા પોતે પોતાનું દાન કરી શકે નહીં એવી દલિલો વિધવા વિવાહનો પ્રતિબંધ સંબંધે મળી આવે છે. વરવિક્રય તથા ‘ ઉચ્ચતર લગ્ન ’ પદ્ધતિ પણ વિધવાવિવાહને પ્રતિબંધક કેવી રીતે છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. વળી પુનર્લગ્ન કરવા સામે દરેક સમાજમાં જે લોકો પોતાને ઉચ્ચ ગણાવવા માંગે છે તે લોકોમાં સૂગ હોય છે. ઉચ્ચ કુળ દર્શક તરીકે પુનર્લગ્ન નહીં કરવા તરફ વલણુ ઈંગ્લાંડમાં પણ છે, અને ગ્રેટબ્રિટનના રાજકુટુંબના ઇતિહાસમાં છઠ્ઠા હેનરીની વિધવા શિવાય બીજી કોઈ રાણીએ પુનર્લગ્ન કર્યું પણ નથી. ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં પુનર્લગ્નનો પ્રતિબંધ થતાં ઉતરતી જ્ઞાતિઓએ પુનર્લગ્નને ઉતરતી સંસ્કૃતિનું દર્શક માની પ્રતિષ્ઠા મેળવવા ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓનું અનુકરણ કર્યું ને આજે ચરોતરના પાટીદારમાં પુનર્લગ્ન થતાં નથી; સૌથી ઉતરતી જાતોમાં તેમજ વચલી જ્ઞાતિઓમાં પુનર્લગ્ન થાય છે તો પણ ઉચ્ચ જ્ઞાતિ જેવી પ્રતિષ્ઠા મેળવવા ઉતરતી જ્ઞાતિઓમાં પુનર્લગ્ન બંધ પાડવા તરફ વલણુ રહે છે, જો કે પુનર્લગ્નનો તદ્દન પ્રતિબંધ થયો નથી.

વેદ્દા જેવી ડુંગરાળ તથા વન્ય જાતોમાં મોટી ઉમરે લગ્નવ થાય છે ને યુવક યુવતિઓમા સંવનનનો રિવાજ છે, એકપત્નીકત તરફ વલણુ છે તેમ છૂટાછેડાને પણ સ્થાન છે, એટલે બાળલગ્ન તથા પુનર્લગ્નનિષેધ સભ્યતાની પ્રગતિ સાથે આવેલાં ગણાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુનર્લગ્નની જરૂર

પુનર્લગ્નના પ્રતિબંધ તથા બાળ લગ્નની પ્રથાને લીધે હિન્દુઓની વસ્તિ ઈસ્લામી તથા ખ્રિસ્તી પ્રજાના પ્રમાણમાં ઓછી વધે છે. તેમાં ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ ધરાવનાર જ્ઞાતિઓ કરતાં પુનર્લગ્ન કરનારી ઉતરતી જ્ઞાતિઓમાં વસતિનો વધારો ઘણો વધારે થાય છે અને ઉચ્ચ જ્ઞાતીઓમાં પુનર્લગ્નનો રિવાજ દાખલ નહીં થાય તો વખત જતાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓનો ક્ષય થવાનો અને સાસ્કૃતિ દૃષ્ટિએ પછાત જ્ઞાતિઓનો હિન્દુ સમાજ બની જવાનો ભય ઉભો થયો છે. હિન્દમાં ઇસ્લામી તથા ખ્રિસ્તી સમાજ કુદકે ને ભુસકે વધે છે; જ્યારે હિન્દુઓનું કુલ વસતિ સાથે પ્રમાણુ દર વસ્તિ ગણત્રી વખતે ઘટતું જ ગયું છે. તેથી વિધવાવિવાહ કરી ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓ (કે જે હિન્દુ સંસ્કૃતિની રક્ષક છે તે) નો ક્ષય અટકાવા, ગંભીરતાથી સૂચના કરવામાં આવે છે. પુનર્લગ્નનો રિવાજ દાખલ થતાં બાળકોને જન્મ આપે એવી સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં પડતી ખોટ પૂરી થશે, કન્યાવિક્રય ઉપર અંકુશ મૂકાશે, વાંઢાઓ પરણી જતાં વસ્તિમાં વધારો થશે અને વિધવાઓના વૈધવ્ય દુઃખનો અંત આવશે.

પુનર્લગ્ના રિવાજના અભાવે અનેક વિધવાઓ ઇસ્લામી પુરૂષોના હાથમાં આવે છે તથા ધર્માન્તર કરી નિકાહ પઢે છે. સંસાર સુખથી વંચિત યુવાન વિધવા સંયમ પાળી શકતી નથી; હિન્દુ સમાજમાં ફકત અનીતિમય શરમભરેલું જીવન ગાળવા માર્ગ છે, પુનર્લગ્નનો ધોરી માર્ગ બંધ છે; તેથી પ્રતિષ્ઠિત જીવન ગાળવા તેઓ ઈસ્લામ ધર્મ અંગીકાર કરી નિકાહ પઢે એ કુદરતી છે. નિકાહ પઢયા પછી મુસ્લીમ સમાજમાં એ સ્ત્રી પ્રતિષ્ઠિત જીવન ગાળી શકે છે. ઇસ્લામ હિન્દુ વિધવાઓને વૈધવ્યના દુઃખમાંથી બચાવી પુનર્લગ્નનેઃ પ્રતિષ્ઠિત માર્ગ બતાવી મુસ્લીમ સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા આપી શકે છે. તેથી આપણે તેમનો દોષ ન કાઢતાં-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણા સમાજમાં પણ એવા પ્રતિષ્ઠિત જીવનનો માર્ગ 'પુનર્લગ્ન'ને અપનાવી લઇને ખુલ્લો કરવો જોઇએ.

અનેકપત્નીકત્વ

અનેક પત્ની કરવાની છૂટ હિન્દુ સમાજમાં પ્રથમથી ચાલતી આવી છે, તો પણ આદર્શ લગ્ન તરીક એકપત્નીકત્વનો મહિમા રામાયણે ગાયો છે. બનતાં સુધી અનેક પત્ની પુત્રના અભાવે કરવામાં આવે છે રાજાઓ જમીનદારો વગેરે અપવાદ છે.

હાલના આર્થિક મુશ્કેલીના વખતમાં અનેક પત્ની પરણવાનો શોખ થોડા રાજા મહારાજા તથા શ્રીમંતો જ પૂરો પાડી શકે. પણ જ્યારે સમાજમાં વસ્તિ ઓછી હતી અને જમીન પુષ્કળ હતી ત્યારે વૈતરૂં કરવામાં બીજી સપત્નીઓનો સાથ સગવડભર્યો હોવાથી પ્રથમની પત્ની પણ એવી મદદને આવકારતી. આજે અનેકપત્નીકત્વ શાપ રૂપ મનાય છે અને વરવિક્રય તથા ઉચ્ચતર લગ્ન પદ્ધતિએ તેને ઘણું ખરાબ રૂપ આપ્યું છે. પુરૂષ એ એક અનેક પત્ની કરનારૂં પ્રાણી છે એવી કોઈ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીએ વ્યાખ્યા કરી છે; અને જ્યારે સ્ત્રીને ગર્ભાધાન થયા પછી અને બાળક ધાવતું બંધ થતાં સુધી પુરૂષ વગર ચાલે એમ છે, ત્યારે પુરૂષે એક સ્ત્રીને ગર્ભાધાન કરાવવાથી તેની કામેચ્છા બંધ થતી નથી કે બંધ પડતી નથી. એક સ્ત્રીને એકજ પુરૂષ ગર્ભાધાન કરાવી શકે છે, જ્યારે એક પુરૂષ અનેક સ્ત્રીઓને ગર્ભાધાન કરાવી શકે છે, આ વિજ્ઞાનની ઘટનાને લીધે અનેકપત્નીકત્વ દુનિયાના મોટા ભાગમાં કાયદેસર ગણાયું છે; અને જ્યાં એકપત્નીકત્વ કાયદાથી તથા ધર્મથી સ્વીકારાયું છે ત્યા ગુપ્ત રીતે તેનો ભંગ થઇ રહ્યો છે અને કેટલાક યુરોપીયન વિચારકો કહે છે કે અમારા એકપત્નીકત્વ તથા ગુપ્ત વ્યભિચાર કરતાં પૂર્વના દેશોનું અનેકપત્નીકત્વ હજાર દરજ્જે સારૂં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમ છતાં એકપત્નીકત્વ એજ ઉત્તમોત્તમ સામાજીક આદર્શ હોઇ શકે અને તેથી અનેકપત્નીકત્વ પહેલી તકે ગેરકાયદે ઠરાવી પરણેલી સ્ત્રીને એકલી પોતાના પતિની સ્વામિની બનાવવી જોઇએ. એના કાયદેસર દરજ્જામાં કોઇ પણ ભાગીદાર કે હરીફ નહોય એમાંજ લગ્ન સંસ્થાનો ઉત્કર્ષ છે. 'શોકયતું સાલ' એ મધ્યયુગમાંથી ચાલતી આવેલી કહેવત સમાજમાં એના પરિણામ માટે શું ખ્યાલ હતો તેનું દ્યોતક છે.

છૂટાછેડાનો રિવાજ ઉતરતી કોમોમાં છે. ઉચ્ચ જ્ઞાથિઓમાં લગ્નવિચ્છેદ કરવાની મનાઇ છે; કારણ લગ્ન એટલે સંસ્કાર છે. રોમન કેથોલીકોમાં છૂટાછેડા નથી પણ પતિના મુત્યુ પછી વિધવા પુનર્લગ્ન કરી શકે છે. હિન્દુઓમાં છૂટાછેડા નથી તેમ પુનર્લગ્ન પણ નથી, કારણ લગ્નવિધિથી સ્ત્રીનો સંબંધ પતિ મરણ પામ્યા પછી પણ કાયમ રહે છે. પુરૂષોને અનેક પત્ની કરવાની છુટ હોવાને લીધે લગ્નવિચ્છેદના કાયદાની ગેરહાજરી તેને નડતી નથી. સ્ત્રીઓને તેવો હક્ક નહીં હોવાથી છુટાછેડાનો હક્ક અમુક સંજોગોમાં અપાવવા બ્રિટિશ હીન્દમાં આંદોલન ચાલે છે, અને હાલમાં જ દા. જી. વી. દેશમુખે હીન્દુ સ્ત્રીઓને છુટા છેડા અપાવવા માટે બીલ વડી ધારાસભામાં રજુ કર્યું છે. વડોદરા રાજ્યમાં ૧૯૩૧ થી હીન્દુ લગ્નવીચ્છેદ નીબંધ અમલમાં છે, તેમાં પતી બીજી પત્ની પરણે તો પહેલી સ્ત્રીને પતી સામે છુટાછેડા માગવાનો હકક મળે એવું ધોરણ દાખલ કરવાની જરૂર છે.

અનેકપત્નીકત્વની નવી આવૃત્તિ

લાલચને લીધે માતાપિતા કે વાલીં કન્યાને કોઈ પુરૂષની એક પત્ની જીવતાં છતાં બીજી પત્ની તરીકે આપે એ બનવાજોગ છે. પણ હાલમાં કેટલાક વખતથી કેટલીક સુશીક્ષીત કન્યાઓ એવા જીવતી પત્નીવાળા યુવાન પુરૂષો સાથે પરણ્યાના દાખલા બનવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માંડયા છે. આંતરજ્ઞાતીય લગ્ન તરીકે તે આવકારદાયક છે પણુ અનેકપત્નીકત્વના મરવા પડેલા રીવાજને સજીવન કરનારા આવા દાખલા સમાજને ચોંકાવનારા છે. આ દાખલાઓમાં બીજી પત્નીઓ એવા પુરૂષોને પ્રેમને લીધે કે મોહને લીધે પરણે છે, પણ પોતાના માર્ગ નિષ્કંટક બનાવવા માટે પ્રથમની પત્નીને કોઇ પણુ દિવસ નહીં તેડાવવાની શરત એવા પુરૂષ પાસે ઘણે ભાગે અમલમાં મૂકાવે છે, અને પ્રથમ પત્નીને અન્યાય થાય છે. કોઇક પ્રસંગે પ્રથમ પત્ની સાથે સ્નેહલગ્ન કર્યાં છતાં કેટલેક વર્ષે બીજી સુશિક્ષિત કન્યા સાથે ફરી લગ્ન કર્યાના બનાવ પણ પ્રથમ પત્નીના વાંક વગર બને છે. સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ પોતે જ જ્યારે સ્ત્રીજાતીના ગૌરવનો નાશ કરવામાં કુહાડીના હાથા તરીકે પુરૂષોના હાથમાં રમે છે અને નવનીતિ-વાદને નામે નવા સમાજશાસ્ત્રના આગમનની વાતો કરે છે ત્યારે આજના જમાનાની સ્ત્રીને અપમાનજનક અનેકપત્નીકત્વની પ્રથા નવા વેષમાં દર્શન દે તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

નવી પ્રથાના બચાવમાં

આ નવા અનિષ્ટનો બચાવ એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે પ્રથમ માબાપે લાકડે માંકડું વળગાડી પરણુનાર છોકરાની પસંદ-ગીને અવકાશ આપેલો નહીં હોવાથી એવાં લગ્ન નકારવાનો છોક-રાને હક્ક છે; પણ હિન્દુ કાયદા પ્રમાણે લગ્નવિચ્છેદ કરવા કે લગ્ન નાકબુલ રાખવા છુટ નથી. તેથી એવા પુરૂષ કોઇ અન્ય કુમારિકા સાથે અથવા વિધવા સાથે પ્રેમમાં પડતાં ફરીથી પરણી પ્રેમલગ્નના સુખ માણવા હક્કદાર છે. પરણુનાર કન્યા કે વિધવા કહે છે કે પ્રથમની પત્ની ઉપર પ્રેમ ન હોય ત્યારે જ તેનો પતી અમારી સાથે પ્રેમમાં પડે છે અને અમને તેનું હૃદય અર્પણુ કરે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે; અમે પણ એનો નિર્મળ તથા અનન્ય પ્રેમ જોઇ એની સાથે પ્રેમમાં પડીએ છીએ. અનેકપત્નીકત્વને લીધે અમને દુઃખ ન પડે એટલા માટે અમે એની પ્રથમની સ્ત્રીને ન બોલાવે તો જ તેની સાથે લગ્ન કરવા ઘણે ભાગે હા પાડીએ છીએ, અને તે પ્રથમના લગ્નથી સુખી નહીં હોવાથી જાણે પ્રથમ પત્નીને છૂટાછેડા આપ્યા હોય એવી રીતે તેને ફરી પરણવાની છૂટ આપીને પોતાનો માર્ગ સરળ બનાવી અમારી સાથે સ્નેહલગ્ન તથા એકપત્નીકત્વના સુખ માણવા પરણે છે. અમારાં આવાં સુધરેલા લગ્નમાં શોકયનું સાલ હોતું નથી તેથી નથી અમને દુઃખ થતું કે નથી અમે અમારા ધણીની પ્રથમની પત્નીને દુઃખ દેતાં. પ્રથમની પત્નીને ફરીથી પરણવા છૂટ આપ્યા છતાં જૂનવાણી માનસને લીધે તે ફરી ન પરણે તેમાં તેનો દોષ છે; અમે તેમાં શું કરીએ ? આ વિચારસરણીનો નિષ્કર્ષ એ આવે છે કે આપણા સમાજમાં લગ્નવિચ્છેદનું ધોરણ જેમ બને તેમ જલદી દાખલ કરી છૂટાછેડા મેળવવા માટે યોગ્ય પ્રસંગે પૂરતી સગવડ આપવી જોઇએ. છૂટાછેડા માટે ગોઠવણ થતાં અનેકપત્નીકત્વને ગેરકાયદેસર ઠરાવી એક પત્નીકત્વને જ કાયદેસર ગણાવી શકાશે અને હાલ જે એક ઉપર બીજી તરીકે સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓના લગ્નના બનાવો બને છે તે બનતા બંધ પડશે.

અનેકપતિત્વ (Polyandry)

ભારતીય સમાજમાં અનેક પતિત્વના કેટલાક દાખલા મળી આવે છે. એક સ્ત્રીના અનેક પતિ એકજ સમયે હોવા તે અનેક પતિત્વ ગણાય છે. તિબેટમાં અનેકભાતૃપતિત્વ (fraternal polyandry) નો રિવાજ કેટલીક જાતોમાં મળી આવે છે. કન્યાની અછતને લીધે અથવા આર્થિક વિપત્તિને લીધે આ રિવાજ પડયાનું કેટલાક માનવવંશશાસ્ત્રીઓ માનતા હતા તે બરોબર નથી. એકત્ર કુટું-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બની મિલકત વહેંચાઈ ન જાય અને કુટુંબમાં સંપ તથા મેળ રહે એટલા માટે બધા ભાઇઓની એક પત્ની હોય અને એવા લગ્નના બાળકો સમાઇક ગણાય એવાં અનેકપતિત્વવાળાં લગ્ન ઈષ્ટ છે. એમ માનીને આ રીવાજ દાખલ થયાનું કહેવામાં આવે છે. સ્વામી વિવેકાનન્દે તિબેટની આવી જાતિના કોઈ પુરુષને પ્રશ્ન પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે શું તમે એટલા ઇર્ષ્યાળુ તથા સ્વાર્થી છો કે એક સ્ત્રી બીજા પુરુષની તેજ વખતે સ્ત્રી ન હોઈ શકે એમ માનો છો ? આવાં લગ્ન કરનાર જાતિ તિબેટમાં કૃષિપ્રધાન છે જયારે આવાં લગ્ન ન કરનારી જાતો ત્યાં પશુપાલન દશામાં છે. તિબેટમાં તથા સિક્કીમમાં અનેકભ્રાતૃપતિત્વનો રિવાજ પાળનારી જાતોમાં પરણનાર પુરુષ તથા તેના નાહનાં ભાઇઓ પતિ ગણાય છે. પરણનાર થી મોટા ભાઈ પતિ ગણાતો નથી. આવા લગ્નની સંતતિનો પિતા એ પતિઓ પૈકી જે મોટો હોય તે ગણાતો ને બાકીના ભાઇઓ કાકા કહેવાતા. બધા ભાઇઓ એકજ કુટુંબના હોવાથી તેમના છોકરા તેમનો વારસો પુરૂષવંશમાં લે છે.

અનેકભ્રાતૃપતિત્વનો જાણીતો દાખલો દ્રૌપદી તથા પાંચ પાંડવોનો છે. કોઇ સ્ત્રી એક પછી એક પતિ કરે ને પ્રથમનાને છોડી દે એવો આ દાખલો નથી પણ એક જ સમયે દ્રૌપદીના પાંચ પતિ હતા. માત્ર અંદર અંદર લડાઇ ન થાય એટલા માટે દરેક પાંડવે વરસમાં બે માસ ને બાર દિવસ દ્રૌપદી સાથે રહેવાનું ઠર્યું હતું. ભાઇઓ પતિ તરીકે હોવાથી પાંડવો તિબેટ તરફની કોઈ એવો રિવાજ પાળનારી જાતના હોવા જોઇએ તથા દ્રૌપદીના પિતાને એ રિવાજ સંમત હોવાથી તેઓ પણ એવા જ કોઇ કુળના હોવા જોઇએ એમ કેટલાક માને છે.

મલબારના કળકૂપ કિનારા ઉપર રહેતા નાયરોમાં અનેકપતિત્વનો રિવાજ હતો. તેમનામાં સ્ત્રી એક જ સમયે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુદા જુદા કુટુંબના અનેક પતિ કરી શકતી અને થનારાં સંતાનોને મોસાળમાં વારસો મળતો હોવાથી કંઇ મુશ્કેલી નડતી નહીં. નાયરોમાં માતૃવંશાત્મક વારસાનો રિવાજ હોવાથી સ્ત્રી સમાજમાં પ્રધાન્ય ભોગવતી; અને જેમ પિતૃસત્તાક સમાજમાં પુરુષને અનેક પત્ની કરવાનો હક્ક ભોગવવાનો મળ્યો તેમ માતૃસત્તાક નાયર જેવા સુધરેલા સમાજમાં સ્ત્રી અનેક પતિ કરવાનો હકક ભોગવતી હોય એમ સંભવે છે. હાલમાં નાયરોમાં પણ આ રિવાજ નાબૂદ થતો જાય છે, અનેકપતિકત્વ જવલ્લે દર્શન દે છે.

વધૂવરની લાયકાત

પતિપત્નીની પસંદગીમાં સુપ્રજનનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિને સ્થાન હતું. કુબડા, ઠીંગણા, જન્માંધ નપુંસક, લૂલા, લંગડા, રોગિષ્ટ, માંદા, બહેરા, મૂગા, કુષ્ટ રોગી, ફેફર અગર વાઇના રોગવાળા, મૂઢ (idiot), ક્ષયરોગી, સગોત્રજ, પતિત, અસાધ્ય રોગી, વિધર્મી તથા કોઇ પણ ઇંદ્રિય વિહીન અગર અપંગ સ્ત્રી પુરુષનાં લગ્ન ન કરવા સ્મૃતિકારો જણાવતા. શારીરિક કે માનસિક નાલાયકી માટે સુપ્રજનનશાસ્ત્રીઓ લગભગ આવા જ વર્ગના લોકો ઘણે ભાગે ગણાવે છે. વળી જનનેન્દ્રિય સંબંધે વિસ્ફોટક, પરમીયા, ચાંદી વગેરે રોગો એવા ભયંકર છે કે એવો રોગ જડમૂળથી નાશ થયા શિવાય કોઇ પણ સ્ત્રી કે પુરુષે પરણુવા ના પાડવી જોઇએ. ક્ષયરોગગ્રસ્ત સ્ત્રીપુરુષ લગ્ન કરે તો બાળકને વારસામાં ક્ષયરોગનું વલણ આપે તેથી એવા સાથે પણ લગ્ન કરવાની સુપ્રજનનશાસ્ત્રીઓ ના પાડે છે. દારૂડિયા માણસ સાથે લગ્ન કરતાં સંતાનમાં દારૂના દુષ્ટ પરિણામની અસર માલમ પડે છે તેથી alcoholismથી બચવા દારૂડીઆ સાથે લગ્ન ન કરવાં જોઇએ. કોઇ પણ સ્ત્રી કે પુરૂષને સંસર્ગ જન્ય અગર કંટાળાભર્યો રોગ હોય તો તેમના લગ્ન સમાજના હિત સારૂં અટકાવવા જોઇએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧૩ મું

સમાજમાં સ્ત્રી

વેદકાળમાં સ્ત્રી

હિન્દુ સમાજમાં પત્ની કરતાં માતાનું સ્થાન ઘણું ઉંચું છે અને દરેક સંતાનને માતૃભક્ત થવા માટે 'માતૃદેવો ભવ' એવી શાસ્ત્રજ્ઞા મળે છે. વેદકાળમાં સ્ત્રીઓને જીંદગીભર બ્રહ્મચારિણી રહેવાની છૂટ હતી અને ગાર્ગી એવી બ્રહ્મચારિણી છતાં બ્રહ્મવાદિની હતી. ઉપનિષદો વેદનો ભાગ ગણાતાં હોવાથી ગાર્ગી વેદાધ્યયનનો અધિકાર ભોગવતી હતી એ સ્પષ્ટ છે. મૈત્રેયી યાજ્ઞવલ્કયની પત્ની છતાં બ્રહ્મવાદિની થઇ હતી. એટલે વેદકાળમાં સ્ત્રીને વેદનો અધિકાર હતો અને સહધર્મચારિણી તરીકે યજ્ઞ કર્મમાં તે પતિની ભાગીદારણ રહેતી.

દરજ્જામાં ઘટાડો

આ પરિસ્થિતિમાં પાછળથી ફેરફાર થયો અને દરેક સ્ત્રીને લગ્નનો સંસ્કાર થવો જોઇએ એમ મનાયું. વૈદિક તથા વેદપૂર્વ ભારતીય સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય થતાં સ્ત્રીઓનો વેદાધ્યયનનો અધિકાર જતો રહ્યો, જો કે તેમને માન આપવાનું ચાલૂ રહ્યું. પરંતુ મજીઆરા પિતૃસત્તાક કુટુંબના વિકાસને લીધે કન્યાઓને વહેલી પરણાવવાનું વલણ થયું અને પતિની પસંદગી કરવામાં કન્યાને જે તક હતી તે કમી થતી ગઇ. જેમનામાં સ્વયંવરનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રિવાજ હતો તે ક્ષત્રિયોમાં પણ કન્યાની અંગત પસંદગીને બદલે ઘણી વખતે અમુક ' પણ ' જીતવાની પ્રથાને વધારે મહત્વ અપાતું. જેમ કે, જનક રાજાને ત્યાં શિવધનુષ્ય ઉંચકે તેની સાથે સીતાને પરણાવવાની હતી, મત્સ્યવેધ કરે તેની સાથે દ્રૌપદીના લગ્ન કરવાના હતાં વગેરે. શુદ્ધ સ્વયંવરનો દાખલો નળદમયંતીનો છે. સંવનન (Courtship)નું વર્ણન જોવામાં આવતું નથી. માત્ર ગાંધર્વ વિવાહ " પ્રથમ દૃષ્ટિએ પ્રેમ "ની કહેતી પ્રમાણે થતાં, પછી તે સાચો પ્રેમ હોય કે મોહ હોય. મનુસ્મૃતિના વખતમાં તો માબાપ કન્યાનાં લગ્ન કરી આપતા. વહેલાં લગ્નની પ્રથા શરૂ થવાને લીધે સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા ઘટતી ગઇ ને કુમારાવસ્થામાં પિતા, યુવાવસ્થામાં પતિ અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર તેનું રક્ષણ કરે એમ મનાયું. સ્ત્રી પોતે પોતાનું રક્ષણ કરવા અસમર્થ છે એ પાયા ઉપર સ્ત્રીના રક્ષણની જવાબદારી પિતા પતિ કે પુત્ર એવા પુરુષ સંબંધી ઉપર નખવામાં આવી. તેમ છતાં જ્યાં સ્ત્રીઓની પૂજા થતી નથી (માન અપાતું નથી) ત્યાં દેવતાઓ રમતા નથી એ માન્યતા કાયમ રહી હતી. પરદેશી હુમલા સામે રક્ષણ મેળવવા તથા જેતાઓની નકલ કરી પ્રતિષ્ઠા મેળવવા પડદા તથા બુરખાના રિવાજ જેમ પ્રસરતા ગયા તેમ સ્ત્રીની પરાધીનતા વધતી ગઈ ને તે એક રક્ષવા લાયક વહાલી જીવંત વસ્તુ ગણાવા લાગી.

માતા તરીકે પૂજ્ય

તેમ છતાં માતા તરીકે તેની સત્તા હતી. મજીઆરા કુટુંબમાં માતાનું સામ્રાજ્ય હોય છે અને ઉમર લાયક પુત્રો પણ માતૃભક્ત રહે છે. ન્યાયમૂર્તિ રાનડે જેવા પુનર્લગ્નના હિમાયતી છતાં બીજું લગ્ન કરતી વખતે માતાના આગ્રહને વશ થઈ વિધવાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બદલે કુમારિકાને પરણ્યા એનું રહસ્ય તેમની વધારે પડતી માતૃભક્તિ છે. સાસુ તરીકે પુત્રવધૂઓ ઉપર ત્રાસ વર્તાવવામાં પુત્રોની વધારે પડતી માતૃભક્તિ સહાયક બને છે, તો પણ નાહની નાહની પુત્રવધૂઓને શ્વશુરગૃહની જરૂરી-આતો તથા રીતરિવાજમાં તાલીમ આપીને તે જ ઘરનો ભાર વહેવા માટે સાસુ લાયક બનાવે છે. પત્ની તરફ પ્રેમ તથા લાગણી દર્શાવ્યા છતાં કિશોર અથવા યુવાન પતિ તેની ખાતર માતાને અવગણી શકતો નથી. લગ્ન વખતે આજ્ઞા પાળવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાતી નથી, પણ મિત્ર તરીકે સાથે રહેવા, તથા સંસાર ચલાવવા પ્રતિજ્ઞા લેવાય છે. વ્યવહારમાં પત્ની પૂર્ણ રીતે પતિમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ સમાવી દે છે પણ પતિ આ આપભોગની પૂરતી કદર કરી શકતો નથી.

મિલકત સંબંધી હકક

હિન્દુ પત્નીના મિલકત સંબંધી હકક જોતાં સ્ત્રી ધન ઉપર તેનો પૂર્ણ હકક છે, તે કરાર કરી શકે છે; નિઃસંતાન વિધવા તરીકે પતિની મિલકત તે મર્યાદિત સ્વામિત્વ સાથે લે છે. અવિભક્ત કુટુંબમાં પુત્ર વગરની વિધવાનો અન્નવસ્ત્ર તથા ઘરમાં રહેવાનો હક્ક હોય છે. પુત્રો વિભક્ત થાય તો વિધવા માતા અન્નવસ્ત્ર તથા રહેવાના હક્કના બદલામાં એક પુત્ર જેટલો ભાગ પતિની મિલકતમાંથી મેળવી શકે છે. પિતૃસત્તાક મજીઆરા કુટુંબમાં વારસો ઉતરતો નથી પણ મરણોત્તર હકક રહે છે તેથી નિપુત્રિક વિધવાના મરનાર પતિનો હક્ક બીજા સહભાગીઓના હક્કમાં વિલીન થાય છે; અને તેથી મરનાર સહ-ભાગીની કુંવારી દીકરીઓના લગ્ન તથા વિધવાના નિર્વાહનો બોજો મજીઆરા કુટુંબ ઉપર રહે છે. જો મરનાર પુત્ર તથા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિધવા મૂકી જાય તો તેની જગોએ પુત્ર સહભાગી તરીકે આવે છે. હિન્દુ કાયદા પ્રમાણે પુત્રના અભાવે વારસો વિધવા તરફ જઇ દીકરીઓને ઉતરે છે, અને પુત્ર તથા વિધવા બન્ને ન હોય તો મરનારની પાછળ દીકરીઓ અમર્યાદ વારસો લે છે. નિઃસંતાન વિધવાને મરનારની વિધવા તરીકે મર્યાદિત સ્વામિત્વ સાથે પતિની મિલકત મળતી હોવાથી કાયદેસર જરૂરીઆત સિવાય સ્થાવર–મિલકત વેચી શકે નહીં અથવા ગીરો મૂકી શકે નહીં અથવા પોતાની હયાતી બાદ અમલમાં રહે એવું બીજું કંઈ સ્વત્વાર્પણ કરી શકે નહીં. કાયદેસર જરૂરિયાતમાં નિર્વાહ માટે જરૂરીઆત, પતિના શ્રાદ્ધ વગેરે માટે જરૂરિઆત, પતિના આત્માના કલ્યાણ માટે ખર્ચ, દીકરીઓના લગ્ન માટે ખર્ચ, સમાશ્રિતોના ભરણુ-પોષણુ તથા દાનધર્મ તથા મિલકતનાં સંરક્ષણુ માટે ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે. વિધવાથી સ્થાવર મિલકતનો નાશ કે બિગાડ ન થાય. આ વ્યવસ્થાને પરિણામે વિધવાને ફકત જીંદગીભર પતિની મિલકતનો ઉપભોગ કરવાનો તથા આવક ખર્ચવાનો હક્ક મળે છે. મરનાર પતિના નજીકમાં નજીક સગોત્ર સપિન્ડ માટે સ્થાવર મિલકત સાચવવાની જવાબદારી હોવાથી કાયદેસર જરૂરીયાત માટે મિલ્કતની વ્યવસ્થા કર્યા બાબત શાહુકારો તથા વિધવા કેટલીક વખતે સંગનમત કરે છે અને ઘણી વખતે એવા વ્યવહાર સાચા હોવા છતાં શાહુકારને અગર વિધવાને ઉત્તરાધિકારના ત્રાસને લીધે હેરાન થવું પડે છે.

હાલમાં દા. દેશમુખે પસાર કરાવેલા કાયદાને લીધે હિન્દુ વિધવાને પુત્ર સાથે સરખો વારસો મળે છે. અને તેથી પુત્રના જેટલો ભાગ મેળવી શકે છે, તેમ મરણોત્તર હકકના પ્રસંગે પણુ નિઃસંતાન વિધવાને પતિનો ભાગ સંપ્રાપ્ત થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેશવપન

વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થતાં કેશવપનનો ધાર્મિક વિધિ થતો, અને માથાના વાળ ઉતરાવવામાં આવતા અને બ્રાહ્મણ વિધવાઓ તો દર બે મહિને વાળંદ પાસે વાળ ઉતરાવી માથું મુંડાવતી. આ વિધિનો હેતુ વિધવાને ફરજીઆત સંન્યાસિની બનાવી જાતીય આકર્ષણથી મુકત રાખવા માટે બેડોળ બનાવવાનો અને તેમ કરી તેમના સતીત્વનું રક્ષણ કરવાનો હશે. એજ કારણથી વિધવા સૌભાગ્ય ભૂષણ તથા ચાંલ્લાનો ત્યાગ કરે છે, અને આંખને ન ગમે એવાં વિશિષ્ટ પ્રકારનાં વસ્ત્ર પહેરે છે. બ્રાહ્મણ વિધવાઓ વાળ ન ઉતરાવે તો પંઢરપુરમાં શ્રી વિઠ્ઠલમંદિરના અંદરના ભાગમાં જઇ ચરણસ્પર્શ ન કરે એવી પૂજારીઓની તકરાર છતાં ન્યાયની અદાલતે તે તકરાર રદ કરી છે. વિધવાને સતી થવાની મનાઈ છે તથા પુનર્લગ્ન કરવાની કાયદેસર છુટ છે.

વડોદરામાં પ્રગતિ

વડોદરા રાજ્યમાં તો તેમને ઘણાખરા હકક મળી ચુકયા છે; તે શિવાય કાયદાથી લગ્ન વિચ્છેદનો હકક છ સાત વર્ષથી હિન્દુ સ્ત્રીઓને મળ્યો છે. વડોદરામાં ગમે તે જાતના હિન્દુ ગમે તે જાતના હિન્દુ સાથે લગ્ન કરી શકતા હોવાથી પ્રતિલોમ લગ્ન સામે રહેલો પ્રતિબંધ પણ નીકળી ગયો છે; અનુલોમ લગ્ન કરવા હરકત નથી જ. સગોત્ર લગ્ન અમુક મર્યાદામાં એ જ રાજ્યમાં કાયદેસર ઠરાવવામાં આવ્યાં છે. આમ હિન્દુ સ્ત્રીઓની પ્રગતિ થઇ રહી છે ને બ્રિટીશ હિન્દમાં પણ તેમને એવા હકક મળશે એવી આશા રખાય છે.

છુટાછેડાની જરૂર

હિન્દુ કાયદા પ્રમાણે હિન્દુ પરણેલી સ્ત્રીને છુટાછેડા મેળવવાનો હકક નહીં હોવાને લીધે જીંદગીભર દુ:ખી થવું પડે છે. જેમનામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાતરાનો રિવાજ છે તે ન્યાતોમાં રિવાજથી છૂટાછેડા અથવા ફારગતી અપાય છે. પતિનો લાંબા વખત સુધી પત્તો ન હોય, તેણે સંસાર ત્યાગ કર્યો હોય, અક્ષમિત નિર્દયતા વાપરતો હોય, ધર્માન્તર કર્યું હોય, વગર કારણે લાંબી મુદત સુધી પત્નીનો ત્યાગ કર્યો હોય, દારૂડીઓ હોય, અન્ય સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કર્યો હોય, નપુંસક હોય, પ્રથમની સ્ત્રીની રજા મેળવ્યા શિવાય બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હોય, અગર સ્વભાવની વિસંગતતાને લીધે લાંબા વખત સુધી બનતું ન હોય તો કોઇ પણ સ્ત્રીને એવા પતિ સાથે રહેવાની ફરજ પાડવી એ નરદમ નિર્દયતા છે. હિન્દુ પુરૂષ એક ઉપર બીજી પત્ની કરી શકતો હોવાથી તેને છૂટાછેડાના હક્કનો અભાવ સાલતો નથી; પરંતુ સ્ત્રીઓની સમાનતાના જમાનામાં એ હક્કથી હિન્દુ સ્ત્રીઓને વંચિત રાખવી યોગ્ય નથી.

લગ્ન નિરર્થક ક્યારે ઠરાવવું

આ શિવાય પતિ અગર પત્ની લગ્ન વખતે અસાધ્ય રોગથી પીડાતાં હતાં, પ્રતિષિદ્ધ સમાઈ હતી, કોડ અગર રકતપિત્ત વગેરે કંટાળાભર્યા રોગથી પીડાતાં હતા, અંધ, મૂંગા, બહેરા, ગાંડા, મૂઢ. પતિત છતાં તે વાત એક બીજાથી છુપાવી હતી એમ સાબીત થાય તો લગ્ન થયું જ નથી એમ માની નિરર્થક ઠરાવવું જોઇએ. લગ્ન એ મનુષ્યકૃત સંસ્થા છે ને તે સામાજીક કલ્યાણ તથા વ્યકિતનું સુખ સાધવા નિર્માઈ છે અને તે હેતુ પાર પાડવા માટે યોગ્ય કારણથી છૂટાછેડા મેળવવાનો હક્ક પતિપત્નીને અરસપરસ હોવો જોઇએ.

વેશ્યા વૃત્તિ

વેશ્યા વૃત્તિ દરેક દેશમાં હોય છે, તેમાં હિન્દ અપવાદ નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ ધંધામાં હિન્દુ સંસારમાં સળગી રહેલી સધવાઓ કે વિધવાઓ અનેક સંજોગોને લીધે ફસાય છે. વેશ્યા સાથે લગ્ન કરવા પ્રતિબંધ હોવાથી હિન્દુ વેશ્યાઓને પ્રતિષ્ઠિત લગ્નજીવન ગાળવાની તક મળતી નથી. મુસ્લીમોમાં વેશ્યા સાથે નિકાહ પઢવા વાંધો નહીં હોવાથી કેટલીક વખતે મુસ્લીમ વેશ્યાઓનો ઉદ્ધાર થઈ, તેઓ ગૃહિણીજીવન ગાળી શકે છે. રૂશિયામાં વેશ્યાવૃત્તિનું નિકંદન કાઢવામાં આવ્યું છે; અને સંસ્થા તરીકે વેશ્યા સંસ્થા રહી નથી. સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈએ 'પૂર્ણિમા' માં આ પ્રશ્ન છણ્યો છે અને કોઈ વેશ્યાપુત્રીને એ વ્યવસાયથાં ન પડવું હોય અને ગૃહસ્થાજીવન ગાળવું હોય તો તેવો માર્ગ ખુલ્લો રાખવા હિન્દુ સમાજના નેતાઓએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એમ તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ છે. તેમ થતાં વેશ્યાસંસ્થા ધીમે ધીમે નાબૂદ થતી જશે તથા ન્યાય-નીતિ તથા ધર્મની અસર નીચે આવતાં એ ધંધો કરવાની વૃત્તિ પણ નાશ પામશે.

દેવદાસી

દેવદાસી અથવા મુરલી એ ખરેખર વેશ્યા નથી પણ દેવ-પત્નીઓ હોય છે, અને દેવાલયના કલુષિત વાતાવરણને લીધે શરમ-ભરેલું જીવન ગાળે છે. દેવને અર્પણ થએલી કુમારિકાઓના મૂર્તિ સાથે લગ્ન થતાં પૂજારીઓ તથા યાત્રાળુઓએ તેમની તરફ પૂજ્ય ભાવથી જોવું જોઈતું હતું. પરંતુ માનવનિર્બળતાને લીધે પૂજા-રીઓ તથા ભક્તોએ દેવપત્નીને લલચાવી તેમને ભ્રષ્ટ જીવન ગાળતી કરી મૂકી છે. આ પ્રથા રદ કરવા માટે મુંબાઈ તથા મદ્રાસ ઇલાકામાં કાયદા અમલમાં આવ્યા છે અને કોઈ પણ બાલિકાને મુરલી કે દેવદાસી બનાવવાની મનાઈ થઈ છે. થોડા વખત ઉપર એ જ કાયદા નીચે સાકોરીના ઉપાસની બાબાને દંડની સજા થઈ હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડદાનો રિવાજ

પિતૃસત્તાક આર્યોમાં પડદાનો રિવાજ નહોતો તેમ જ માતૃસત્તાક દ્રવિડોમાં પણ એવો રિવાજ નથી. પરંતુ જ્યારે આર્યોએ વેદપૂર્વ માતૃવંશાત્મક ભારતીયોની કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરવા માંડયાં ત્યારે તેમને માતૃવંશાત્મક સમાજની અસરથી અલગ રાખવા થએલા પ્રયત્નમાં પડદાના રિવાજની ઉત્પત્તિ હોવાનો સંભવ છે. વેદકાળમાં સ્ત્રીઓ છૂટથી હરતી ફરતી ને પડદો નહોતી પાળતી. રામાયણ તથા મહાભારતના વખતમાં પણ સ્ત્રીઓ ઘણું સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતી. પરંતુ દેશ ઉપર પરદેશીઓના હુમલાઓ એક પછી એક આવવા લાગતાં આક્રમણ કરનાર પ્રજા દેશની સ્ત્રીઓને ઉપાડી ન જાય અથવા તેમનું શિયળભંગ ન કરે એટલા સારૂં સ્ત્રીઓને પુરૂષોની નજરે ન પડે એવી રીતે રક્ષવા માટે પડદાનો રિવાજ શરૂ થયો હોય અથવા વિકાસ પામ્યો હોય એ બનવાજોગ છે. ઉત્તર હિન્દમાં મુસ્લીમ આક્રમણો વારંવાર થવાથી ત્યાં સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવા માટે પડદાનો રિવાજ વધારે ફેલાયો. હીનસંસ્કૃતિથી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવાની આ યુક્તિ હતી. વળી મુસ્લીમોમાં પણ પડદાનો રિવાજ હોવાથી જેતાઓ પડદો પાળનારી પ્રજાને પ્રતિષ્ઠિત ગણતા. તેથી પડદો પાળનારાને સામાજીક પ્રતિષ્ઠા મળતાં એ રિવાજ આખા ઉત્તર હિન્દમાં ફેલાયો. એ રિવાજે કાઠિઆવાડમાં ઘુમટો તાણવાનું અને ગુજરાતમાં લાજ કાઢવાનું સ્વરૂપ લીધું એટલે ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં પડદાએ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ લીધું. દક્ષિણમાં મુસ્લીમો ઘણા મોડા ગયા અને દ્રવિડો ઉપર પરદેશીઓના આક્રમણ ખાસ નહોતાં તેથી ત્યાં પડદાનો રિવાજ ન ફેલાયો. તો પણ પોતાને ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ માનનારા નંબુદ્રીઓએ નાયરોની સ્ત્રીઓના જાતિ સંબંધે શિથિલ આચાર-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચારોથી નંબુદ્રી સ્ત્રીઓને રક્ષવા પડદાનો રિવાજ પાળ્યો. એ રિવાજ નાબૂદ થતો જાય છે.

રડવું કુટવું

ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં રડવા કુટવાનો રિવાજ સ્ત્રીઓમાં ફેલાયેલો નજરે પડે છે. દક્ષિણની સ્ત્રીઓને મરણ થતાં ઓછી લાગણી થતી નથી. પણ તેઓ કુટતી નથી. રડવા કુટવાના રિવાજને લીધે ગુજરાતની હિન્દુ સ્ત્રીઓનો દરજ્જો હલકો થઇ જાય છે તેનું ભાન થતાં કેળવાયલી યુવતીઓએ એ રિવાજ છોડયો છે.

મુસ્લીમ સ્ત્રીઓ

જોકે અલ્લાહને છૂટાછેડા નાપસંદ છે તો પણ તલાક માટે ઇસ્લામે છૂટ રાખી છે. ઈસ્લામી સ્ત્રીઓને પુરુષો સહેલાઇથી તલાક આપી શકે છે; પરંતુ સ્ત્રીઓ પુરૂષને તલાક (છૂટાછેડા) જવલ્લે આપી શકે છે. શિયળ તથા ખાવિંદને આધીન રહેવું એ બે ગુણની કુરાનમાં ખાસ તારીફ કરી છે. પડદાનો રિવાજ અરબસ્તાનમાં ઈસ્લામીની સ્થાપના પહેલાં ચાલતો હતો એમ કેટલાક માને છે; તેમ બહુપત્નીકત્વ અનિયંત્રિત હતું. પયગમ્બર સાહેબે તેના ઉપર અંકુશ મૂકી ચારથી વધારે સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાની મનાઈ કરી બાલિકાહત્યા પણ તેમણે બંધ કરી. મુસ્લીમ પતિઓ હઠીલી પત્નીઓને નિર્દયતાથી મારવાના બચાવમાં કુરાનનો આધાર આપે છે. પુર્નલગ્નનો હકક મુસ્લીમ વિધવાઓ ભોગવે છે, પણ તેમને પુર્નલગ્ન કરવા ફરજ પાડવાની મનાઈ છે. વિધવા તથા કન્યાના લગ્નમાં તેમની સંમતિ જોઈએ અને સગીરાવસ્થામાં લગ્ન થયાં હોય તો કન્યા પુખ્ત ઉમરે પહોંચતા પતિ સાથે સંબંધ કરતાં પહેલાં એવાં લગ્ન ટાળી શકે છે. મુદતબંધી અથવા શરતી લગ્નોની મહંમદે મનાઇ કરી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લગ્નને લીધે મુલ્લીમ સ્ત્રીના મિલકત ઉપરના કબજામાં કંઇ ફેરફાર થતો નથી. મુલ્લીમ શરિયત્ત મુજબ પત્ની, દીકરી, માતા વગેરે સ્ત્રીઓને વારસા હિસ્સાના એકંદરે સારા હકક મળ્યા છે. મસ્જીદમાં મુલ્લીમ સ્ત્રીઓ પુરુષો નમાજ પઢે ત્યારે હાજર રહી શકતી નથી; માત્ર અમુક પ્રસંગે જ જઇ શકે છે. મુસ્લીમ સ્ત્રીઓ જાહેરમાં બુરખો પહેરે છે તથા ઘરમાં પડદો પાળે છે.

માબાપની મિલકતમાં દીકરીઓને ભાઇઓ સાથે અમુક હિસ્સો મળે છે. લગ્ન પછી મુસ્લીમ સ્ત્રી જે મિલકત મેળવે તેમાં પતિ કે પિતા દરમ્યાનગીરી કરી શકતા નથી. તે દેણદાર સામે પોતાના નામથી દાવા પણ કરી શકે છે. લગ્ન એ ઇસ્લામમાં સંસ્કાર મણાતો નથી પણ કરાર છે. જો લગ્નના કરારમાં એવી શરત હોય કે પતિએ 'પ્રતિષ્ઠિત જીવન' (ઇજમત) જીવવું જોઇએ અને એ શરતનો પતિ ભંગ કરે અને અદાલતને એમ લાગે કે પતિ સાથે રહેવું તેને માટે અસહ્ય છે તો પત્નીની અરજ ઉપરથી લગ્ન રદ થઈ શકે છે. પણ આવી શરત સંસ્કારી તથા જાણકાર સ્ત્રીઓ જ કરાવી શકે છે ઇસ્લામમાં લગ્ન યોગ્ય ઉમરે થાય છે, પણ હિન્દુઓના બાળલગ્નનો ચેપ તેમનામાં પણ ઘણો પ્રસર્યો છે. ઇસ્લામમાં બાળ-લગ્નની મનાઇ થઇ નથી તેથી બાળલગ્ન ઉપર પ્રતિબંધ મૂકનાર 'શારદા એકટ'ને શરિયત ઉપર આક્રમણ કરનાર માની કેટલાક મુસલમાનોએ હોહા કરી હતી, એ કાયદા પ્રમાણે ૧૮ વર્ષની અંદરના વર તથા ૧૪ વર્ષની અંદરની કન્યાના લગ્ન કરવા મનાઇ છે.

પડદાથી સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય બગડતું હોવાથી કેટલીક સુશિ-ક્ષિત મુસ્લીમ સ્ત્રીઓએ તે સામે જેહાદ જગાવી છે. સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યને અંતરાય રૂપ પડદાનો રિવાજ નાબૂદ કર્યા શિવાય પડદાનશીન સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર થઇ શકે એમ નથી એ વાતનું ભાન હવે ઘણા સમજુ સ્ત્રીપુરૂષોને થયુ છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બૌદ્ધ સ્ત્રીઓ

સ્ત્રીઓના દરજ્જા સંબંધે બૌદ્ધધર્મ તટસ્થ છે; જો કે તેમાં સંસારત્યાગને મહત્વ અપાયું છે, દયાની દેવી તરીકે બૌદ્ધ ભિક્ષુકાઓ જાણીતી છે, બૌદ્ધ પ્રદેશમાં બાળલગ્ન નથી, પડદો નથી, જનાનખાના નથી, સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો છૂટથી ભળે છે,

બ્રહ્મદેશમાં સ્ત્રી ગમે તે પુરુષ સાથે પસંદગીથી લગ્ન કરી શકે છે, મિલ્કત સંબંધે તમામ હક્ક રાખી શકે છે અને મજીઆરી મિલ્કતના નફામાં સરખો હિસ્સો મેળવે છે. પતિથી જુદા પડવાનો હક્ક સ્ત્રીને પતિ જેટલોજ છે, અને તેથી દુઃખી લગ્નો ક્વચિત જ થાય છે. બ્રહ્મદેશમાં લગ્ન એ એક ભાગીદારી છે. છૂટાછેડા સહેલાઇથી મળી શકે છે. પણ ક્વચિતજ લેવાય છે. કારણ એક બીજાથી છૂટા થવાની બીકને લીધે બન્ને જણ એક બીજા સાથે કાળજીથી વર્તે છે, ક્ષમાશીલ રહે છે અને એક બીજા તરફ પ્રેમ કાયમ રહે તથા તેની જ્યોતિ યોગ્ય પ્રમાણમાં સળગતી રહે તેની કાળજી રખાય છે.

બ્રહ્મદેશની બૌદ્ધ સ્ત્રી લગ્ન થયા પછી પણ પોતાનું નામ કાયમ રાખે છે, ધણીના નામમાં તેનું નામ વિલીન થતું નથી તેમ મિલ્કત પણ છોડી દેતી નથી. સ્ત્રી અને પુરુષ કાયદાની દૃષ્ટિએ સરખા છે, બ્રહ્મદેશનો નિમ્મે વેપાર સ્ત્રીઓના જ હાથમાં છે.

જૈન સ્ત્રીઓ

જૈન સ્ત્રીઓના સામાજીક હક્ક તથા દરજ્જો હિન્દુ સ્ત્રીઓના જેવા જ હોવાથી તે સંબંધે વધારે લખવા જેવું નથી.

ખ્રિસ્તી સ્ત્રીના હક્ક

હિન્દી ખ્રિસ્તી સ્ત્રીઓના હક્ક તથા દરજ્જો કાયદાથી નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. લગ્ન, છુટાછેડા, મિલ્કત અને વારસા હિસ્સા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંબંધે તેમને અંગ્રેજ સ્ત્રીઓને લાગુ પડતા કાયદા જેવા હિન્દી કાયદાએ ઉપર હક્ક બક્ષી લગભગ પુરુષની સમાન કક્ષાએ મૂકી છે. તેમનામાં ઘણે ભાગે લાયક ઉમરે લગ્ન થાય છે; પુનર્લગ્ન કરવાની છૂટ છે; પતિ એક સ્ત્રીની હયાતીમાં તેને છૂટા-છેડા આપ્યા વગર બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી શકતો નથી, ને જો પતિ છૂટાછેડા શિવાય એક પત્નીની હયાતીમાં બીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે તો કાયદા પ્રમાણે 'દ્વિભાર્યા' કરવાના ગુન્હા માટે શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. પડદાનો રિવાજ તેમનામાં નથી.

પારસી બાનુઓ

પારસી સ્ત્રીઓ છૂટાછેડાનો હક્ક ભોગવે છે અને અદાલત મારફત તે મળે છે. પારસીઓમાં મા, દીકરી વગેરે સ્ત્રી સગાને મિલકત સંબંધે તથા વારસા સંબંધે ઉદાર હક્ક છે, દીકરા કરતાં નિમ્મે હિસ્સો માને તથા દીકરીને ચોથો ભાગ મળે છે. પારસી સ્ત્રીઓ પુરુષો સાથે લગભગ સમાન દરજ્જો ભોગવે છે, અને ગમે તે ધંધામાં પડી શકે છે, તેમનામાં પડદો નથી, તેમ બહુપત્નીકત્વ નથી. એકપત્નીકત્વ છે. બાળલગ્નને તેમને ત્યાં સ્થાન નથી; પુનર્લગ્ન થઇ શકે છે. કેળવણીમાં પારસી સ્ત્રીઓ મોખરે છે. લગ્ન થવાથી તેમના મિલકત સંબંધે હક્ક કમી થતા નથી, અને લગ્ન પછી પણ સ્વતંત્ર માલકીની મિલકત મેળવી શકે છે. પુખ્ત ઉમરે લગ્ન થાય છે, ને ઘણે ઠેકાણે સંવનન થઇ પ્રેમલગ્ન કરવામાં આવે છે. તેમનામાં વર્રવિક્રયની બદી ખૂબ ફેલાઇ છે ને તેથી જરૂર કરતાં વધારે મોડાં લગ્ન થાય છે, અને જીંદગીભર કુંવારા રહેનારા સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા પણ વધી છે. એ બદી દૂર કરવા કેળવાયલા સેવાભાવી પારસી યુવાનો તથા યુવતીઓએ ખાસ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. સંતતિનિયમન કરી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મર્યાદિત સંખ્યામાં બાળક જન્મવા દેવા તરફ એ કોમમાં વલણ છે. પારસી સ્ત્રીઓ ખૂબ કેળવાયલી છે; ગરીબ પારસીઓને સુખ સગવડ તથા રોટલો આપવા પારસી શ્રીમંતો ઘણું કરે છે, અને દાનવીરોની મોટી સંખ્યા એ કોમમાં છે, પારસી સ્ત્રીઓએ પાશ્ચાત્ય સ્ત્રીઓનું સારૂં અનુકરણ કર્યું છે. તેમ છતાં તેમનામાં પારસી સ્ત્રીઓ સીનેમા કે નાટકમાં નટી તરીકે પાર્ટ ભજવે તે જૂના વિચારના પારસી જનસમૂહને ગમતું નથી જુદદીન લગ્ન સામે તેમને ખુબ સુગ છે તોપણ અવારનવાર બીજી કોમો સાથે પારસી સ્ત્રીપુરુષોના આંતરલગ્ન થાય છે. જુદદીન સ્ત્રીના લગ્ન પારસી પુરુષ સાથે થયા છતાં તેને આતશ બહેરામમાં દાખલ કરવા સામે વિરોધ બતાવવામાં આવે છે, તેઓ કોઈને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કરવા મગતા નથી.

—o—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧૪ મું.

હિન્દની બીજી કોમોમાં જ્ઞાતિભેદ

મુસ્લીમ જ્ઞાતિભેદ

હિન્દના જેતા, આરબ, તુર્ક, ઇરાનીઓ પોતાને ઉચ્ચ ગણતા તથા વટલાવેલા હિન્દુઓને હલકા ગણતા, વળી વટલેલા હિન્દુઓ ઇસ્લામમાં પોતાની સાથે જ્ઞાતિભેદને લેતા ગયા. અને જુદી જુદી જમાતો બાંધી જ્ઞાતિ જેવા વાડા રચી, તેના ધારા ધોરણ રચી, જ્ઞાતિપંચનું બંધારણ પણ તેમણે અમલમાં મૂક્યું.

પરિણામે મુસ્લીમોમાં બે સામાજીક વિભાગ પડયા છે; શરીફ જાતો (ઉચ્ચ મુસ્લીમ) તથા અઝલફ જાતો (ઉતરતા મુસ્લીમો).

ચાતુર્વર્ણ્યના બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શુદ્રને બદલે મુસ્લીમોમાં સૈયદ; શેખ, મુગલ તથા પઠાણ એવા ચાર ભેદ છે ને દરેક મુસલમાને એ પૈકી કોઇ પણ વર્ગમાં નામ નોંધાવવું જોઇએ એવી માન્યતા કેટલાક પ્રદેશમાં પ્રસરી છે.

‘ સૈયદ ’ વર્ગ ઉંચો ગણાય છે, કારણ તેઓ મહંમદ પયગમ્બરની દીકરી ફાતિમાના વંશના ગણાય છે, ‘ શેખ ’ એ સંજ્ઞા તે શિવાયના આરબ વંશીઓને લાગુ પાડવામાં આવે છે ને તેમનો દરજ્જો સૈયદથી બીજો છે. મુગલનો દરજ્જો શેખ પછી આવે છે, મોગલમાં તુર્કવંશીયોનો પણ સમાવેશ થાય છે, કારણ મુગલો ખરેખર તુર્કવંશીય હતા પણ તુર્કોના ઓટોમન તુર્કથી જુદા પાડવા માટે હિન્દમાં આવેલા તુર્કો પોતાને મોગલ કહેવડાવતા. મોગલ પછી અફઘાનિસ્તાન તથા વાયવ્ય સરહદ તરફના મુસ્લીમોના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વંશજો આવે છે અને તે પઠાણ કહેવાય છે. એ શિવાય આ દરેક વર્ગમાં કૌટુંબીક તથા તાયફાના ભેદને લીધે બીજા ઘણા પેટાભેદ છે.

પેટાભેદ

વટલેલા હિન્દુઓ પૈકી ઘણા ' શેખ ' માં ખપી પ્રતિષ્ઠા મેળવવા ' શેખ ' અટક રાખે છે, બીજા તેમ કરતા નથી. બ્રાહ્મણ-મુસ્લીમ પોતાને સૈયદ કહેવડાવે છે જ્યારે રાજપુત મુસ્લીમ ઠાકુર તથા નવાબ કહેવડાવે છે. ઉતરતા દરજ્જાની ન્યાતેમાંથી તેમ બહિષ્કૃત ન્યતોમાંથી જે લોકો મુસ્લીમ થયા છે તે ' નવમુસ્લીમ ' કહેવાય છે અને વર્તન તથા ધનને લીધે ઉંચા વર્ગમાં દાખલ થઇ શકે છે. તેથી કહેવત પડી છે કે ' ગઈ સાલ હું ઝૂલાહા (વણકર) હતો: આ વર્ષે ' શેખ ' બન્યો છું, જો પાક સારો આવશે તો આવતે વર્ષે સૈયદ થઈશ. " ધંધા ઉપરથી વટલેલા મુસ્લીમો પોતાને મુસ્લીમ ભઠીઆરા, નમારચી, હજામ. ઝુલાહા, તાઈ, પીંજારા, દુધવાળા, ઘાંચી, તેલી વગેરે નામે ઓળખાવી હિન્દુ ન્યાતના જેવાં બંધારણ ધરાવનારી જમાતો બતાવે છે, અને કન્યા વ્યવહાર પણ ઘણો ખરો જે તે પેટાવર્ગમાં થાય છે. ઉત્તર હિન્દમાં શરિયતના ફરમાન વિરૂદ્ધ દારૂના પીઠાંનો ધંધો કરનાર કલાલ-મુસ્લીમ પણ છે. માત્ર મસ્જીદોમાં નમાજ પઢતી વખતે ઉચ્ચ નીચના ભેદ જતા રહે છે અને ભિખારી. ઝાડુવાળો તથા રાજા જોડાજોડ બેસીને નમાજ પઢે છે ને ઇસ્લામી ભ્રાતૃભાવનો પ્રત્યક્ષ પદાર્થપાઠ જગતને આપે છે.

ઇકબાલની અકળામણ

મરહુમ સર મહમદ ઇકબાલે ઇસ્લામમાં અનેક સંપ્રદાયોને લીધે પડી ગએલા સાંપ્રદાયિક ન્યાતના ભેદને લીધે તથા હિન્દુઓના અનુકરણને લીધે દાખલ થએલા સામાજીક ન્યાતના ભેદને લીધે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અકળાવાથી તે દૂર કરવા મુસ્લીમોને આગ્રહ કરતા અને ઇસ્લામને માનનારા હિન્દુ નવમુસ્લીમો તથા વટલેલાઓમાં પ્રસરેલા વહેમો તથા હિન્દુ રીતરિવાજો તથા માન્યતાઓની પકડમાંથી તેમને છોડાવવા માગતા હતા.

હિન્દુ મુસ્લીમ સમન્વય ?

ઇસ્લામી સંપ્રદાયોમાં પીરઝાદા પંથમાં હિન્દુ તથા મુસ્લીમ ધર્મ પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરેલા ઉતારા લઇ નિષ્કલંક અવતાર તરીકે વિષ્ણુ ઇશ્વર તરીકે અવતીર્ણ થશે એમ માન્યું છે, હુસેની બ્રાહ્મણો હિન્દુ હોઈ હજરત ઇમામ હુસેનની કથા કરે છે, તિલક કરે છે પણ મુસ્લીમો પાસેથી ભીખ માગે છે, તેઓ રમઝાન મહીનામાં અપવાસ કરે છે તથા અજમેર ખ્વાજા મુઇનુદીન ચિશ્તીની દરગાહે જાય છે. શમ્સી (પીર શમસ-ઉદ–દીને તબ્રાઝીના અનુયાયીઓ) મૂર્તિની પૂજા કરતા નથી પણ ભગવદ્ ગીતાને માને છે. એમ કહેવાય છે કે તેઓ ગુપ્ત રીતે ના. આગાખાનને બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશના અવતાર ગણી પૂજે છે. વહોરા, મેમણ, વગેરે મુસ્લીમ ધર્મ પાળે છે, પણ કેટલીક બાબતમાં હિન્દુ રીતરિવાજ સ્વીકારે છે. હિન્દી ઇસ્લામમાં જ્ઞાતિભેદે સૌમ્ય સ્વરૂપ લીધું છે કારણ તેને સમાનતા તથા ભ્રાતૃભાવના મહાન ઇસ્લામી સિદ્ધાન્ત આગળ નમવું પડે છે.

ગામડામાં કેટલીક ઇસ્લામી સ્ત્રીઓ બાળકને બળીઆ નીકળતાં શીતળામાતા કે બળીઆકાકાને પગે પડવા લઇ જાય છે. આમ હિન્દુ વાતાવરણની જ્ઞાતિભેદ તથા હિન્દુ દેવદેવીની માન્યતાની તથા રીતરીવાજની હિન્દના મુસ્લીમો અને ખાસ કરીને વટલેલા મુસ્લીમો ઉપર છાયા પ્રસરી છે, અને કેટલાક મુસ્લીમ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ લગ્ન વખતે બ્રાહ્મણ તેમ કાઝી બન્નેનો ઉપયોગ કરે છે. તેમજ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇસ્લામની અસર હિન્દુ ઉપર પડતાં કબીર પંથ જેવા સંપ્રદાય નીકળ્યા છે.

ખ્રિસ્તી ન્યાતો

ખ્રિસ્તીઓમાં પણ જ્ઞાતિભેદનો ચેપ લાગ્યો છે. હિન્દુમાંથી ખ્રિસ્તી થયેલા રોમન કેથોલીકોમાં બામણ ખ્રિસ્તી, ચરોદા ખ્રિસ્તી, ગાવડા ખ્રિસ્તી, કુંભાર ખ્રિસ્તી, વગેરે ભેદ છે ને તેઓ જવલ્લેજ વર્ણાન્તર લગ્ન કરે છે. બાળલગ્નની મનાઇ છતાં કોકણી ખ્રિસ્તીઓ બાળલગ્ન કરતા; વિધવા વિવાહની મનાઇ નથી પણ એવાં લગ્ન કોમમાં નાપસંદ થાય છે; એમનામાં ઘણી સ્ત્રીઓ ગોમાંસ ખાવા નો વિચાર પણ સાંભળી શકતી નથી તેમ ધણીનું નામ દેતી નથી. લગ્ન સમારંભમાં કેટલાક હિન્દુ રિવાજો પણ પળાય છે.

કોચીન અને મલબારમાં ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયો પૈકી કેટલાક સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ પોતપોતાની ન્યાત બનાવી લગ્ન વ્યવહાર એમાંજ કરે છે.

આ ભેદો નાબૂદ કરવા પાદરીઓ પ્રયત્ન કરે છે, ને તેમાં તેમને થોડી ઘણી સફળતા મળી છે.

પારસીઓ

પારસી કોમ એક ન્યાત બની ગઈ છે ને જુદદીન લગ્નનો નિષેધ કરે છે. બહારના લોકોને એ કોમ પારસી ધર્મમાં દાખલ કરવા ખુશી નથી તેમ બહારના શખસને પારસી સમાજમાં અપનાવી લેવા તૈયાર નથી. તેમનામાં લગ્ન પ્રસંગે ઘણા હિન્દુ રીતરિવાજો પાળવામાં આવે છે. એ કોમ પોતાનું વ્યક્તિત્વ તથા શુદ્ધ લોહી સાચવવા આગ્રહ રાખે છે, પણ પારસીઓના યુરોપીયન તથા બીજી કોમની બાનુઓ સાથે લગ્ન થવાને લીધે એ હેતુ પૂર્ણ રીતે સફળ કરવો મુશ્કેલ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેન ઈસ્રાયલ

બેન ઇસ્રાયલ યાહુદીઓની સંખ્યા નાહની હોવાને લીધે તેમને આત્મરક્ષણાર્થે લગભગ હિન્દુ ન્યાત જેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેમનામાં પણ હિન્દુ નામ તથા રીતરિવાજ કેટલેક અંશે દાખલ થયા છે, ને કોમનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા જ્ઞાતિભેદના મૂલગત તત્વનો આશ્રય લેવાય છે.

જૈન વસતિ ગણત્રીના કારણ સારૂં હિન્દુઓથી જુદા નોંધાય છે પરંતુ તેમનામાં હિન્દુ જેટલી જ ચુસ્ત જ્ઞાતિસંસ્થા છે.

ઇતર

એન્ગ્લો ઇન્ડિયનને યુરોપીયનો પોતાનાથી ઉતરતા ગણે છે, ને તેમાં જ્ઞાતિની ગંધ આવે છે. ગોરા અમલદારો તથા વેપારી બિનઅમલદાર ગોરાઓ વચ્ચે સૂક્ષ્મભેદ રહે છે.

જ્ઞાતિભેદને નહીં માનનાર ગુજરાતના આર્ય સમાજીઓ વ્યવહારમાં બીજા હિન્દુ માફક કન્યા આપવામાં જ્ઞાતિભેદ પ્રમાણે ચાલે છે. કેટલાક આર્યો, આર્ય સમાજીઓની આર્ય જ્ઞાતિ બનાવવાની તરફેણ કરે છે. માત્ર તેમાં નવા આર્યસમાજીઓ દાખલ થઈ શકશે. બ્રહ્મ સમાજના સભ્યોની લગભગ એક જ્ઞાતિ બની ગઇ છે, પણ તેમાં નવા બ્રહ્મો દાખલ થઇ શકે છે.

આમ અખિલ ભારતમાં વસતિ જૂદી જૂદી કોમોને જ્ઞાતિભેદનાં છાંટા ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ઉડયા છે અને એ સંસ્થાની વ્યાપકતા ભારતમાં કેટલી છે તેનું ભાન થાય છે.

જર્મનીમાં સરમુખત્યાર હરહિટલર પણ જર્મન લોહી શુદ્ધ રાખવા યાહુદી વગેરે અનાર્ય લોકો સાથે લગ્ન કરવાની બંધી કરી જર્મનોને આર્ય વંશના તરીકે ઓળખાવે છે. એ હકીકત હિન્દુઓની વર્ણવ્યવસ્થાના નવા અવતારના આપણને દર્શન કરાવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧૫ મું

હિન્દુ ધર્મની સમાલોચના

મોહેન્જોદારો તથા હરાપ્પાના અવશેષો ઉપરથી તે વખતે અર્વાચીન હિન્દુ ધર્મને મળતો ધર્મ પળાતો હતો તથા પ્રાચીન આર્યો ભારતમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ કયા કયા દેવોને ભજતા હતા તે આપણે જોઇ ગયા.

મરણોત્તર જીવન

વૈદિક ધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ઋગ્વેદમાં છે. તે મુજબ ઋગ્વેદીક આર્યો કુદરતની શકિતઓને માનતા હતા તથા એ શકિતઓને સર્વશકિતમાન માની પ્રાર્થના કરતા હતા તથા દેવોને રીઝવવા ક્રતુની શરૂઆત તેમણે કરી હતી. મૃત્યુ પછી જીવાત્માની સદ્‌ગતિ થતાં સ્વર્ગે જાય અને અસદ્‌ગતિ થતાં અંધતામિશ્ર લોકમાં જાય એમ મનાતું હતું. પરંતુ તેઓ પૂર્વજન્મ કે પુનર્જન્મને માનતા નહોતા તેમજ કર્મ પ્રમાણે ચોરાશી લક્ષ યોનિમાં ફળ ભોગવવા અવતાર લેવો પડે એ સિદ્ધાન્તથી અજાણ્યા હતા એમ ઘણા અભ્યાસકો કહે છે. પૂર્વજન્મ, પુનર્જન્મ તથા કર્મનો સિદ્ધાન્ત વેદપૂર્વ સંસ્કારી ભારતીયો પાસેથી ઋગ્વેદીક આર્યોના વંશજોએ સ્વીકારી લીધો એમ તેમનું કહેવું છે, અને બિનસુધરેલી ઘણી જાતોમાં આવી માન્યતાના મૂળનાં દર્શન થાય છે. સ્વપ્નમાં મનુષ્ય ઉંઘતો છતાં અન્ય દશ્ય જુવે છે તેથી રાનટી અવસ્થામાં શરીરમાંનું જીવનતત્વ તે વખતે બહાર ગયું હતું એમ માની તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શખસ જીવનના સ્થળાન્તરની કલ્પના કરે છે. એ જીવનતત્વ પત્નીને અર્પણ થતાં પુત્ર તરીકે વિકાસ પામી જન્મે છે ત્યારે પિતા પોતાની પત્નીથી ફરીથી જન્મ્યો એમ માની લે છે, ને એ એનો એક રીતે પુનર્જન્મ કહેવાય છે. મૃત્યુ પછી જીવનતત્વ નાશ પામતું નથી ને બીજે જઇ શકે છે એ માન્યતા લગભગ માનવ માત્રમાં ફેલાયલી છે. દેહના નાશ સાથે જીવનતત્વ નાશ પામે છે એવી માન્યતા ધરાવનાર કેટલીક જાતો હતી ને તેથી તેમણે ઇજીપ્તમાં મૃત દેહને મસાલો ભરી લાંબો વખત સુધી ટકાવી રાખી તેના જીવનતત્વને તેટલી મુદત જીવાડવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. મૃત્યુ પછી આ લોક માફક માણસના જીવને સુખ સગવડોની જરૂર પડે છે એ માન્યતાને લીધે મરનારની પાછળ દાસદાસીઓ તથા પત્નીઓને મારી નાખી જે લોકમાં મરનાર ગયો હોય તે લોકમાં મોકલી આપવામાં આવતી તથા ખાદ્ય પેય તથા મરનારના દરજ્જા પ્રમાણે ઐહિક સુખની જરૂરી વસ્તુઓ કબરમાં રાખવામાં આવતી. સતીના રીવાજનું મૂળ પણ મરનારને પત્નીસુખ પરલોકમાં અપાવવાની ઇચ્છામાં હતું. મરનારના જીવને શાંતિ આપવા તથા તેની સદ્‌ગતી કરવા જુદા જુદા દેશોમાં પિતૃપૂજા, પૂર્વજપૂજા, શ્રાદ્ધ, સંવત્સરી, ડોસલાં, ઉત્તરક્રિયા વગેરે જુદા જુદા પ્રકારના રીતરિવાજો પ્રચલિત થયા છે, તથા ભૂત પ્રેતથી બચવા અનેક ઉપાય લેવાયા છે. આ બધી પૂજા અર્ચાનું મૂળ માનવજીવનતત્વ મરણોત્તર નાશ થયા વગર હયાત રહે છે એવી માન્યતામાં છે. ઇસ્લામ તથા રોમન કેથોલીક ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયમા પીર તથા સંતની કબરોનું માહાત્મય ઘણું છે. તેમના માનવા પ્રમાણે દટાયલા શખસનું રૂહ (જીવનતત્વ) ચમત્કારિક શકિત ધરાવે છે ને માનતા માનનારની મનોકામના પૂરી કરે છે. એ રૂહને જ આપણે જીવન તત્વ કહીએ છીએ; બળવાન તથા પવિત્ર માણસનું રૂહ બળવાન તથા પવિત્ર હોય ને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મરણોત્તર ચમત્કારિક સત્તા ધરાવે એવી માન્યતા માનવ બુદ્ધિ સ્વીકારી લે છે ને તેથી ઇસ્લામી પીરોની દરગાહોના ઉરસમાં ભારે મેદની જામે છે.

જીવન તત્ત્વના ગુણ

એ જ જીવનતત્વ માથાની ખોપરીમાં રહે છે ને બળવાનની ખોપરી પોતાની પાસે હોય તો તેના જીવનતત્વની શકિત ઉમેરાતાં પોતે વધારે બળવાન થાય છે એમ માની કેટલીક રાનટી જાતો માણસનો શિકાર કરી તેની ખોપરીઓની માળા પહેરે છે. માણુસનું ભક્ષણ કરવાથી બળ વધે છે, તથા મારેલા માણુસના ગુણ તથા બળ પોતાનામાં દાખલ થાય છે એવી માન્યતાને લીધે મનુષ્ય ભક્ષણનો રિવાજ કેટલીક રાનટી જાતોમાં પડયાનો સંભવ છે. નરમેધમાં બત્રિસ લક્ષણાનો ભોગ ઉત્તમ ગણાય છે કારણ કે તેનું જીવનતત્વ સૌથી ઉત્તમ હોવાથી દેવ રીઝે છે તથા ધારેલું કામ થાય છે એવી માન્યતા છે. રાનટી જાતો માને છે કે માણસ મરતાં તેનું શબ જે જમીનમાં દટાય તે જમીનમાં એના જીવનતત્વના ઉમેરાને લીધે વરસાદ પડતાં પાક સારો આવે ને એ પાક ખવાતાં વીર્યનું રૂપ ધારણ કરે ને એ વીર્યથી જન્મનાર માનવ, કે પશુ પક્ષિનું બાળક એ જીવન તત્ત્વના અવતાર રૂપે હોવાથી મરનારનો પુનર્જન્મ થયો ગણાય. જે પ્રમાણે એક જીવનતત્વ જમીનમાં જઇ વનસ્પતિ થઇ વીર્યનું રૂપ લઇ ફરી જન્મ્યું તેમ હાલનો દેહ પણ એજ ધોરણે કોઈ પૂર્વે જન્મેલા પણ મરી ગએલા શખ્સના જીવનતત્વે લીધેલો અવતાર મનાતાં પૂર્વજન્મની માન્યતા પ્રસરે છે.

કર્મનો સિદ્ધાન્ત

પૂર્વજન્મની કલ્પનાઓ દૃઢ થતાં સનાતન સત્ય તરીકે દરેક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાતમાં નીતિના કેટલાંક અચલ ધોરણો સ્થપાયાં હોય છે અને પ્રજાનું કલ્યાણ સાધે તે નીતિ અને પ્રજાનું કે સમાજનું અકલ્યાણ કરે તે અનીતિ એવી માન્યતાઓ બંધાય છે. તેમજ જે તે કાળની દેવધર્મની માન્યતા પ્રમાણે ચાલવું તે ધર્મ અને તે વિરૂદ્ધ ચાલવું તે અધર્મ એવી દૃઢ શ્રદ્ધા બેસે છે અને પછી સારા કર્મનું સારૂં ફળ ને બૂરાં કર્મનું બૂરૂ ફળ મળવું જોઈએ એમ માની સારા કર્મ કરનારને પુનર્જન્મ થતાં સારો અવતાર આવે ને બુરાં કર્મ કરનારને બુરો અવતાર આવે, આ અવતારમાં સુખ ભોગવવું અગર દુઃખ ભોગવવું, તેનો આધાર પૂર્વજન્મના કર્મવિપાક ઉપર છે વગેરે વિચાર ફેલાતાં પુનર્જન્મ તથા પૂર્વજન્મ સાથે કર્મનો સિદ્ધાન્ત જોડાઇ ભવિષ્યમાં સદ્‌ગતિ જોઇતી હોય અથવા સારો અવતાર જોઇતો હોય તો સારાં કર્મ કરવાં જોઇએ એવી વિચારસરણી ફેલાઇ હશે. આ જન્મ-મરણની ઘટમાળમાંથી છૂટવાની ઇચ્છા ધરાવનાર વિચારક માનવોએ ઉપનિષદોનો ઉદય કર્યો અને તેમાંથી ભક્તિ તથા જ્ઞાનમાર્ગના ફાંટા નીકળ્યા. ઋગ્વેદ સંહિતા કર્મકાંડી છે, જ્યારે ઉપનિષદો ઘણે ભાગે જ્ઞાનકાંડના ગણાય છે ને ઉપાસના એ બે વચ્ચેનું વચલું કાંડ મનાય છે. મગધ દેશના રાજન્યોને પ્રસન્ન કરવા સંહિતાને માનનારા બ્રાહ્મણોએ ઉપનિષદોને વેદશિરસ તરીકે અધ્યાપક નાગેન્દ્રનાથ ઘોસના કહેવા પ્રમાણે સ્વીકારી લીધાં હોય તો તે અશક્ય નથી. સંહિતા પંજાબમાં રચાઇ. યજ્ઞભૂમિ મધ્યદેશ ગણાઈ અને ઉપનિષદોની વિચારણા ઘણે ભાગે યાજ્ઞવલ્કય તથા જનકવિદેહી જેવા મગધના રહીશોએ કરી એમ મનાય છે.

અહિંસા

વેદપૂર્વ ભારતીયો નગર સંસ્કૃતિ ધરાવતા છતાં કૃષિ પ્રધાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોવાથી બળદની માતા ગાયને પૂજ્ય ગણતા ને અહિંસામાં માનતા હતા.

વૈદિક આર્યો યજ્ઞયાગાદિમાં ઘણી પશુ હિંસા કરતા તેથી વેદપૂર્વ ભારતીયોના વંશજોની લાગણી દુભાતી. પરિણામે જે પ્રદેશમાં ઉપનિષદોનું શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન થયું તથા યોગાભ્યાસ થતો તે પ્રદેશમાં મહાવીર તથા ગૌતમબુદ્ધનો ઉદય થયો. ઉપનિષદો પણ ત્યાંજ વિચારાઈ કર્મના સિદ્ધાન્તને સ્વીકારીને જન્મ મરણની ઘટમાંળમાંથી છુટવા માટે મોક્ષ માર્ગની શોધ કરતાં હતાં; મોક્ષ મેળવવાને સિદ્ધાન્તને લીધે અહિંસા તરફ તેમનું વલણ હતું.

હિંસા કરવામાં પાપ મનાતાં પાપના ફળરૂપ બુરો અવતાર મળે ને તેમાંથી છૂટવા માટે અહિંસા પાળવી પડે. જે પ્રાણિની હિંસા થાય તે પ્રાણિને ફરી અવતાર મળતાં તો હિંસા કરનારને એના કર્મનું ફળ આપે અથવા હિંસકને બીજા અવતારમાં ખમવું પડે વગેરે વિચારોને લીધે અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત દૃઢમૂલ થયો ગમે તેમ હોય જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મનો ઉદય જન્મ-મરણની ઘટમાળમાંથી છૂટવા માટે તથા યજ્ઞયાગાદિમાં થતી ભયંકર હિંસાના વિરોધ રૂપે હતો. એ ધર્મના સ્થાપનારા જાતે મગધ દેશના રાજન્યોજ હતા, અને ઉપનિષદ માફક તેમને પણ કર્મનો સિદ્ધાન્ત સંમત હતો.

વર્ણાશ્રમને ટેકો

એ કર્મના સિદ્ધાન્તનો વિકાસ થતાં અમુક વર્ણ કે જ્ઞાતિમાં જન્મ થવો તે પૂર્વજન્મના કર્મને લીધે હોવાથી ચાલુ વર્ણાશ્રમ ધર્મ તથા જન્મથી મનાતી જ્ઞાતિસંસ્થાને નૈતિક ટેકો મળ્યો, અને સમાજનો દરેક ઘટક પોતાના કર્મનો વાંક કાઢી સંતુષ્ટ રહેતો. એ સિદ્ધાન્તને લીધે ગરીબ શ્રીમંતની ઈર્ષ્યા કરતા નહીં, પણ દુઃખ પૂર્વજન્મના કર્મના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિણામ રૂપે સહન કરતા. સારો અવતાર લેવો હોય તો આ જન્મમાં સારાં કર્મ કરવાં જોઇએ એવી માન્યતા હોવાને લીધે પુરૂષાર્થને પણ સ્થાન હતું, અને આ જન્મમાં સારાં કર્મ કરતાં આ જન્મમાં ફળ નહીં મળે તો પણ મરણોત્તર ફળ મળશે તથા સારો અવતાર આવશે એવી પૂર્ણ શ્રદ્ધા રહેતી. એને લીધે હિન્દુ સમાજ એકંદરે સંતુષ્ટ તથા જે તે સ્થિતિમાં, વધારે ઉચ્ચ સ્થિતિ ભોગવનારની ઇર્ષ્યા ન કરતાં, મૂગે મોંઢે પોતપોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મ પાળતો. વર્ણાશ્રમ ધર્મ પણ નાગેન્દ્રનાથ ઘોસના કહેવા પ્રમાણે મગધ દેશીય રાજન્ય સમાજવ્યવસ્થામાંથી આર્ય સંસ્કૃતિએ સ્વીકાર્યો હોય અગર પ્રો. સ્લેટરના કહેવા પ્રમાણે દ્રવિડો પાસેથી લીધા હોય તો પણ તેને ટકાવનાર કર્મનો સિદ્ધાન્ત હતો ને તે વૈદિક આર્યોએ અપનાવી લીધો હતો એમાં શક નથી.

હિંદુત્વનો પ્રચાર

હિંદુ ધર્મનો પ્રચાર વટાળવાની પ્રવૃત્તિથી થયો નથી; પણ સામાજીક સાંનિધ્ય તથા સમન્વય અને એકીકરણના ધોરણે થયો છે. હિન્દુઓના સાંનિધ્યમાં રહેનારી પછાત અહિન્દુ જાતો હિન્દુઓનું અનુકરણ કરવા માંડે છે. તેઓ પોતાના દેવધર્મને પાળતા છતાં હિન્દુ રીતરિવાજો તથા રહેણીકરણી શરૂ કરે છે ને ધીમે ધીમે ઉચ્ચ વર્ણોની નકલ કરતાં તેમના દેવધર્મને વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં આચરતા થઇ જાય છે. માનવ ઉન્નતિક્રમના ગમે તે પગથીએ હોય તો પણ તેને હિન્દુધર્મમાં સ્થાન છે; ને આ અનુકૂળતા ‘ ઇષ્ટ દેવતા ’ની કલ્પનાને લીધે મળી છે. દરેક માણસ પોતાની માન્યતા પ્રમાણે ગમે તે દેવ કે દેવીને ભજી શકે છે; કારણ દરેક શખસને પોતાના ‘ ઇષ્ટદેવ ’ તરીકે ગમે તેને પસંદ કરવાની છૂટ છે, અને પ્રભુ ભક્તિથી પ્રસન્ન થતાં જેના તેના ઇષ્ટદેવતાનું રૂપ ધારણ કરી જેને તેને મળે છે એવો વિશ્વાસ તમામ હિન્દુઓ ધરાવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂર્તિપૂજા કરનાર મૂર્તિને પૂજે ને મૂર્તિને ન માનનાર નિરંજન નિરાકાર અમૂર્ત પ્રભુને ચિંતવનાર મૂર્તિને ન પૂજે તેમાં હિન્દુ ધર્મને વાંધો નથી. ફક્ત તેનો સમાવેશ હિન્દુ સમાજવ્યવસ્થામાં થઈ જે તે પેટાવિભાગના ધારા ધોરણો પ્રમાણે ચાલે તો બસ છે. તેથી કેટલાક કહે છે કે હિન્દુઓમાં ધર્મ તથા વિચારના પાલન માટે ખૂબ છૂટ છે, પણ તેમને જ્ઞાત્યાત્મક સામાજીક બંધારણને વશ રહેવું પડે છે.

સચેતન વાદ–દેવ પંચાયતન

વનસ્પતિપૂજા, પાષાણપૂજા, મૂર્તિપૂજા, વૃક્ષપૂજા, દેવીપૂજા, લિંગપૂજા. પુરાતન કાલથી ચાલતાં આવ્યાં છે. વૈદિક ઈન્દ્રાદિ દેવોની પૂજા લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે ને તેને બદલે મુખ્યત્વે સૂર્ય, ગણપતિ, શિવ, વિષ્ણુ તથા શક્તિની પૂજા થાય છે. સ્વતંત્ર સૌર સંપ્રદાય અસ્તિત્વમાં ભાગ્યે જ દર્શન દે છે, ને સૂર્યનારાયણનાં મંદિર દેશમાં જૂજ પ્રમાણમાં છે. સૂર્યમૂર્તિની પૂજા માટે ખાસ કરીને મગ બ્રાહ્મણની આવશ્યકતા પુરાણાંતરમાં બતાવી છે તે ઉપરથી તે ઈરાનના સૂર્યોપાસક મગ (magi) પુરોહિતોએ દાખલ કર્યાનો સંભવ છે. તે શિવાય બ્રાહ્મણો સંધ્યોપાસના વખતે ગાયત્રી ભણી સૂર્યને અર્ઘ્ય આપી સંધ્યાવંદન કરે છે. ગાણુપત્યોનો સંપ્રદાય બહુ ફેલાયો નથી અને ગણુપતિની પૂજા ઘણે ભાગે શુભ કામની શરૂઆતમાં વિઘ્નનાશક તરીકે થાય છે અને તે અગ્રપૂજાનો હક્ક ભોગવે છે. ભાદ્રપદમાં ગણુપતિ ઉત્સવ ઘણે ઠેકાણે પળાય છે પરંતુ દરરોજની પૂજામાં ગણુપતિને મહત્વ ઓછું છે. હાલ ગણુપતિનું જે સ્વરૂપ મનાય છે. તે મહાદેવના પુત્ર તરીકે છે. દક્ષયજ્ઞમાં મહાદેવને આમંત્રણ નહોતું, જ્યારે બાકીના વૈદિક દેવોને યજ્ઞભાગ અપાતો હતો એ કથા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધ્યાનમાં લેતાં મહાદેવ વેદપૂર્વ પહાડી ભારતીયોના દેવ હતા, વૈદિક આર્યોના દેવ નહોતા, ને દક્ષયજ્ઞનો વિધ્વંસ થતાં મહાદેવને યજ્ઞભાગ આપવાની ફરજ પડી અને મહાદેવને આર્ય દેવોમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું એમ માનવું જોઈએ. ને તેમ માનતાં કુદરતી રીતે મહાદેવનો પુત્ર ગણપતિ પણ વૈદિક આર્યોનો દેવ નહોતો એમ કહ્યા વગર ચાલે એમ નથી.

દેવીપૂજા

શક્તિની પૂજા વૈદિક નથી, ઋગ્વેદમાં દેવોનું માહાત્મ્ય છે, દેવીઓનું નથી. માત્ર ઉષાનું હૃદયંગમ વર્ણન છે. જગદંબા તરીકે શક્તિપૂજા વેદપૂર્વ ભારતીયોમાં પ્રચલિત હતી, ને તે અવૈદિક હતી ને તંત્રશાસ્ત્ર પ્રમાણે થતી. શક્તિની પૂજા હિન્દમાં અનેક રૂપમાં પ્રચલિત છે, તેને પાર્વતી કહો, અંબા કહો, કાલી કહો, મહાકાલી કહો, ભદ્રકાલી કહો, ગમે તે કહો તો પણ હિન્દુ જનતામાં દેવીને માનનારાની બહુમતિ છે. ઉતરતી જ્ઞાતિઓમાં અનેક દેવીઓ મનાય છે ને ગ્રામદેવતાઓ પણ દેવીઓ હોય છે. જેમ મહાદેવનું સૌમ્ય તેમ રૌદ્ર સ્વરૂપ જુદા જુદા રૂપમાં મનાય છે તેમ દેવીના પણ સૌમ્ય તથા ભયંકર સ્વરૂપો છે. ભયંકર સ્વરૂપમાં દેવીને પશુબલિ ખપે છે એમ માની પશુ બલિદાન કરવામાં આવે છે, અને ઉતરતી જ્ઞાતિઓ તો તે માટે ખાસ આગ્રહ રાખે છે. મહાદેવની પત્નીની પૂજાના અનુકરણમાં બ્રહ્માપુત્રી સરસ્વતી તથા વિષ્ણુ પત્ની લક્ષ્મીની પૂજા દિવાળીમાં થાય છે. મહાવિષ્ણુની પત્ની મહાલક્ષ્મી ગણાય છે. પણ આ દેવીઓની પૂજા નૈમિત્તિક બની છે જ્યારે શક્તિની પૂજા અમુક વર્ગમાં નિત્ય ગણાય છે. લિંગપૂજા એ શૈવ સંપ્રદાયની દ્યોતક છે અને ઋગ્વેદમાં શિવદેવને માનનારાની નિંદા કરી છે તે ઉપરથી પણ શૈવ સંપ્રદાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અવૈદિક મનાતો એમ કહેવું પડે. મોહેન્જોદારો વખતે લંબગોળ વીંટીના આકારની વસ્તુની પૂજા થતી ને તે યોનિપૂજા હતી એમ મનાય છે, એટલે શક્તિપૂજા વેદપૂર્વ હતી એમાં શક નથી.

વિષ્ણુ

વિષ્ણુનું વેદમાં ગૌણ સ્થાન છે. તે ઉપેન્દ્ર કહેવાય છે. એટલે ઇન્દ્રને મુકાબલે તે નાહનો છે. વૈદિક વિષ્ણુ સૂર્ય દેવતા છે અને તેના પરાક્રમમાં ત્રણ પગલામાં જગત્ વ્યાપ્યાનું રૂપક છે. સૂર્ય સવારે ઉગે છે ત્યારે જમીન ઉપર પહેલું પગલું મૂકાય છે, મધ્યાન્હે માથે આવે છે ત્યારે સ્વર્ગલોકને વ્યાપ્યાનું બીજુ પગલું થાય છે ને સાંજે સૂર્યાસ્ત થતાં ત્રીજું પગલું મૂકાતા સર્વ જગો પૂરી થતાં પશ્ચિમ દિશામાં સુર્ય ડુબતાં જાણે બીજા કોઇ લોકમાં જતો હોય એમ લાગે છે. વૈદિક વિષ્ણુ ને જીવંત હિન્દુ-ધર્મના વિષ્ણુમાં જમીન આસમાનનો ફેર છે. ‘ વિષ્ણુ ’ શબ્દ દ્રવિડ ભાષાનો હોઈ વૈદિક આર્યોએ ઉંચકી લઇ વ્યાપક સૂર્ય માટે વેદમાં વાપર્યાનું ભાષાશાસ્ત્ર જાણનાર Pryzyluski (પ્રિઝિલુસ્કી) જણાવે છે. ગિલ્બર્ટ સ્લેટર પણ વિષ્ણુ ને દ્રવિડોનો દેવ માને છે. સત્ય-વ્રત મનુ દ્રવિડનાથ વર્ણવાયો છે. જલપ્રલયની કથામાં વપરાયલા નીર અને ‘ મીન ’ શબ્દ દ્રવિડ ભાષાના છે. અને મહામત્સ્ય તરીકે વિષ્ણુના પ્રથમ અવતારનો સંબંધ દ્રવિડ સાથે જોડાય છે. સુમેરમાં મોઢું મનુષ્યનું ને શરીર મત્સ્યનું એવા સ્વરૂપના દેવની શોધ થઇ છે ને તે મત્સ્યાવતાર વિષ્ણુને મળતો છે. વૅડેલ તો pisces (fish)ને Nuને ભેગા કરી પિસણુ શબ્દ ઉપજાવી તેમાંથી વિસણુ નામ પડયાનુ કહે છે ને તે ગ્રીક જલદેવતા poseidon સદૃશ હોવાનું જણાવે છે. સુમેરમાં વસવા દક્ષિણ ભારતીય નર્મદા સંસ્કૃતિ ધરાવનાર દ્રવિડ ગયા હો કે સુમેરથી વસવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દ્રવિડ દક્ષિણ ભારતમાં ઉતરી આવ્યા હોય તો પણ એક વાત નક્કી છે કે બન્ને પ્રજામાં મહામત્સ્ય દેવની પૂજા થતી હતી ને તે દેવ મહાદેવ માફક પર્વત ઉપર વસનારા નહોતા, ઇન્દ્ર માફક આકાશમાં રહેતા નહતા પણ સાગર જેવા પટવાળી નદીમાં અથવા સાગરમાં વસતા હતા એવી માન્યતા ચાલી આવી હતી. વળી આ કલ્પનાને ક્ષીરસાગરમાં શેષનાગ ઉપર પોઢનારા વિષ્ણુની કલ્પના ટેકો આપે છે, એ જલ ઉપર શયન કરનારા વિષ્ણુ નારાયણ કહેવાયા ને તેમની પત્ની લક્ષ્મી મનાતાં લક્ષ્મીનારાયણ સ્વરૂપે પૂજાયા. લક્ષ્મી એટલે સમુદ્રગમન કરી વેપાર માર્ગે મળેલું ધન ગણાય ને સમુદ્રમંથનની કથા વેપાર મારફતે લક્ષ્મી મેળવ્યાનું રૂપક છે. ક્ષીરસાગરમાં પોઢનાર નારાયણ અથવા વિષ્ણુ ગૌરવર્ણ નથી, પણ મેઘવર્ણ છે, નાગ ઉપર પોઢે છે, એ ઉપરથી વૈદિક આર્યો સાથે તેમનો સંબંધ નથી એમ જણાઇ આવે છે. નાગપૂજા વૈદિક આર્યોમાં પ્રચલિત ન હતી. આવા દેવ તો સમુદ્રમાર્ગે આવજાવ કરનારા, અગર મોટી મોટી નદીઓમાં વહાણવટું કરનારા અગર તો માછલાં પકડવાનો ધંધો કરનારા લોકોની કલ્પનામાં આવે. દ્રવિડો ખાસ કરીને એક દરિયાવર્દી લોકો હતા ને તેથી તેમને સાગરમાં પોઢેલા દેવની કલ્પના આવી. ને તેમનામાં નાગ પૂજા પ્રચલિત હતી, તેથી શેષનાગ ઉપર વિષ્ણુ શયન કરે છે એ વિચાર તેમને અનુકૂળ લાગ્યો. અવતારની કલ્પનાનો વિષ્ણુ સાથે ખાસ સંબંધ છે, ને તેથી વિષ્ણુના અનેક અવતાર મનાયા ને પૂજાયા.

શિવ—મહાદેવ

શિવ અથવા મહાદેવ કિરાત એટલે શિકારી કહેવાય છે ને તે વસ્ત્ર પહેરતા નથી પણ હિંસ્ર પ્રાણિનું ચામડું ઓઢે છે તથા રૂંડમાળા પહેરે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે તથા કૈલાસ જેવા ઉચ્ચ પહાડ ઉપર રહે છે એ વર્ણન ઉપરથી તેમને આપણે શિકારી દશામાં રહેતા પહાડી માનવોએ કલ્પેલા દેવ કહી શકીએ. વિષ્ણુને આપણે પીતામ્બર પહેરાવીએ છીએ એટલે તેમને રેશમ વણવાની કળા જાણનાર સુસંસ્કૃત સમુદ્રગમન કરનાર સાહસિક માનવોના દેવ માની શકીએ.

બ્રહ્મા

બ્રહ્માની પૂજા લગભગ નીકળી ગઈ છે, પણ પોતાને તેમના પ્રતિનિધિ કહેવડાવનાર ભૂદેવો–બ્રાહ્મણો તેમને બદલે માન મેળવતા તથા પૂજ્ય ગણાતા. સંહિતામાં પ્રજાપતિનો સંબંધ આવે છે, પણ સરજનહાર બ્રહ્માનો નહીં. બ્રહ્મન્‌નો અર્થ વેદમાં પ્રાર્થના થાય છે; ઉપનિષદમાં બ્રહ્મન્‌નો અર્થ નપુંસક લિંગમાં પરમાત્માતત્વ થાય છે. પુલ્લિંગમાં વપરાતો 'બ્રહ્મન્' શબ્દ સ્રષ્ટા બ્રહ્મના અર્થમાં સંહિતામાં વપરાયો નથી. અથર્વ વેદમાં બ્રહ્મનો અર્થ વિલક્ષણ અતિલૌકિક શકિત થાય છે.

આર્યપૂર્વ ભારતીયોનો ફાળો

ડૉ. હટનના કહેવા પ્રમાણે નીગ્રીટો માનવવંશમાં પીપળો પવિત્ર ગણાતો અને ફળદ્રુપ લિંગ પૂજાનું તે પ્રાથમિક સ્વરૂપ હતું. આદિદ્રવિડ (અસલ દાક્ષિણાત્ય) માનવવંશે અમુક કુટુંબ, વ્યકિત કે જાતનો અમુક વનસ્પતિ કે પ્રાણિ સાથે ગાઢ સંબંધ દર્શક ટૉટેમ (Totem) સિદ્ધાંતના મૂલતત્વો ભારતને આપ્યો. મુંડા માનવવંશે લિંગપૂજા તથા મોટા પત્થરના બાંધકામ વાળી સંસ્કૃતિ તથા જીવનતત્વ (પ્રાણતત્વ)ની કલ્પના આણી. તેમના પછી આવનારા સુધરેલા ભૂમધ્ય સામુદ્રિક (દ્રાવિડોના પૂર્વજો) એ 'જીવનતત્વ' ની કલ્પનામાંથી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત વિકસાવ્યો અને જગદંબાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૂજા દાખલ કરી. ત્યારબાદ મેસોપોટેમિયાને માર્ગે વેપારીઓ એશિયામાયનરનાં કેટલાક ધાર્મિક તત્ત્વો લાવ્યા; તેમાં ‘ જીવન તત્ત્વ ’ તથા ‘ ફળદ્રુપતા ’નાં ધાર્મિક તત્ત્વોની જગો, માનવશરીરધારી દેવદેવીઓ, યજ્ઞ કરીને દેવોને સંતોષવાની પ્રથા, વિધિપુરઃસર પૂજા, લિંગપૂજા, દેવદાસી તથા આકાશના ગ્રહો, નક્ષત્રો, તારા, સૂર્ય, ચંદ્ર, સંબંધે વિદ્યા તથા પંથ તથા પુરોહિત વર્ગની સંસ્થાઓએ લીધી. આ તત્ત્વો હાલના હિન્દુ ધર્મનાં અંગ છતાં આર્ય વૈદિક ધર્મ સાથે અથડામણમાં આવતાં વૈદિક ધર્મે એ તત્ત્વો સ્વીકાર્યાં ને જેતા તરીકે માત્ર પોતાની સમાજમાં ઉચ્ચતા જીત પણ સંસ્કૃતિમાં ઉચ્ચ ભારતીયો પાસે કબૂલ રખાવી. તેમાં બ્રાહ્મણોનો દરજ્જો ઘણો વધ્યો. નાગપૂજા, શિવ તથા નંદી પૂજા ભુમધ્ય સામુદ્રિકોમાં પ્રચલિત હતી ને ક્રીટની મિનોઅન સભ્યતાના સમયમાં ત્યાં સુધી ફેલાઇ હતી. અર્વાચીન હિન્દુ ધર્મના ઘણા સિદ્ધાન્ત તથા રીતરિવાજ પુરાતન કાળના એશિયા માઇનર તથા મેસોપોટેમિયાના રીતરિવાજ સાથે મળતા છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. વેદપૂર્વ ભારતીય માનવવંશોએ હિન્દુ ધર્મના નાગપૂજા, શિવપૂજા દેવીપૂજા, દેવદાસી, શ્રાદ્ધ, લિંગપૂજા, ગૌરીપૂજા, ચંદ્રપૂજા, સૂર્યા (પાછળથી સૂર્ય)ના વિષ્ણુ (રાજા), નરમેધ, પુનર્જન્મ, પૂર્વજ-પુજા, શબનો અગ્નિદાહ કરવો સતી થવું, નવગ્રહપૂજા તીર્થયાત્રા ગૌપૂજા, નંદી (બળદ) પૂજા વગેરે તત્ત્વો આપ્યાં છે. વેદમાં ગોમેધ કરવા ફરમાન હતું પણ અથર્વ વેદમાં તેનો નિષેધ લોકમતને નમતું આપીને થયો.

ધાર્મિક માન્યતાઓની વ્યાપકતા

ડા. હટન વધુમાં જણાવે છે કે શકિત સંપ્રદાયનો સંબંધ એશિયામાયાનરના જગદંબાના પંથ સાથે જોડાય છે અને શિવપૂજાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંબંધ એશિયા તથા ભૂમધ્ય સમુદ્રની લિંગપૂજા સાથે છે. તેના કહેવા પ્રમાણે 'લિંગ' તથા 'પૂજા' એ શબ્દ આર્ય નથી પણ સંસ્કૃતમાં બીજી ભાષામાંથી લેવાયા છે; શિવપૂજા સાથે નાગપૂજા ઘાડો સંબંધ ધરાવે છે. ને તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાય સાથે અથડામણમાં આવતાં કાલીયમર્દન, જન્મેજયનો સર્પસત્ર તથા ખાંડવવનદહનના પ્રસંગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

વૃત્રાસુરનો નાશ કરવા માટે ઈન્દ્રની ઋગ્વેદમાં સ્તુતિ કરી છે. જ્યારે મહાભારતમાં વૃત્રને મારવાથી ઇન્દ્રને બ્રહ્મહત્યા લાગ્યાનું જણાવ્યું છે. નમુચિહનન માટે પણ એવું જ બન્યું છે, રામપ્રસાદ ચંદાના કહેવા પ્રમાણે સ્માર્ત સંપ્રદાયમાં અવૈદિક તત્વો છે; અને સ્મૃતિઓ વેદપૂર્વ રીતરિવાજો તથા આચારોના ધોરણે લખાઇ છે; પંચરાત્ર તથા પાશુપત દર્શનો અવૈદિક હોવાનું કુમારિલ ભટ્ટે જણાવ્યું હતું, અને વૈષ્ણવ તથા શૈવ સંપ્રદાય અનુક્રમે પંચરાત્ર તથા પાશુપત દર્શનમાંથી નીકળ્યા છે. પાશુપત શૈવ તથા જૈનના સંબંધમાં આવતાં શુચિર્ભૂત થવું પડતું. પરંતુ મહાભારતના વખતમાં એ બન્ને દર્શનો સ્વીકારાયાં.

વન્ય જાતો હિન્દુ બને છે

વન્ય જાતોના ધર્મને હિન્દુધર્મ પચાવે છે, ને તેના દેવને પોતાના દેવ સાથે એકરૂપ બનાવે છે, હિન્દુ પુરોહિતોનો ઉપયોગ તેમને કરવા દે છે, એમના આગેવાનોને રાજપુત જેવી ઉચ્ચ જ્ઞાતિનો દરજ્જો આપે છે અને બાકીનાની શુદ્ર જ્ઞાતિ બને છે અને આગેવાનો માટે યોગ્ય વંશાવળી જોડી કાઢવામાં આવે છે. આવી રીતે ફેલાયલા હિન્દુ ધર્મ ઉપર ઋગ્વેદના ધર્મને સ્થાપીને તેને પચાવવામાં આવ્યો છે. અશ્વમેધ યજ્ઞ વૈદિક છતાં તે હાલના હિન્દુ ધર્મમાં પ્રતિષ્ઠિત નથી પણ અહિન્દુ આસામના ડુંગરાના ગારો તથા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુમાત્રાના જંગલોમાં ફળદ્રુપતા મેળવવા અશ્વમેધનું અવલંબન થાય છે.

પીપળાની પૂજા

પીપળાની પૂજા થવાનું કારણ તેમાંથી દૂધ જેવો નીકળતો રસ છે અને તેનો સંબંધ આફ્રિકા, ઈટાલી, ન્યુગીની, આસામ તથા દક્ષિણ હિન્દના ફળદ્રુપતા ધર્મો સાથે છે; અને ભૂતપ્રેતનું રહેઠાણ પીપળો ગણાય છે. અંદામાનના શુદ્ધ નિગ્રીટો પીપળાને માને છે. આસામ તથા ઈન્ડોનેસીઆ (હિન્દી બેટસમૂહ) માં કેટલીક અહિન્દુ જાતો તથા કુળોમાં ઢોરોનું માંસ નિષિદ્ધ છે. ઇસ્લામી ધર્મ પાળનારા પણ મૂળ હિન્દ અથવા કાશ્મીરથી કાઢી મૂકાયલા બ્રાહ્મણો શિન નામે ઓળખાય છે ને તે દરદાસ્તાનમાં છે તેઓ ગાયનું માંસ ખાવામાં પાપ માને છે. તેઓ ગાયનું દૂધ પણ લેતા નથી. મડદાં નદીમાં (ગંગામાં) ડુબાડવાનો રિવાજ હિન્દુઓ શિવાય બીજામાં પણ છે ને તેથી પાક સારો આવશે એમ મનાય છે.

મૃતને માન

મૃત તરફ માન બતાવવા છત્રીઓ બંધાય છે, સતીઓના માનમાં દેહરીઓ બધાય છે, સંન્યાસીઓના માનમાં સમાધિ બંધાય છે.

વસ્તુપૂજા

દરેક વસ્તુ માત્રમાં જીવતત્ત્વ હોવાની માન્યતાને લીધે સચેતનવાદ ફેલાઈ તુલસી, અશ્વત્થ, લિંગ, શાલિગ્રામ તથા બીજા ધ્યાન ખેંચે એવા પાષાણ, હથિયાર, કલમ, ચોપડા, ગાય, બળદ વગેરે નાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકારની સજીવ તેમજ નિર્જીવ વસ્તુઓ હિન્દુઓમાં પૂજ્ય ગણાય છે. શિખ લોકો ગ્રન્થ સાહિબને માને છે. વધ થએલા પ્રાણિનું જીવનતત્ત્વ વધ કરનારમાં પ્રવેશે છે એવી માન્યતા દુનિયાના આદિ માનવોમાં ફેલાયલી છે, ને આપણામાં રામે શંબૂકને મારતાં તેની જ્યોતિ રામમાં સમાયાની કથા છે.

' ટોટેમ '

' ટોટેમ ' ધર્મ સંબંધે સર જેમ્સ ફ્રેઝર એવી કલ્પના કરે છે કે માનવ ઇતિહાસમાં બાલ-જન્મમાં પુરુષના ફાળાની માહીતી નહોતી ત્યારે ગર્ભનું કારણ ખોળતાં સ્ત્રીએ તેનો સંબંધ ખાવામાં-આવેલા પ્રાણિ કે વનસ્પતિ સાથે જોડયો. કોઇ પણ વસ્તુના સ્પર્શથી, ખાવાથી અગર જોવાથી ગર્ભ રહ્યાનું મનાયું હોય 'જીવનતત્ત્વ'ની કલ્પના પ્રમાણે ખોરાકમાં રહેલા જીવનતત્ત્વથી જન્મ થવાનું મનાય. સાધુએ આપેલું ફળ ખાવાથી પુત્ર થાય, દશરથની રાણીઓને યજ્ઞમાં અગ્નિનારાયણે આપેલા પાયસાન્નથી પુત્ર થયા વગેરે માન્યતા આ ' ટોટેમ ' સિદ્ધાન્તને ટેકો આપે છે. પિતાનો બાળ-જન્મમાં હિસ્સો હોવાનું જણાયા પછી અન્ય કારણોથી ' ટોટેમ ' માન્યતાઓ ટકી રહે એ સંભવિત છે. અમુક વનસ્પતિ અગર પ્રાણિ સાથે સંબંધ ધરાવનાર કુળ એક બીજાનાં સગાં ગણાયાં ને અન્ય વનસ્પતિ અગર પ્રાણિ સાથે સંબંધ ધરાવનાર કુળો સગાં નહીં હોવાથી તેમની સાથે અમુક ધોરણે લગ્ન કરવાની છૂટ રહી. આ ' બાહ્યલગ્ન પદ્ધતિ ' (exogamy) એ ટોટેમને ટકાવી રાખ્યું હોય એ બનવાજોગ છે.

કેટલાક કુટુંબોમાં હાથી, ઘોડા, માંકડ વગેરે ઉપનામ હોય છે તેનો સંબંધ કૌટુંબિક ટોટેમ સાથે હોવો જોઇએ. પીરની કબર ઉપરથી ઉગતા ગુલાબનું ફુલ કોઈ સ્ત્રી ઉપર પડે તો ગર્ભ રહે એવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માન્યતા મુસ્લીમોમાં પણ છે ને તે ટોટેમ પ્રણાલિકાનો અવશેષ છે. ખોરાકની શોધમાં ખેતીપૂર્વ સમાજમાં નવી વનસ્પતિ કે શાકપાન મળી આવે તો તે ગુપ્ત રખાતું ને એ વનસ્પતિ તથા શાકપાનની જાણવાળા એક બીજાના સંબંધી ગણાતા ને તેથી તેમની સાથે રહેવું સલામત હતું.

જાદુ

ભારતમાં દુષ્ટ જાદુ (મેલી વિદ્યા) તથા પવિત્ર જાદુમાં વિશ્વાસ રાખનારા ઘણા છે. અજ્ઞાન વર્ગોમાં મૂઠ મારનાર તથા મૂઠવાળનારના પરાક્રમની ઘણી વાતો પ્રચલિત છે ને મંત્રતંત્રમાં શ્રદ્ધા હોવાને લીધે કેટલાક ભયંકર ગુન્હા બને છે. ને ડાકણ માની બુઢ્ઢીઓને મારી નાખવામાં આવે છે.

' ફળદ્રુપતા ' પંથ

રાનટી જાતોમાં ઉત્સવમાં ભેગા થઇ નાચી કુદીને તથા મંત્ર વિધિ કરીને ફળદ્રુપતા વધારવા પ્રયત્ન થાય છે. એવે પ્રસંગે અમર્યાદિત ગમે તે પુરૂષનો ગમે તે સ્ત્રી સાથે સંભોગ થાય તો તેમાં પાપ નથી, કારણ એમ કરવાથી પાક સારો આવશે તથા કોમ આબાદ થશે એવી માન્યતા રહે છે. આવી માન્યતા અનેક દેશોમાં રાનટી લોકોમાં છે.

બેબીલોનમાં દેવીદાસી

દેવદાસી જેવી પ્રથા બેબીલોનની દેવીપૂજા સાથે જોડાયલી હતી. ખાસ કરીને પરદેશી સાથે ધાર્મિક વેશ્યાપણું કરતાં તેનું જીવનતત્ત્વ મળતાં આબાદીની વધારે આશા રહેતી એમ કહે છે. જે દેશમાં જે તત્ત્વ ન હોય તે તત્ત્વ પરદેશીમાંથી મેળવવા માટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આમ કરવામાં આવતું હોય તો માનવ બુદ્ધિને ધન્ય છે. નાચવાનું મૂળ પણ જાદુ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, કસરતના ખેલોનો પણ એવો જ સંબંધ છે, કારણ તેમ કરવાથી ખેતીમાં પાક પુષ્કળ પાકે છે એમ રાનટી લોકો માનતા હતા.

દેવધર્મનો વિકાસ

બુદ્ધિમાન માનવ શરૂઆતમાં ફક્ત એટલું જ માને છે કે દુનિયાભરમાં પસરેલી કોઈ મોઘમ સત્તા છે જેને વશવર્તી સર્વપ્રાણિ પોતાના વ્યવહાર ચલાવે છે તથા જગત ચાલે છે. એ અવસ્થાને શોધખોળ કરનારા ગ્રંથ કર્તાઓએ 'animatism' નામ આપ્યું છે. ત્યારબાદ મનુષ્ય મોઘમને બદલે અમુક મુકરર કલ્પના કરી જે વસ્તુથી ભય ઉત્પન્ન થાય અથવા મદદ થાય તે સર્વમાં દેવત્વની કલ્પના કરી તેને વશ કરવા ઇચ્છે છે. એ સ્થિતિમાં પંચ-મહાભૂતપૂજા, શિલાપૂજા, વનસ્પતિપૂજા, તથા પ્રાણિપૂજા શરૂ થાય છે.

સજીવારોપણ

આમાં દરેક વસ્તુમાં અહંકાર ધરાવનાર કોઈ દૈવી અથવા આસુરી જીવનું આરોપણ થાય છે. એને પરિણામે નદીની અભિમાની દેવીઓની કલ્પના થઈ; તુલસીમાં પવિત્ર જીવની કલ્પના થઈ, વૃંદાની આખી કથા ગોઠવાઈ; ગૌપૂજા થતાં સર્વ દેવોનો વાસ તેમાં કલ્પાયો; બીજી તરફથી માનવને નાગનો ભય લાગતાં નાગપૂજા થઈ, બળીયા કાકા તથા શીતળા માતાની રોગ ચલાવનાર જીવ તરીકે કલ્પના આવી. ભૂમિમાતા (પૃથ્વીના અભિમાની દેવતા)ની કલ્પના અતિ પ્રાચીન હોઈ લગભગ દુનિયાના તે વખતના સુધરેલા ઘણા ખરા ભાગમાં પ્રચલિત હતી. બાળજન્મના રહસ્યને લીધે પ્રથમ માતૃપૂજા પ્રચલિત થઈ અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુરુષનો તેમાં ફાળો છે એનું ભાન આવતાં લિંગપૂજા તથા શિવ-પૂજા ફેલાઇ. કેટલાક વૈષ્ણવોના ઉર્ધ્વપુંડ તિલકને લિંગ ગણે છે. ને શાલિગ્રામનો પણ સંબંધ લિંગ સાથે જોડે છેઃ માનવોને કુદરતની શકિતઓ જે અનુભવ આપ્યો તે ઉપરથી કુદરતની શકિતઓની પૂજાની ઉત્પત્તિ થઇ ને તેનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંન્ત ઋગ્વૈદિક ધર્મ છે.

જ્યોતિ તથા નિસર્ગ શકિતપૂજા

સૂર્ય ચંદ્રને માનવે ઉપકારી ગણી પૂજ્ય ગણ્યા; અગ્નિની શોધ થતાં અગ્નિનું માહાત્મ્ય વધ્યું, જ્યોતિર્વિદ્યાના જન્મ સાથે નક્ષત્રપૂજા, નવગ્રહ પૂજા શરૂ થઇ. વરસાદનો ખપ પડતાં પર્જન્ય તથા ઇન્દ્રની કલ્પના થઇ. વાયુના વિવિધ પ્રકાર તથા ઝંઝાવાતની ગર્જનાએ વાયુ તથા રૂદ્રની અને મરુત્‌ગણની કલ્પના કરાવી. જલ-તત્ત્વે વરૂણને જન્મ આપ્યોઃ આકાશતત્ત્વે દ્યૌસ્‌ની પૂજા પ્રચલિત કરી, ને પૃથ્વીતત્ત્વની માતા તરીકે પૂજા શરૂઆતથી જ માનવે માની લીધી હતી. રોગ ફાટતાં આસુરી તત્ત્વ ધરાવનારી દેવીઓ (મરિયમ્મા, શીતલા વગેરે) ને પ્રસન્ન કરવા માનવે પ્રયત્ન કર્યો. આમ કુદરતની અનુકૂળ તેમ પ્રતિકૂળ શકિતઓને પ્રસન્ન કરવા માનવ પ્રેરાતો હતો.

ભવ્ય દેવકલ્પના

વધારે વિકાસ પામેલી સંસ્કૃતિમાંજ સર્વેશ્વરી જગદંબા કે બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ જેવા સર્વશકિતમાન દેવોની કલ્પના થઇ શકે તથા તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ થઈ શકે અગર પરમતત્ત્વને પહોંચવા યોગશાસ્ત્રની શોધ થઇ સમાધિ સુધી સર્વ યોગાંગોનો પ્રત્યક્ષ વિકાસ થાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વીર પૂજા

રામકૃષ્ણ જેવાની પૂજા વીર પૂજાના યુગમાં પ્રસરી. રાષ્ટ્રીય મહાન ઉપકારકો તરફ પોતાનો આભાર દર્શાવવા ભારતીયોએ એમને દેવ બનાવ્યા, અને રામસેવક હનુમાનને ગામે ગામ પૂજ્ય ગણાવી આર્યોના અનાર્ય સહાયક તરફ રહેલી આભાર ભાવનાનાં દર્શન કરાવ્યાં.

હિન્દુધર્મનાં અંગો

માંત્રિકો તથા તપસ્વીઓ દૈવી શક્તિને મંત્ર અગર તપોબળથી વશ કરવા માંગતા; ઉપાસના તથા ભક્તિ કરનારા પ્રાર્થના કરી પ્રસન્ન કરી વર મેળવવા માગતા; જ્ઞાનીઓ જીવાત્મા તથા પરમાત્માનું ઐક્ય સાધી મોક્ષમાર્ગે જતા; અવતારવાદે વીરપૂજાનો વિકાસ કર્યો અને ઉત્તમ ઇશ્વર કોટિના માનવો પૂજાવા લાગતાં રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ તથા ધર્મ માટે અભિમાન વધ્યું અને પ્રભુ માનવના કલ્યાણ માટે અનેક વખતે અવતાર લે એ કલ્પના રમ્ય લાગી ને માનવને ગમી.

પૂર્વજો મરણોત્તર જીવતા રહેલા સંબંધીઓને હેરાન ન કરે, તેમના આત્માની સદ્‌ગતિ થાય અને તેમને કોઈ રીતે દુઃખી ન થવું પડે પણ સુખ મળે એ ઉદ્દેશથી પૂર્વજપૂજા જન્મીને વિસ્તરી; પિન્ડદાન, શ્રદ્ધા એનાં અંગ છે.

રિસ્લેની માન્યતા

રિસ્લે હિન્દુ ધર્મને સચેતનવાદ તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે; સચેતનવાદ વિશ્વેશ્વરવાદમાં પરિણમે છે, અને અનેકદેવત્વવાદ એકેશ્વરવાદમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરિણમે છે એમ એ કહે છે. હિન્દુ ધર્મમાં દશેરા ઉપર આયુધ પૂજા થાય છે; દિવાળીમાં ચોપડા પૂજાય છે તેમ રૂપિયો પૂજાય છે; યંત્ર ચલાવનાર કારીગર દશેરા ઉપર યંત્રોની પૂજા કરે છે. એક છેડે વેદાન્ત તથા યોગ છે, બીજે છેડે વામમાર્ગી ને કાંચળીઆ પંથી છે; અહિંસાત્મક વૈષ્ણવથી તે શબ ખાનારા અઘોરીઓ પોતાને હિન્દુ કહેવડાવે છે.

હિન્દુ ધર્મની વિશિષ્ટતા

હિન્દુ ધર્મ ગમે તે સ્થિતિમાં રહેનારા કનિષ્ઠથી માંડીને ઉત્તમ માનવ સુધી સર્વને સંતોષ મળે એવાં તત્ત્વો અધિકારભેદ તથા ઇષ્ટ દેવતાના સિદ્ધાન્ત વડે આપે છે.

આર્ય સમાજ, બ્રાહ્મ સમાજ, હિન્દુ મહાસાગરમાં દ્વીપાં સમાન છે, પણ તેમણે પ્રચલિત કરેલા વિચારો હિન્દુ જનતામાં ફેલાવાને લીધે હિન્દુ ધર્મના અનિષ્ટ તત્વો ઘટતાં ગયાં છે ને ધર્મની શુદ્ધિ થઇ રહી છે. રામકૃષ્ણ–વિવેકાનંદ એ આ યુગના મહાન ઉદ્ધર્તા ગણાય છે ને સુશિક્ષિત હિન્દુઓને ધર્માન્તર કરતાં બચાવી હિન્દુ ધર્મની મહાન પ્રતિષ્ઠા યુરોપ અમેરીકામાં તેમને લીધે તેમજ રામકૃષ્ણ મિશનના સુવિધ મહાન સંન્યાસીઓની પ્રવૃત્તિઓને લીધેજ જામી છે. યોગી અરવિન્દ ઘોષ, મહાત્મા ગાંધી, લોકમાન્ય તિલક. દા. એની બેસાંટ વગેરેએ હિન્દુધર્મના પુનરુદ્ધારમાં તથા તેના દૂષિત લક્ષણો દૂર કરવામાં કિંમતી ફાળો આપ્યો છે.

હિન્દુઓનું ઘટતું પ્રમાણ

ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં ૧૦ હજાર વસ્તીએ હિન્દુઓનું પ્રમાણ ૭૪૩૨ હતું તે ૧૯૩૧માં ૬૮૨૪ ઉપર આવ્યું. એટલે હિન્દુત્વનો હ્રાસ થઇ રહ્યો છે. જે ધર્મમાં દાખલ થવાના દરવાજા બંધ હોય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને નીકળી જવાના દરવાજા અનેક હોય ત્યાં આ જ પરિણામ આવે તેથી હિન્દુ મહાસભાએ શુદ્ધિ સંગઠનની પ્રવૃત્તિઓ આદરી છે. જૈનોનું પ્રમાણ ૧૮૮૧માં દસહજારે ૪૮ હતું તે આજે ૩૬ ઉપર આવી ગયું છે. હિન્દુ તથા જૈન આગેવાનોએ વેળાસર જાગૃત થઈ વસતિના પ્રમાણમાં થઈ રહેલો ઘટાડો અટકાવવા સર્વ ઉપાય લેવા જોઈએ.

હિન્દુઓ મુસ્લીમ કેમ થાય છે

હિન્દુઓમાંથી ઘણા લોકો મુસ્લીમ ધર્મ સ્વીકારે છે. કોઈ વખતે કોઈ હિન્દુ કોઈ મુસ્લીમ કન્યાના પ્રેમમાં પડે છે, અને મુસ્લીમ કન્યાનું બિનમુસ્લીમ વર સાથે લગ્ન કરવા મનાઈ હોવાથી હિન્દુ આશક ઈસ્લામ ધર્મ સ્વીકારી નિકાહ કરે છે. હિન્દુ વિધવાને ઉચ્ચ કોમોમાં પુનર્લગ્ન કરવા મનાઈ છતાં વાસનાતૃપ્તિ નહીં થએલી હોવાથી કોઈ ઓળખીતા ઈસ્લામી યુવક સાથે પ્રેમમાં પડે છે અને મુસલમાન થઈ તેની સાથે નિકાહ પઢી પ્રતિષ્ઠિત જીવન ગાળે છે; હિન્દુ તરીકે એવું પ્રતિષ્ઠિત જીવન ગાળવા ઉચ્ચ ન્યાતોમાં માર્ગ નથી. પોતાનો સામાજીક દરજ્જો સુધારવા હલકી ન્યાતના હિન્દુ મુસલમાન બને છે. ખાસ કરીને આ લાલચ અસ્પૃશ્યોને વધારે છે. કેટલાંક સાચા દિલથી ઈસ્લામ ધર્મ ઉપર આકીન આવવાથી મુસલમાન થાય છે. ખાનપાનના નિષેધનો ભંગ તથા બીજા ન્યાત સંબંધી ગુન્હાને લીધે ન્યાતબહાર મૂકાતાં કેટલાક ઈસ્લામી થઈ જાય છે.

ખ્રિસ્તી કોણ થાય છે

ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકારનાર હલકી વર્ણના હિન્દુઓને અને ખાસ કરીને અસ્પૃશ્યોને કેળવણી, સ્વમાનની ભાવના, સ્વાતંત્ર્ય,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રગતિમાન સમાજમાં નવજીવન તથા આર્થિક લાભ (ધંધે લાગવું તે) મળે છે. ઉચ્ચ કોમના હિન્દુઓ મુસ્લીમ કે ખ્રિસ્તી થતા નથી. ગાંધીયુગમાં ગમે તે સ્પૃશ્ય સાથે ખાનપાન કરે તો પણ કોઇ બોલતું નહીં હોવાથી ધર્માન્તર કરવાની ઇચ્છા મોળી પડી છે.

ડા. કેતકરનાં મંતવ્યો

ડા. કેતકર, ' An Essay on Hinduism 'માં જણાવે છે કે હિન્દુ ધર્મ જેવી કંઈ વસ્તુ નથી. હિન્દુ ધર્મનો અર્થ માત્ર હિન્દુ સમાજવ્યવસ્થા તથા તેની પ્રણાલિકા થાય છે; તે લગભગ રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિના અર્થમાં વપરાય છે. હિન્દુ સમાજ-વ્યવસ્થા કોઇ નકકી કરેલા સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાઇ નથી પણ કાલાંતરે વિકાસ પામેલી સંસ્થા છે. Religion 'ના ખરા અર્થમાં ફકત સંપ્રદાય અથવા મત છે. હિન્દુ ધર્મ એટલે વર્ણાશ્રમ ધર્મ અગર સનાતન ધર્મ કહેવાય છે ને તેથી સમાજના જુદા જુદા અંગોએ કયાં કયાં કર્તવ્ય કરવાં જોઇએ, જુદા જુદા વર્ણની દરેક વ્યકિતના કયાં કર્તવ્યો છે તે ' ધર્મ' શબ્દ બતાવે છે. હિન્દુધર્મ એક સંસ્કૃતિ હોવાથી સાંનિધ્ય, સમન્વય તથા આત્મી-કરણની પદ્ધતથી ફેલાયો. ઇસ્લામ તથા ખ્રિસ્તી ધર્મ જેવા સાંપ્રદાયિક બંધુતા પેદા કરનારા ધર્મો હેતુપૂર્વક ધર્માન્તર કરીને ફેલાયા, અને તેમના સિદ્ધાન્તને માને તેમને જ માત્ર તેમણે બંધુ ગણ્યા. યાહુદી તથા પારસી, ઇસ્લામ તથા ખ્રિસ્તિ ધર્મના આગમન પહેલા હિન્દુત્વ પામી જુદા જુદી જ્ઞાતિનું રૂપ લેવાની તૈયારીમાં હતા. ઇસ્લામ તથા ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારા ફકત મહંમદ કે ખ્રિસ્તમાંશ્રદ્ધા ધરાવનારને સ્વર્ગ મળશે, બાકીના બધા દોજખમાં જશે એમ માને છે, જયારે હિન્દુ ધર્મ તો કહે છે કે પ્રભુને મેળાવવાના અનેક માર્ગો છે, તેથી હિન્દુને પણ કર્મ પ્રમાણે સારૂં નરસું ફળ મળતું હોવાથી સારા સ્વર્ગે જશે અને નઠારા નર્કે જશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિન્દુત્વનું ભાન ક્યારે થયું

ઇસ્લામના આગમન પછી હિન્દુત્વનું ભાન જન્મ્યું. દેવ માટે માન, બ્રાહ્મણ પુરોહિતની સંસ્થા, પુરાણેતિહાસની કથા, સર્વમાન્ય દેવ તથા સિદ્ધાન્ત, ઉપલા વર્ણમાંથી ઉતરતી વર્ણની ઉત્પત્તિની દંતકથા. સર્વેશ્વરવાદ, ઇષ્ટદેવતા તથાં વર્ણધર્મ મહત્તા વગેરે હિન્દુત્વને ટકાવી રાખનાર વસ્તુઓ છે. સંપ્રદાયો જેમ નવા સભ્યો દાખલ કરે છે તેમ જ્ઞાતિઓ નવા સભ્યો સ્વીકારે તો આપણી સામાજીક સમસ્યાનો ઉકેલ આવે. શુદ્ધિની હિલચાલને લીધે ધર્માન્તર થએલા ખ્રિસ્તી તથા મુસ્લીમોને હિંદુ બનાવવાના દરવાજા ખુલ્લા થયા છે. ડા. કેતકર જ્ઞાતિસંસ્થાને બદલે આપણે બધા હિન્દના વતની છીએ ને દેશના વતની તરીકે રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવના કેળવીએ તો ભવિષ્યમાં વિશ્વરાષ્ટ્રત્વની ઝાંખી થવા સંભવ છે એમ ધારે છે.

હિન્દુત્વની જીવનશક્તિ

હિન્દુ વસતિનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. તેમ છતાં એના તત્ત્વજ્ઞાન તથા નવા વિચાર તથા વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંત પચાવવાની શક્તિને લીધે હજુ પણ હિન્દુધર્મ જીવંત રહ્યો છે અને પુનર્જીવન પામ્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧૬ મું.

હિન્દવી ઇસ્લામ

ટિટસે ‘ Indian Islam ’ ૧૯૩૦ માં બહાર પાડી હિન્દમાં ઇસ્લામે પરિસ્થિતિ અનુસાર કેવું રૂપ લીધું છે તે ઉપર સારૂં અજવાળું પાડયું છે.

હિન્દુઓ ‘ ધિમ્મી ’ તરીકે

ઇસ્લામ ધર્મનો ફેલાવો શરૂઆતમાં એક હાથમાં તરવાર ને બીજા હાથમાં કુરાન રાખી કરવામાં આવ્યો હતો. પણ હિન્દમાં આવેલા ઇસ્લામીઓની સંખ્યા એટલી જૂજ હતી કે હિન્દુ જનતાને એ રીતે મુસલમાન બનાવવા શકય નહતું અને સખત જ્ઞાતિ બંધારણની દિવાલોના પ્રતીકારને લીધે ઇસ્લામી રાજકર્તાઓએ હિન્દુઓને યાહુદી, ખ્રીસ્તી તથા ઝરદોસ્તી જેવા પવિત્ર પુસ્તકને માનનારાનો દરજ્જો આપી ‘ ધિમ્મી ’ બનાવ્યા અને ઇસ્લામી રાજયનું રક્ષણ આપ્યું. મૂર્તિપૂજકોનો નાશ કરવાના ફરમાનને આમ બાજુએ મૂકવામાં આવ્યું પરંતુ ઇસ્લામનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાળવવા માટે હિન્દુઓથી અલાહિદા રહેવાની નીતિ સ્વીકારાઈ. ઔરંગઝેબ પહેલાં મોગલ સમ્રાટો હિન્દુઓને મોટા હોદ્દા ઉપર નીમતા અને અફઘાન રાજકર્તાઓ પણ કેટલીક વખતે એ જ નીતિ સ્વીકારતા.

હિન્દુ સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન

મુસ્લીમો હિન્દુ ઓરતો સાથે લગ્ન કરી તેમની સંતતિને મુસ્લીમ તરીકે ઉછેરી મુસલમાનોની સંખ્યામાં વધારો કરતા. જહાંગીરને હિન્દુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કન્યાઓ સાથે મુસ્લીમો લગ્ન કરે તેમાં કંઈ ગેરવ્યાજબી લાગતું નહીં પણ કાશ્મીરના મુસ્લીમો હિન્દુઓને પોતાની કન્યા આપે છે એમ સાંભળીને આઘાત થયો હતો; આ મનોદશા સર્વ વિજેતાઓમાં હોય છે.

હિન્દુ પત્નીની મુસ્લીમ પતિ ઉપર અસર થતી તેમ સંતતિ ઉપર હિન્દુ રીતરિવાજની છાપ પડતી.

સેળભેળ ચેલા

વળી ઘણા મુસ્લીમ પીરોના હિન્દુ ચેલા હતા અને હિન્દુ યોગીઓ તથા વૈષ્ણવ આચાર્યોના મુસ્લીમ ચેલા હતા. હિન્દુ મુસ્લીમ સાંનિધ્યનું પરિણામ કંઈક અંશે સહિષ્ણુતામાં આવ્યું છે.

ગૌવધની બંધી

બાબરે વસીયતનામું કરી ગૌવધ ન કરવા તથા મંદિરોનો નાશ ન કરવા હુમાયુંને ફરમાવ્યું હતું. અકબરે ઘણા હિન્દુ રિવાજો સ્વીકાર્યા હતા અને રક્ષા બંધન તથા દિવાળીના તહેવાર તે દરબારી ઠઠાથી ઉજવતો હિન્દુ-મુસ્લીમ ઐક્ય કરવા તેણે દીને ઇલાહીની સ્થાપના પણ કરી હતી. શહાજહાનનો પુત્ર દારાશેકોહ હિન્દુ ધર્મ તરફ અકબર માફક વલણ ધરાવતો;

હિન્દુ-મુસ્લીમ સમન્વય

વર્તમાન સમયમાં રામ તથા કૃષ્ણને પયગમ્બર ઠરાવી, વેદ, રામાયણ તથા ભગદ્ગીતાને પ્રભુએ બક્ષેલા પવિત્ર પુસ્તકોનો દરજ્જો આપનાર મુસ્લીમ ધર્મ સંસ્થાપકો નીકળ્યા છે. કુરાનમાં જણાવ્યું છે કે " દરેક રાષ્ટ્રને અમે (અલ્લાએ) પયગમ્બર આપ્યો છે અને દરેક રાષ્ટ્રનો માર્ગદર્શક " છે, અને એ સુરના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આધારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. અર્વાચીન કાળમાં આમ કહેનારામાં અહમદીયા સંપ્રદાયના પ્રચારકો મુખ્ય છે. ને તેમના પ્રકાશનોમાં આ બાબત વારંવાર ઉલ્લેખ છે.

બંગાલી મુસ્લીમ કવિ કરીમઅલી અને કરીમ અલ્લાએ રાધા કૃષ્ણના સ્તોત્ર બનાવી ગાયાં છે અને કાલી માતાના માનમાં પ્રાર્થનામય કવિતા બનાવી છે.

અપૂર્ણ ધર્માન્તરને લીધે ગ્રામદેવતાઓની પૂજા નવમુસ્લીમોમાં ચાલુ રહી તેમ સચેતનવાદની માન્યતાઓ ન છૂટી; બ્રાહ્મણ પુરોહિતોને તેઓ બોલાવતા તથા હિન્દુ તહેવારો પાળતા.

ઇસ્લામમાં હિન્દુ માન્યતાઓ

ઉત્તર હિન્દના મલકાનાઓ વટલતા પહેલાં રાજપૂત, જાટ કે વણિક ન્યાતના હતા. તેમના નામ હિન્દુ હોય છે. મંદિરમાં દર્શને જાય છે. એકબીજાને મળે ત્યારે 'રામ રામ' કહે છે. અંદર અંદર લગ્ન કરે છે. બીજી બાજુ તેઓ કોઇ કોઇ વખતે મસ્જીદમાં નમાજ પઢવા જાય છે, સુન્નત કરાવે છે, શબને દાટે છે, અને મુસ્લીમ મિત્રો સાથે જમે છે. તેઓ પોતાને મીયાં ઠાકૂર કહેડાવે છે તેઓ નથી હિન્દુ કે મુસલમાન ને તેમની શુદ્ધિ હિન્દુ બનાવવા ઉપડેલી ચળવળને અંગે હજારોની સંખ્યામાં થઇ છે.

કચ્છી (મુમના) શિયા કહેવાય છે; તેઓ બીજા મુસ્લીમો સાથે ભળતા નથી, માંસ ખાતા નથી, રમઝાન મહિનામાં ઉપવાસ કરતા નથી, તેમ સુન્નત કરાવતા નથી. તેઓ એક બીજાને મળતાં 'રામ, રામ,' કહે છે; તેઓ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશની ત્રિમૂર્તિને પૂજે છે ને ૩૦૦ વર્ષ ઉપર એ સંપ્રદાયને સ્થાપનાર ઇમામશાહને બ્રહ્માનો અવતાર માને છે. પંજાબ, બંગાળી, મધ્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિન્દ તથા દક્ષિણ હિન્દમાં હિન્દુ રીતરિવાજ પાળનારા મુસલમાન સંપ્રદાયો મળી આવે છે. વહોરા, મેમણ, વગેરે કોમોને હિન્દુ વારસાનો કાયદો લાગુ છે. પરંતુ હવે કોઇ પણ અપવાદ શિવાય તમામ મુસ્લીમોને ‘ શરીયત ’ (ઇસ્લામી કાયદો) મુજબ વારસો હિસ્સો મળે એવી કાયદાથી તજવીજ થઇ છે.

હિન્દવી મુસલમાનોમાં સંયુકત પ્રાન્તના ‘ચૂરીહર’ મુસ્લીમો “કાળકલ્સ હજામાઇ ”ની ભકિત કરે છે અને શ્રાધ્ધ કરે છે. પંજાબના મેવ, સિયાન્સી, મામતી લાલચી વગેરે અનેક દેવ દેવીઓને માને છે. અમૃતસરના મિરાસી દુર્ગાભવાનીને ભોગ અર્પે છે, જ્યારે પૂર્વ બંગાળાના તુર્ક-નવાઝ લક્ષ્મીદેવીને પૂજે છે. મદ્રાસ ઇલાકાના ‘ હદેકુલા ’ હિન્દુઓ માફક દશેરાના દિવસે ઓજારોની પૂજા કરે છે. પીરપૂજા સર્વત્ર ફેલાઇ છે. કેટલેક ઠેકાણે સેતાનને મળતા શેખસદુની પૂજા મુસ્લીમો કરે છે અને મંત્ર (સિહર) તથા તાવીઝનો ઉપયોગ કરી ભૂત પ્રેતને દૂર રખાય છે; તાવીઝ હાથ ઉપર બંધાય છે કે ગળામાં પહેરાય છે. રમલ વિદ્યાની મદદથી મુસ્લીમો ભવિષ્ય કહે છે. જ્યોતિષ, જાદુઇ ચોરસ, ‘ કુરાન ’ ખોલીને માર્ગદર્શન કરવું વગેરે રિવાજ સર્વ વર્ગના મુસ્લીમોમાં છે.

ગામડાંના મુસલમાનો

રોગના કારણ તરીકે મનાતાં લઘુ દેવદેવીઓ તથા ભૂત પ્રેતમાં ગામડાંના મુસલમાનોની ભારે શ્રદ્ધા છે. ને તે તોડવી ઘણી કઠણ છે. મંદવાડ તથા પ્લેગના વખતમાં ગામડાંના મુસ્લીમો અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ કરુણાજનક મનોદશામાં હિન્દુ દેવાલયોમાં જાય છે, અને રોગ મટાડવા તથા તે થતો અટકાવવા દરેક વહેમી ઇલાજ લે છે. જો કોઇ મુસ્લીમ બાળકને શીતળા નીકળે તો શિતળા માતાને ખોટું લાગશે? કડું પડેશે એમ માની દવા અપાતી નથી. પૂર્વ પંજાબમાં શિતળા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માતાની પૂજારણની મદદ મુસ્લીમો લે છે અને તેના કહેવા પ્રમાણે દેવીને ચીજો અર્પણ કરી પ્રસન્ન કરવા તથા દરદીને બચાવવા પ્રયત્ન થાય છે, ગામનો પ્લેગ દુર કરવા બકરાનો ભોગ કેટલીક વખતે અપાય છે.

હિન્દુ રીતરિવાજો

પંજાબના વાયવ્ય ખૂણામાં રહેતા અવાન મુસ્લીમો બ્રાહ્મણોનો કુળગોર તરીકે ઉપયોગ કરે છે; સંયુક્ત પ્રાંતના મુસ્લીમ ભાટ પણ એજ પ્રમાણે કરે છે. સિંધુની ખીણમાં વસતા શિન મુસ્લીમ ગાય તરફ પૂજ્ય ભાવ ધરાવે છે અને ગોમાંસ ખાતા નથીઃ કચ્છના મુમના પણ તે જ પ્રમાણે કરે છે, અકબરે ગૌહત્યાની મનાઇ કરી હતી અને જહાંગીરે લાંબા વખત સુધી તે ચાલૂ રાખી હતી.

હિન્દુઓ માફક કેટલાક મુસ્લીમ ફકીરો માથું મુંડાવે છે. તથા શરીરે રાખોડી ચોળે છે. હિન્દુ-મુસ્લીમ બન્ને જેની પૂજા કરે છે એવાં પવિત્ર પીરસ્થાનોના રક્ષક આવા લોકો હોય છેઃ દાખલા તરીકે પંજાબમાં ' સખી સરવર ' એવા જ પ્રકારનું સ્થાન છે.

અગ્નિની પવિત્રતા

પવિત્ર અગ્નિ પણ મુસ્લીમોમાં મળી આવે છે. સાદિક-નિહાંગની દરગાહ પંજાબમાં ઝાંગ જીલ્લામાં છે. ત્યાં ફકીરો રાત્રિ દિવસ સળગતો રહેતો અગ્નિ રાખે છે ને તેને ' ધૂણી ' કહે છે. પીરના ઉરસ વખતે દર વર્ષે એક મોટી પાંઉરોટી અગ્નિમાં પકવવામાં આવી ભાગીને પ્રસાદ તરીકે હાજર રહેલા સર્વને વહેંચી આપવામાં આવે છેઃ ગોરખપુરમાં આવેલા ' ઇમામબારાહ ' માં પવિત્ર અગ્નિ સળગતો રાખ્યો છે; ક્રુકના કહેવા પ્રમાણે સો વરસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર અગર તે પહેલાં રેશનઅલી ફકીરે તે સળગાવ્યો ને તે ઓલવાયા વગર સો વરસ ઉપરાંતથી સળગે છેઃ ત્યાં ખાસ સેવકો હાજર રહી બળતણ નાંખ્યા કરે છે. હિન્દુ યોગીની ધૂણીઓ માફક આ શિયા ફકીરની ધુણીને હિન્દુ તથા મુસ્લીમ બન્ને માન આપે છે. આ ધુણીની રાખોડીથી તાવ મટી જાય છે એમ મનાય છે.

હિન્દુ તહેવારોમાં વટલેલા નવમુસ્લીમો ભાગ લે છે તેમાં હોળી દિવાળીના તહેવારો ગામડાના મુસ્લીમોને વધુ પ્રિય છે. વૈશાખી (બંગાળામાં નવું વર્ષ) તહેવાર બંગાળી મુસ્લીમો પાળે છે. અયોધ્યાના શિયા મુસ્લીમ નવાબો વસંતપંચમીના દિવસે દરબાર ભરી નવરોઝની ઉજવણી કરતાં.

ચુસ્ત ઈસ્લામ માટે પ્રયાસ

હિન્દુ પરિસ્થિતમાં ઇસ્લામમાં થએલું રૂપાન્તર કટ્ટર મુસલમાનોને ગમતું નથી. તેથી તેમણે નવમુસ્લીમોમાં ફેલાયલા હિન્દુ રીતરિવાજો માન્યતાઓ તથા વહેમોને દુર કરવા તંઝીમ તથા તબલીઘની હીલચાલ ઉપાડી છે અને કેટલેક અંશે તેમને ફત્તેહ મળી છે. સર મહમદ ઇકબાલ આ હિન્દુ મુસ્લીમ ધર્મોના શંભુ મેળાથી અકળાતા ને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં મુસ્લીમો ઈસ્લામ ધર્મ પાળે એમ ઇચ્છતા હતા. નવાઇની વાત છે કે હિન્દવી ઇસ્લામ આટલો બદલાયા છતાં હિન્દુ–મુસ્લીમ સંપ હજુ દુર છે અને ખિલાફત હિલચાલ વખતે સાધેલાં હિન્દુ–મુસ્લીમ એકી સ્વપ્નવત થઇ ગઇ છે.

હિન્દી પરિસ્થિતિમાં ખીસ્તી ધર્મમાં પણ એવો શંભુમેળો થોડે ઘણે અંશે નજરે પડે એમ છે, પણ તેની ચર્ચા અત્રે કરવાની જરૂર નથી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧૭ મું

હાલની જ્ઞાતિઓ તથા તેમનું ભાવિ

જ્ઞાતિના ૭ પ્રકાર

રિસ્લેના કહેવા પ્રમાણે હિન્દમાં જ્ઞાતિઓ સાત પ્રકારની છેઃ—

(૧) કેટલીક જ્ઞાતિઓ પ્રથમની tribes (જાતિ) માંથી ઉત્ક્રાન્ત થઇ છે; દાખલા તરીકે, આહીર, ગુજર, ડોમ, જાટ, રાજપૂત, કોળી, મહાર, નામશૂદ્ર, પારિયા વગેરે;

(૨) કેટલીક જ્ઞાતિઓ ધંધાને લીધે ઉત્પન્ન થઇ છે; જેમ કે સુથાર, કડિયા, લુહાર, કુંભાર, દરજી, મોચી, ચમાર, ભંગી બ્રાહ્મણ (પેરોહિતનું કામ કરતા હોવાથી) વગેરે;

(૩) કેટલીક જ્ઞાતિઓ મિશ્રવિવાહના પરિણામ રૂપે છેઃ સૂત, ખવાસ બંગાળાના શાગીર્દપેશા (કાયસ્થ પિતાના ઉતરતી વર્ણની સ્ત્રીથી થએલા વંશજો), નેપાળના ખાસ (બ્રાહ્મણ અગર રાજપૂત પિતા અને મંગોલીયન વંશની માતાના સંતાનો.)

(૪) કેટલીક જ્ઞાતિઓ સાગર ન્યાતો છે ને તે રાષ્ટ્ર જેવી છે; જેમ કે મરાઠા, રાજપૂત, નેવાર (નેપાળને જીતનારા) વગેરે.

(૫) કેટલીક જ્ઞાતિઓ દૂર વસવાથી સ્થાનિક થયેલી; જેમ કે દેશસ્થ બ્રાહ્મણ, કરાડા બ્રાહ્મણ, કોકણસ્થ બ્રાહ્મણ, વગેરે.

(૬) કેટલીક જ્ઞાતિઓ રીતરિવાજના ફેરને લીધે અસ્તિત્વમાં આવી છેઃ દા. ત. કાયસ્થ, વ્રાત્ય ક્ષત્રિય વગેરે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૭) કેટલીક જ્ઞાતિઓ ધાર્મિક સંપ્રદાયને લીધે અસ્તિત્વમાં આવી છે, જેમકે લિંગાયત.

રિસ્લેએ ઉપર જણાવેલા જ્ઞાતિઓના પ્રકાર હાલની પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે, તેનું વધુ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી.

વર્ણ કેટલા ?

ઉત્તર હિન્દમાં ચારે વર્ણનું અસ્તિત્વ મનાય છે. રાજપૂતોએ ક્ષત્રિયોની જગો લીધી છે; અને વણિક જ્ઞાતિઓ વૈશ્યની જગોએ આવી છે. દક્ષિણ ભારતમાં બ્રાહ્મણ પંડિતોએ બ્રાહ્મણ તથા શૂદ્ર એ જ વર્ણ અસ્તિત્વમાં છે એમ માન્યુ છે. ઐતિહાસિક કારણોને લીધે ઉત્તર હિન્દના રાજપૂતો તથા વૈશ્યોને મળતી સંસ્કૃતિ તથા ઉચ્ચતા ધરાવનાર જ્ઞાતિઓનું દક્ષિણમાં દર્શન થતું નહીં હોવાથી એ બે વર્ણોનો નાશ થઇ ગયાનું માનવા કારણ મળેલું દેખાય છે; તો પણ શિવાજી મહારાજના રાજ્યાભિષેક વખતે તેમનું ક્ષત્રિયત્વ ચિતોડના સિસોદિયા વંશ સાથે સંબંધ જોડાવાથી સ્વીકારાયું હતું. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે વૈશ્ય તરીકે વણિક જ્ઞાતિઓને ગણાવવામાં સારો ફાળો આપ્યો છે.

સવર્ણ લગ્ન

હિન્દુ ધર્મના પુનર્જીવનના તથા બૌદ્ધ ધર્મ અદૃશ્ય થવાના યુગમાં સવર્ણ લગ્ન કરવા અને અનુલોમ લગ્ન ન કરવા સમાજનું વલણ થયું. કારણ અનુલોમ લગ્નની સંતતિની જે ન્યાત નિર્માણ થતી હતી તે માતાના માબાપની જ્ઞાત કરતાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિની ગણાવાનો સંભવ હોવાથી કન્યાના માબાપ તેવી નવી જ્ઞાતિઓ ન સર્જાય અને પોતાની જ્ઞાતિનો ચાલૂ દરજ્જો કાયમ રહે અને હલકો ન પડે એમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇચ્છતા હતા. વળી દરેક જ્ઞાતિએ જ્ઞાત્યાભિમાન કેળવવાને લીધે ઉચ્ચ વર્ણના પુરૂષને કન્યા આપવાની મનોદશા નાશ પામી. વડોદરામાં જ અંત્યજ બોર્ડીંગની એક બે અંત્યજ કન્યાઓના લગ્ન અગરવાળ વૈશ્ય સાથે થતાં એ લગ્ન સામે એક મૂળ અંત્યજ પણ આર્યસમાજી થએલા ઉપદેશકને બળાપો કાઢતાં મેં સાંભળ્યા છે, તે ઉપરથી ઉતરતી જ્ઞાતિઓ પણ પોતાની જ્ઞાતિની કન્યા ઉચ્ચ વર્ણીયને પરણે તો પણ તે નાપસંદ કરે છે એ ચોક્કસ છે; કેટલીક ઉતરતા વર્ણની જ્ઞાતિઓમાં એમનો જ્ઞાતિની સ્ત્રીને પરણનાર ઉચ્ચ જ્ઞાતિના શખસને સ્ત્રીની જ્ઞાતિમાં દાખલ થવું હોય તો ન્યાત જમાડવી પડે છે.

જ્ઞાતિભેદની અવગણના

રામાનંદે સ્થાપેલા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં ભકતોને કોઇની ન્યાત પૂછવાની મનાઈ કરી છે. કબીર પંથમાં હિન્દુ મુસલમાન સૌ કોઇ ભળી શકે છે. રામાનુજે અંત્યજો માટે વર્ષમાં એક દિવસ મંદિરમાં દર્શન કરવા માટે ખાસ રાખી અંત્યજોને થોડો ન્યાય અપાવ્યો છે શંકર ભગવાને અંત્યજનું સ્વરૂપ લઇ શંકરાચાર્યના અદ્વૈત સિદ્ધાન્તની વ્યવહારમાં તેમના ઉપર કેટલી અસર છે તેની પરીક્ષા કરી જ્યાં બ્રહ્મ શિવાય બીજું કંઇ નથી ત્યાં અસ્પૃશ્ય કોણ હોઇ શકે એવો ઉપદેશ આપ્યાનો કથા જાણીતી છે, ભકિતયુગમાં અનેક અબ્રાહ્મણ તથા હરિજન સંતો થઇ ગયા અને બ્રાહ્મણો પણ તેમને માન આપે છે. આમ રૂઢીચુસ્ત સ્માર્ત સનાતન ધર્મ સામે બળવો ઉઠાવનાર વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોએ ઉતરતા દરજ્જાની જ્ઞાતિઓનો સામાજીક દરજ્જો સુધરવામાં તથા અસ્પૃશ્યતાનું ઉગ્ર રૂપ ઘટાડવામાં કિંમતી ફાળો આપ્યો છે. જ્ઞાતિ સંસ્થાના ઇતિહાસમાં તેના વિશિષ્ટ લક્ષણોની ચુસ્તતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વખતના પ્રવાહમાં ઘસાતી ગઇ છે, અને આજે તો 'અંગ્રેજના રાજ્યમાં ઢેડ મારે ધક્કે,' એવી કહેવત રૂઢ થઇ ગઈ છે. સ્ત્રી, વૈશ્ય તથા શૂદ્રને ઉદ્ધાર કરવાની ઘોષણા ભગવદ્ગીતા કરે છે અને બૌદ્ધ કાળ પછી પુનર્જીવન પામેલા હિન્દુ ધર્મમાં ભક્તિ સંપ્રદાયોએ એનો અમલ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં કર્યો છે, અને મુસલમાનને પણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની દીક્ષા અપાઇ ને તેમની મહત્તા સ્વીકારાઇ છે.

ગમે તે ધંધો કરવા છુટ

ઇસ્લામી અમલના લાંબા કાળમાં વંશાનુગત ધંધો કરવાની ફરજ પાડવી મુશ્કેલ હોવાથી, ધંધા સંબંધી બંધન ઢીલાં પડયાં; અને સાધારણ રીતે દરેક વર્ણ પોતાનો ધંધો બદલી શકતી. માત્ર બ્રાહ્મણનો પુરોહિતના ધંધાનો ઇજારો કાયમ રહ્યો. અને તે શિવાય બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિય અગર વૈશ્યનો ધંધો કરી શકતા. કલાકૌશલ્યના વિકાસને લીધે ધંધામાં વિવિધતા આવી એ ધંધો ચલાવનારી નવી જ્ઞાતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી. ગમે તે જ્ઞાતિનો શખ્સ ગમે તે ધંધો કરી શકતો હોવાથી જ્ઞાતિ તથા ધંધાનો એક બીજા સાથે સંબંધ રહ્યો નહિ. બ્રિટિશ રાજસત્તા સ્થપાતાં પહેલાં દેશમાં જ્ઞાતિપંચ, ધંધાવાર પંચ, તથા સમગ્ર ધંધાઓનું ભેગું મહાજન એવી સંસ્થાઓ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં વહીવટ કરતી તથા સત્તા ભોગવતી, અને રાજસત્તા તેમાં આડી આવતી નહીં.

ચાર વર્ણમાંથી ભારતની હજારો જ્ઞાતિઓ થઇ છે એ કલ્પનાએ એવી જડ ઘાલી છે કે નવીન જ્ઞાતિ વર્ણસંકરને લીધે થઈ હોવી જોઇએ એમ માની લેવાય છે; તથા વ્રાત્ય થવાને લીધે પતિત વર્ગ પણ જુદા જૂથમાં પતિત જ્ઞાતિ તરીકે ગોઠવાયાનો કલ્પના કરી હરિજનોના ગરોડા જેવી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનો ખુલાસો થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંગ્રેજ સત્તા સ્થાપતાં પહેલાં પેશવાઈની સત્તાને લીધે હરિજનો ઉપર કેટલીક સખ્તાઈ થતી હતી તે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. હિન્દુ સત્તાના પુનર્જીવન કાળમાં પણ વિધવ વિવાહને અંગે ખાસ કરીને બાલવિધવાને પરણાવવા માટે શાસ્ત્રીઓને પૂછવામાં આવતું હતું; પણ મરાઠા સત્તાનો અસ્ત થતાં એ બધું ભુલાઈ ગયું.

જ્ઞાતિ સંસ્થામાં રૂપાન્તર

આ પરિસ્થિતિમાં બ્રિટિશ સત્તાની સ્થાપના થતાં જ્ઞાતિપંચની ફોજદારી ગુન્હા ચુકાવવાની સત્તા ગઈ તથા દિવાની તથા દાવા પ્રશ્નોના નિકાલ બાબત જ્ઞાતિની સત્તા ન્યાયાધીશીઓની સત્તાને લીધે મર્યાદિત થઈ. યંત્રયુગના આગમનને લીધે જુદી જુદી જ્ઞાતિના માણસો શહેરોમાં કારખાનાઓમાં ભેગા થવા લાગ્યા અને ખાનપાન ઉપરના અનેક અંકુશ નાબુદ થતા ગયા. અને મહાત્મા ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય આઝાદીની હિલચાલમાં સ્પૃશ્ય હિન્દુઓ એક બીજાની સાથે જ્ઞાતિભેદ વગર એક જ પંક્તિએ જમવા લાગ્યા. અને જ્ઞાતિભેદ શિવાય એક બીજાના હાથનું ખાવા લાગ્યા, હિન્દુ સમાજે આ શાંત ક્રાન્તિ તરફ ઉદાસીનતા સેવી; કારણ રેલ્વેમાં, હોટેલોમાં ખાવાના પ્રસંગ આવતાં ખાનગી રીતે ઘણી વ્યકિતઓ આવી રીતે વર્તતી હતી તે વાત સામુદાયિક રીતે હવે થવા માંડી હતી. અવરજવરના રેલ્વે, મોટરના સાધનોની ખીલવણીને લીધે હિન્દુ સંસ્કૃતિ ગામડામાં તથા સમાજના નીચલા થરમાં ફેલાઈ અને યાત્રા કરવાની સુગમતાએ કેટલીક બાબતમાં હિન્દુત્વને પ્રસાર્યું છે, તો પણ ખાનપાનની બાબતની શૃંખલા ઘણી ઢીલી પડી છે. અસ્પૃશ્યો સાથે ખુલ્લી રીતે ખાનપાન કરવા સામે વિરોધ બતાવાય છે, પણ ખાનગી રીતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ તેમ કરે અને તે વ્યક્તિ વગદાર હોય તો આંખ આડા કાન કરવામાં આવે છે.

સવર્ણ લગ્નના બંધ ઢીલા પડે છે

લગ્નની બાબતમાં જ્ઞાતિબંધનો જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં હજૂ ઢીલાં પડયાં નથી, પણ જુદી જુદી જ્ઞાતિના શખસો વચ્ચે અનુલોમ તેમ પ્રતિલોમ લગ્નના તેમ પુનર્લગ્નના અને સપત્નીક-લગ્નના જે બનાવ બન્યા કરે છે, તે ઉપરથી જ્ઞાતિસંસ્થાના પ્રાણરૂપ સવર્ણ લગ્નના કિલ્લાના કાંગરા તૂટવા માંડયા છે, અને કાળાન્તરે એ સંસ્થા હાલના સ્વરૂપમાં ભૂતકાળની સંસ્થા થઇ જઇ દેશકાળાનુકૂળ રૂપાન્તર પામશે એવી આશા રહે છે. આંતર-પ્રાન્તીય જે તે વર્ણમાં અથવા વર્ણાન્તર લગ્ન પણ થવા માંડયાં છે એટલે પ્રાન્તીય ભેદને સામાજીક ક્ષેત્રમાં લાંબા કાળે સ્થાન નહીં રહે એમ પણ લાગે છે.

જ્ઞાત્યાભિમાનમાં વધારો

તો પણ સવર્ણતાનો અમલ મોટે ભાગે કાયમ રહેલો હોવાથી જ્ઞાતિપરિષદો જ્ઞાત્યાભિમાન પેદા કરે છે અને તેને લીધે જ્ઞાતિના હિત સારું કેળવણી, વગેરે માટે મોટાં દાન અપાય છે, સ્કૉલરશિપો સ્થપાય છે, નોકરીઓમાં ઘણી વખતે પોતાની જ્ઞાતિના યુવકોને અગ્રતા અપાય છે, નોકરીની સંગીનતા બગડે છે અને બીજી જ્ઞાતિના યુવકોને જુદી જ્ઞાતિના ઉપરીના હાથે અન્યાય સહન કરવાના પ્રસંગ આવે છે. જ્યાં સુધી સ્વજ્ઞાતિમાંથી જમાઇ મેળવવાની કે પુત્રવધૂ મેળવવાની પ્રથા ચાલૂ રહેશે ત્યાં સુધી પોતાની જ્ઞાતિ તરફ પક્ષપાત થવાનો સંભવ વધારે છે. બ્રિટિશ રાજસત્તાને ટકાવવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્ઞાતિભેદ ઉપકારક છે અને તેનો કુદરતી લાભ સત્તાવાળા લે છે. નોકરીઓ અમુક કોમ કે જ્ઞાતિના હોવાને લીધે મળતી હોવાથી જ્ઞાતિ સંસ્થાને રાજસત્તા તરફથી ઉત્તેજન મળ્યું છે એવો આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે. સેન્સસ (વસતિ ગણત્રી) વખતે જ્ઞાતિ લખાવવાની ફરજ પડવાને લીધે અનેક જ્ઞાતિઓએ પોતાને ઉચ્ચ સામાજીક દરજ્જો અપાવવા બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય (રાજપૂત)નો દરજ્જો આપવા ઠરાવો કરી માગણી કરી છે. ન્યાયાધીશીઓમાં પણ જ્ઞાતિ પૂછવામાં આવે છે, શાળામાં બાળકની જ્ઞાતિ લખાય છે, નોકરીઓમાં જ્ઞાતિને પ્રાધાન્ય મળે છે, એવી પરિસ્થિતિમાં જ્ઞાત્યાભિમાન વિકૃત સ્વરૂપ લે તેમાં શી નવાઇ !

હિન્દુ નિર્બળતા

હાલમાં હિન્દુ સમાજમાં અવ્યવસ્થા જામી છે, દરેક જ્ઞાતિ બીજી જ્ઞાતિથી પોતાને ઉચ્ચ ગણાવવા મથે છે. પુરોહિત તરીકે જ્ઞાતિઓનું સંગઠન કરનાર જે બ્રાહ્મણવર્ચસ્વ હતું તેની સામે જુદી જુદી અબ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓએ બળવો જગાવ્યો છે ને કેટલીક જ્ઞાતિઓએ બ્રાહ્મણેતર પુરોહિતો પાસે કામ લેવા માંડયું છે. પરિણામે હિન્દુ સમાજના જુદાં જુદાં અંગ પરસ્પર વિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિમાં પડવાથી કહેવાતી હિન્દુ બહુમતિના કકડા ભુકલા થઇ ગયા છે અને સુ-સંગઠિત ઇસ્લામી લઘુમતિસમાજના ઐહિક આક્રમણ સામે પોતાનું રક્ષણ કરી શકતી નથી, અને બાયલાની માફક હિન્દુઓ ઘણે ભાગે ચારે દિશામાં નાસભાગ કરે છે.

સંગઠન પ્રવૃત્તિ

આ પરિસ્થિતિનો અંત લાવવા હિન્દુ સંગઠનની પ્રવૃત્તીઓ સ્વામિ શ્રદ્ધાનંદે શરૂ કરી આખા હિન્દમાં ફેલાવી છે. મહાત્મા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગાંધીજી કહે છે કે સામાન્ય રીતે હિન્દુ બીકણુ છે જ્યારે મુસ્લીમ દાદો છે અને છરી સાથે વધારે છૂટ લે છે. એટલે હિન્દુઓ સંગઠિત બને અને હાલ માફક બીકણુ લઘુમતિમાં ફેરવાઈ ન જાય અને પોતાના દેશ, ધર્મ, જાનમાલ તથા સ્ત્રીઓના શિયળનું રક્ષણુ બદમાસો સામે કરી શકે એવા બળવાન થાય ને આક્રમણુના પ્રસંગે નાસી ન જતાં સામી છાતીએ ઉભા રહી રક્ષણુ કરે એમ મહાત્મા ગાંધી જેવા અહિંસાના પયગમ્બર પણુ ઇચ્છે છે.

નવા સભ્ય જ્ઞાતિમાં સ્વીકારવાની જરૂર

જ્ઞાતિ સંસ્થાનું સ્વરૂપ જોતાં જે તે જ્ઞાતિમાં નવા સભ્ય દાખલ કરવાની છૂટ મળી જ્ઞાતિની ચૂસ્તતા તૂટે એવા ઉપાય અસરકારક થવાનો સંભવ વધારે છે. વર્ણાન્તર અથવા જુદી જુદી પેટાજ્ઞાતિઓ વચ્ચે આંતરલગ્ન વધતા જતાં આ સ્થિતિ આવશે. પેટાજ્ઞાતિઓને એકત્ર કરવાનો માર્ગ લલચાવનારો છતાં જે તે પેટાજ્ઞાતિના પોતાના અલગ નામના અભિમાનને લીધે તેમનું એકરૂપ થવું મુશ્કેલ છે. પણુ લગ્ન સંબધને લીધે એક પેટાજ્ઞાતિની કન્યા બીજી પેટાજ્ઞાતિમાં પ્રવેશ કરી શકશે તો જ્ઞાતિ સંસ્થાનું અનિષ્ટ ઘણે ભાગે નિર્મૂળ થશે. વર્ણાન્તર લગ્ન થતાં ઉચ્ચનીચના ભેદને ફટકો પડશે અને જે તે વર્ણ સહિષ્ણુતા કેળવી લગ્નને લીધે પોતાના વર્ણમાં દાખલ થનાર અન્ય વર્ણની કન્યાને અપનાવી લેશે તથા પ્રતિલોમ લગ્ન સામેની સૂગ છોડી દઇ ફક્ત લાયકાત તથા સંસ્કૃતિને જ મહત્વ આપશે તો હિન્દુઓના જુદા જુદા ટુકડા એકત્ર થઇ ઇસ્લામી સમાજ માફક હિન્દુ માત્રમાં ભ્રાતૃભાવ ફેલાઇ એક સંગઠિત કોમ તરીકે હિન્દુઓ બળવાન થશે. બળવાન સામે કોઇ દાદાગીરી કરી શકતું નથી, પણુ બળવાનની દોસ્તી ઇચ્છવામાં આવે છે. એટલે બળવાન એકસંપ હિન્દુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોમ તથા બળવાન સંગઠિત મુસ્લીમ કોમની કાયમની દોસ્તી થશે અને તેમ થતાં ધર્મ તથા જ્ઞાતિના ભેદની ઉપરવટ જનાર ભારતીય રાષ્ટ્ર નિર્માણ કરવાનું ધ્યેય સિદ્ધ થશે અને તેમ થતાં હિન્દ આઝાદ થશે.

આમ જ્ઞાતિ અભિમાનનો નાશ થતાં અથવા તે નિર્દોષ બનતાં પેટાજ્ઞાતિઓને પોતાનું વ્યકિતત્વ મિટાવી દઈ એક મોટી જ્ઞાતિમાં લય પામવાની મરજી વિરૂદ્ધની પ્રવૃત્તિને સંમત કરવાનું દુષ્કર કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ નહીં આવે પણ કાળબળને લીધે નિર્દોષ સર્પ માફક એવી પેટાજ્ઞાતિઓ આપોઆપ બલહીન થઈ નિરુપદ્રવી થશે. તેમ છતાં જ્ઞાતિઓની લોકોપકારક પ્રવૃત્તિઓ—રાષ્ટ્ર કલ્યાણને પ્રતિકૂળ નહીં હોવાથી ચાલૂ રહેવા દેવા હરકત નહીં આવે.

અનિષ્ટ તત્વોનો નાશ કેમ થાય

જ્ઞાતિસંસ્થાના અનિષ્ટ તત્વોનું મરણ પુખ્ત વયના યોગ્ય લગ્નમાં રહેલું છે. પુખ્ત વયે વધૂવરના લગ્ન કરવાનો રિવાજ પડતાં બાળલગ્ન, કજોડા, વરવિક્રય, કુળવાનશાહી. પુનર્લગ્નનો પ્રતિબંધ વગેરે સામાજીક સડા આપોઆપ દૂર ગશે, અને પુખ્ત વયના લગ્નમાં વધૂવરના અરસપરસ ખેંચાણ તથા પ્રેમને સ્થાન હોવાથી જ્ઞાતિભેદથી પર જઈ યુવકયુવતીઓના લગ્ન થશે. માતાપિતાની સલાહ ઉપયોગી રહેશે, પણ વધૂવરની સંપતિ સર્વોપરી ગણાશે. લગ્નવિચ્છેદ તથા એક પત્ની કત્વ કાયદાથી સ્થાપન કરતાં અનેકપત્નીકત્વનો નાશ થશે, તથા દુઃખી લગ્નોનો અંત આવશે. આમ પુખ્ત વયના એક બીજાને અનુરૂપે યુવકયુવતીના પ્રેમલગ્ન એ આપણા સર્વ સામાજીક અનિષ્ટોનો રામબાણ ઉપાય છે એમ મને લાગે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાયદામાં સુધારા

કાયદાથી પુનર્લગ્નની છૂટ છે, બાળલગ્નો ઉપર અંકુશ મૂકાયો છે, વારસા હિસ્સાનું ધોરણ સ્ત્રીને વધારે અનુકૂળ બનાવવામાં આવ્યું છે, વર્ણાન્તર લગ્ન કરવા કાયદાથી છૂટ મળી તે માટે સુગમતા વધતી ગઈ છે, ધર્માન્તર કરનાર કે પતિત થનાર શખ્સના મિલકત સંબંધી હક કાયદાએ રક્ષ્યા છે, અને બાબુ ભગવાનદાસ હવે હિંદુ કાયદો લાગુ રહ્યા છતાં ગમે તે જ્ઞાતિના હિન્દુના લગ્ન ગમે તે બીજી જ્ઞાતિના હિન્દુ સાથે થઈ શકે એવો કાયદો પસાર કરાવવા વડી ધારાસભામાં સુસદો લાવ્યા છે. હિન્દુ ધર્મ ત્યાગ કરવાની ફરજ પાડયા શિવાય પણ જ્યારે ઐહિક લગ્ન નિબંધ પ્રમાણે ગમે તે જ્ઞાતિનો હિન્દુ ગમે તે જ્ઞાતિના હિન્દુ સાથે લગ્ન કરી શકે છે, અને હિન્દુ કાયદા કરતાં વધારે ન્યાયસર વારસો મળે છે ત્યારે દા. ભગવાનદાસનું બિલ જરૂરનું નથી એમ ઘણા વિચારકો માને છે. માત્ર મજીઆરા કુટુંબમાં રહેતા હક દા. ભગવાનદાસના બિલથી મળશે પણ સાથે સાથે અનેકપત્ની કરવાની છૂટ પતિને રહેવાને લીધે સ્ત્રીનું અણહિત જ થશે એમ જે કહેવામાં આવે છે તે આર્ય વિધિથી થતાં લગ્ન કાયદેસર ઠરાવવાના કાયદાનો થતો દુરૂપયોગ જોતાં વાજબી લાગે છે. તેથી અનેક પત્નીકત્વની મનાઇ સાથે બહુ જનસમાજની દૃષ્ટિએ હિન્દુધર્મ પ્રમાણે આવા લગ્ન માન્ય ગણાય તેમાં જ હિન્દુત્વની ઉન્નતિ છે.

ગોરપદુ ગમે તે કરે

ગોરપદુ લાયકાત વગર કરવું ગેરવ્યાજબી છે તેથી પુરોહિતોને કેળવનાર સંસ્થાઓ નિર્માણ કરવાની જરૂર છે. એ સંસ્થામાં જ્ઞાતિભેદ શિવાય ગમે તે જ્ઞાતિના શખ્સને દાખલ થવાની છૂટ હોવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોઈએ. પુરોહિતના કામ માટે આવડતનું પ્રમાણપત્ર ધરાવનાર દરેક શખસને માટે એ ધંધો ખુલ્લો મૂકી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનો એ ધંધાનો ઇજારો બંધ પાડવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે. કોઈ પણ યજમાન ઉપર અમુક પુરોહિતને બોલાવવાની ફરજ રાખવી નહીં એટલે જે હિંદુઓ રૂઢીચૂસ્ત હશે તેઓ ખુશીથી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના લાયકાત ધરાવનાર ગમે તે પુરોહિતને બોલાવી શકશે, જયારે સુધરેલા લોકો મરજીમાં આવશે તો અબ્રાહ્મણ ગમે તે જ્ઞાતિમાં જન્મેલા લાયકાતવાળા પુરોહિતને કામ કરવા બોલાવી શકશે.

શિક્ષાની સત્તા મર્યાદિત થવી જોઇએ.

જ્ઞાતિની સત્તાને લીધે સમાજ સુધારો ધીમી પ્રગતિ કરે છે, તેથી આ વીસમા સૈકામાં જ્ઞાતિની સજા કરવાની હરકોઈ સત્તા કાયદાથી રદ કરવી જોઈએ, અને એવી સત્તા તે વાપરે તો તેને ગુન્હાઈત કૃત્ય ગણવું જોઈએ. માત્ર લોકમાન્ય નીતિના ધોરણો વિરૂદ્ધ વર્તન કરનારને અંકુશમાં રાખી સમાજકલ્યાણ સાધવા માટે જ્ઞાતિની હાલની શિક્ષા કરવાની સત્તા કાયમ રાખવા હરકત નથી.

અસ્પૃશ્યતા નિવારણ

અસ્પૃશ્યતા એ જ્ઞાતિસંસ્થાનુ એક વિશિષ્ટ અંગ છે. તે શા કારણથી સ્થપાઇ તે આપણે અગાઉ જોઇ ગયા છીએ. અસ્પૃશ્યો સામે આજના યુગમાં વિશેષ સૂગ રહી નથી. શહેરો તથા કસ્બાઓમાં, રેલ્વેમાં તથા હોટેલોમાં અસ્પૃશ્યતા લગભગ ઘસાઇ ગઇ છે, માત્ર છડેચોક મંદિર પ્રવેશ. ખુલ્લા સહભોજન તથા સહલગ્નની બાબતમાં સખત વિરોધ રહ્યો છે. ગામડામાં આર્થીક કારણોને લીધે હરીજનોની અસ્પુશ્યતાની જડ ઉખેડવી મુશ્કેલ બની છે, અને ગામડાંમાં હરિજનોને શાળામાં દાખલ થવામાં, સાર્વજનિક કુવાનો ઉપયોગ કરવામાં તથા મંદિર પ્રવેશમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાસ અડચણ થાય છે. હરિજન ઉદ્ધારની હિલચાલમાં કેટલાંક હરિજનોને ઉચ્ચ વર્ણના પુરૂષોના હરિજન બાળા સાથે લગ્ન થવાના ભય દેખાય છે, ને તેને લીધે હરિજનને કન્યાની તૂટ પડશે એવો તેમને ડર લાગે છે, તેમ છતાં હરિજનોની આર્થિક તથા રાજકીય સ્થિતિ સુધારા ઉપર છે અને કેળવણીના દ્વાર ખુલ્લાં થવાથી હરિજનોમાં એક પ્રકારની નવસંસ્કૃતિ ફેલાવા માંડી છે. ગંદી ઘૃણા ઉત્પન્ન કરે એવી ટેવો, મુએલા ઢોરનું માંસ ખાવું, દારૂ પીવો વગેરે જેમ જેમ છોડવામાં આવશે તેમ તેમ તેમના તરફની સૂગ જતી રહેશે અને અસ્પૃશ્યો બીજા સ્પૃશ્ય હિન્દુઓ જેટલા સામાજીક તથા ધાર્મિક હકક સમાજમાં ભોગવશે એમાં શક નથી. ઇસ્લામ તથા ખ્રિસ્તી ધર્મની ધર્માન્તર કરાવવાની પ્રવૃત્તિને લીધે સમજુ હિન્દુઓની આંખો ખુલી છે અને સ્પૃશ્ય હિન્દુના હક્ક આપી અસ્પૃશ્યોનો અનધિકાર દુર કરવા હિન્દુ મહાસભા તથા તેના ઉપદેશકોએ કમર કસી કામ કરવા માંડયું. છે. માત્ર સરકારની ભેદનીતિને લીધે હરિજન કહેવડાવવામાં ઐહિક લાભ થતો હોવાથી અસ્પૃશ્યતાને કાયમનો દેશવટો આપવાનું કામ દુસ્કર થયું છે, તો પણ યુગબળ આગળ ગમે તેવી બળવાન સરકારની નીતિ પણ નિર્વીય થઇ પડે છે એવો અનુભવ હોવાથી હરિજનોનો સર્વદેશીય ઉદ્ધાર થઇ તેઓ હિન્દી રાષ્ટના ઉપયોગી અંગ થયા વગર રહેવાના નથી એવી મને ખાત્રી છે.

જ્ઞાતિસંસ્થા રૂપાન્તર પામશે

આમ જ્ઞાતિસંસ્થા રૂપાન્તર પામતાં અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય વર્ગસમાજનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ લેશે. તેમ છતાં તે સર્વાંશે વર્ગસમાજની પાશ્ચાત્ય બધી વાતો ગ્રહણ નહીં કરે. વર્ગહીન સમાજનો પ્રયોગ ફકત રૂશિયામાં થયો છે પણ તે સર્વાંશે ફલીભૂત થયો હોય એમ લાગતું નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇષ્ટ કેળવણીના પ્રચાર સાથે પ્રજા વહેમ તથા અર્થહીન જૂની માન્યતામાંથી જેમ છૂટતી જશે તેમ જ્ઞાતિસંસ્થાનું ઇષ્ટ રૂપાન્તર થતું જશે. અને લોકોપકારક કામ કરવા માટે તથા રાજદ્વારી મતદાનના કારણ સારૂ તે ઉપયોગી તથા સગવડભર્યું સાધન થશે. જ્ઞાતિસંસ્થા રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પોષક કેમ બનાવવી તેના પ્રયોગો થયા કરે છે અને એટલું તો કબૂલ કરવું જોઇએ કે હિન્દુઓના જ્ઞાત્યાત્મક સમાજમાં જેટલી રાષ્ટ્રીય ભાવના ફેલાઈ છે તેટલી બીજી કોમોમાં ફેલાઈ નથી એમ ભારતના આઝાદીના જંગે શાબીત કર્યું છે. એ લડત વખતે જ્ઞાતિની બહિષ્કારની સત્તાનો ઉપયોગ રાષ્ટ્રહિત માટે તથા સ્વદેશીના ઉત્તેજન માટે કરવાનો પ્રયોગ સફળ નીવડયો હતો એટલે રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાની લડતમાં જ્ઞાતિસંસ્થા હજુ પણ પણ કિંમતી ફાળો આપવા શકિતમાન છે એમાં સંશય નથી.

પૂર્ણ રીતે જ્ઞાતિસંસ્થા નાશ પામવાનો સંભવ ઓછો છે, પણ રૂપાન્તર કરી તેને રાષ્ટ્રોપયોગી સંસ્થા બનાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો તે સફળ થશે એવાં ચિહ્ન જનાય છે. આપણો સમાજ ફકત સ્થિત્યાત્મક છે એવી ભ્રાન્તિ કેટલાક ઉદ્દામ વિચારકો સેવે છે પરંતુ તેનો વિકાસક્રમ જોતાં '**સમયાનુકૂલ ફેરફાર**' એ આપણા સમાજનો વિલક્ષણ જીવનશકિતની ચાવી છે. અનેક પ્રાચીન સમાજો જગત ઉપરથી અદૃશ્ય થયા છતાં હિન્દુસમાજ હજુ ટકી રહ્યો છે તેનું કારણ માત્ર સમયાનુકૂલ ફેરફાર કરી પુનર્જીવન પામવાની તેની શક્તિ છે.

સમાજસેવા તથા ત્યાગ

હાલના વખતમાં સમાજસેવા તથા ત્યાગ એ હિન્દુ ધર્મના મુખ્ય અંગ રહે એવો ફેરફાર રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદની જોડીએ ઉદ્ઘોષ્યો છે અને મહાત્મા ગાંધીજી તથા દા. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેનો પ્રચાર કર્યો છે. ત્યાગનો દાખલો મહાત્મા ગાંધીએ આખા ભારતવર્ષને પૂરો પડયો છે, અને સમાજસેવાના માર્ગો તેમણે જ આપણને આંકી આપ્યા છે. ભારતીય સમાજની ઉન્નતિ તથા પુનર્ઘટનામાં ઉપર જણાવેલા સંતો તથા દેશનાયકોનો ફાળો જેવો તેવો નથી, અને તેથી જ તેઓ અર્વાચીન ભારતના પયગમ્બરો કહેવાય છે. આજે કર્તવ્ય કર્મ ઉપર ભાર મૂકાય છે, સત્ય એજ ઇશ્વર છે એ વિચાર ભારતભરમાં પ્રસર્યો છે, અને સેવાધર્મ ઉપર આગ્રહ રાખી, જે તે જ્ઞાતિના વિશિષ્ટ હકકોના ત્યાગની ઘોષણા સાથે અનધિકારો દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિ જોશભેર ચાલી રહી છે. આ સામાજીક ક્રાન્તિનું પરિણામ આપણી સંસ્કૃતિને તથા ઇતિહાસને અનુકૂળ ફેરફારમાં આવશે તથા આપણો સમાજ પુનર્ઘટના પામી વિશ્વમાં અહિંસાત્મક સુલેહ ચાહનારી સંસ્કૃતિનું સર્જન કરી તે ફેલાવશે એવી આશા અનેક વિચારકો સેવે છે

નવા વિચારોનો હુમલો

આ ક્રાન્તિકાળમાં કર્મવાદ ઉપરની શ્રદ્ધા તૂટતી ગઇ છે, સમાજવાદના વિચારોના પ્રચાર સાથે મિલકતહીન વર્ગો, મિલકત ધરાવનાર વર્ગો સુકૃતના ફળ ભોગવે છે એમ માનતા બંધ પડયા છે અને રાષ્ટ્રીય ઉત્પન્નમાંથી પોતાને યોગ્ય હિસ્સો મળે તે માટે પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છે. ભવિષ્યના આપણા સામાજીક પ્રશ્નો તથા કોયડાઓ ભૂતકાળના પ્રશ્નોથી ભિન્ન રહેશે અને આજે જેને આપણે સમાજસુધારાના પ્રશ્ન ગણીએ છીએ તે પ્રશ્નોનું મહત્વ, તે ઉકેલાઇ જવાથી, જતું રહેશે.

આપણા સમાજના જુદા જુદા અંગોની ધાર્મિક માન્યતાઓમાં પણ કેળવણી ફેરફાર કરાવશે અને હિંસાત્મક ભોગ આપવાની ઉતરતી કોમાની વૃત્તિ ઠંડી પાડશે, તથા ધર્મ વધારે શુદ્ધ તથા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુંદર સ્વરૂપ ધારણ કરશે. બાહ્ય તથા આંતર સ્વચ્છતા ઉપર ભાર મૂકાશે અને નિરોગી જીવન તથા નિરોગી મનન તથા ઉત્તમ ચારિત્ર્યનું ઘડતર એ કેળવણીનાં મુખ્ય ફળ મળશે. સાથે સાથે નિર્વાહ કરવાની શકિત વધારવા માટે હુન્નર ઉદ્યોગ વેપાર તથા ખેતીની પ્રત્યક્ષ વ્યવહારૂ કેળવણીનો ફેલાવો કરી રાષ્ટ્રની ખરીદ શકિત વધરવા તથા તેમ કરી રાષ્ટ્રને વિશ્વના રાજદ્વારી પટ ઉપર યોગ્ય તથા માનનીય સ્થાન અપાવવા એને કે કમને ભવિષ્યની રાજકીય સત્તાની ફરજ રહેશે.

મુસ્લીમ સમાજનું ભાવિ

મુસ્લીમ સમાજમાં પણ ગાઝી કમાલ પાશા જેવા કોઇ સમર્થ પુરૂષ પાકતાં તે પોતાનું મધ્યયુગીન સ્વરૂપ છોડી દેઈ અર્વાચીનતા ધારણ કરશે ને તેમ થતાં ઝનુનથી એ સમાજ મુકત થઇ યુકિત-બુદ્ધિનું અવલંબન કરી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વધુ ફાળો આપશે. જેમ હિન્દુઓ બ્રાહ્મણોની ધર્મપકડમાંથી છૂટા થતા ગયા છે, તેમ મુસ્લીમો પણ જયારે ધર્મઝનુનમાંથી છૂટા થશે ત્યારે જ તેમનો સમાજ પ્રગતિમાન થઈ દુનિયામાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન મેળવશે. મુસ્લીમો હિન્દમાતાના સંતાન તરીકે જે દિવસે ફકત મુસ્લીમ બંધુતાને બદલે હિન્દી માત્રને બંધુ ગણવાની ભાવનાને અગ્રપદ આપી, તુર્કી તથા ઇજીપ્તના મુસલમાનો માફક રાષ્ટ્રાભિમાન કેળવી તે પ્રમાણે વર્તશે ત્યારે હિન્દી રાષ્ટ્રની એકસંપી તથા બળની તુલનામાં ઘણા થોડાંજ રાષ્ટ્રો આવશે.

16

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧૮ મું

સુવસતિના પ્રશ્નો

વસતિ

બર્મા સાથે હિન્દુસ્તાનનું ક્ષેત્રફળ ૧૮ લાખ ચોરસ માઈલ ઉપરાંત છે, અને વસતિ સવા પાંત્રીસ કરોડ ઉપરાંત છે એમ ૧૯૩૧ ના હિન્દુસ્તાનના સેન્સસ રિપોર્ટ (વસતિ ગણત્રીના અહેવાલ) ઉપરથી જણાય છે. તે પૈકી લગભગ ૯૦ ટકા વસતિ ગામડાંમાં રહે છે અને બાકીની ૫૦૦૦ અને તે ઉપરાંતની વસતિવાળાં શહેર તથા કસબામાં રહે છે.

બાલમરણ

હિન્દમાં બાલમરણનું પ્રમાણ બીજા દેશો કરતાં વધારે આવતું હોવાથી સરેરાશ જીવન મર્યાદા પુરુષો માટે ૨૩.૨ તથા સ્ત્રીઓ માટે ૨૨.૮ આવે છે. આખા હિન્દમાં એક વર્ષની અંદરનું સરેરાસ બાલમરણનું પ્રમાણ દર હજારે ૧૮૦.૮૩ ૧૯૩૦ માં આવ્યું હતું જ્યારે મુંબાઈ જેવા શહેરમાં એક વર્ષ અંદરના ૧૦૦૦ બાળકો પૈકી ૨૯૮ બાળકનું મરણ પ્રમાણ આવ્યું હતું.

માતાનું મરણ પ્રમાણ પહેલી સુવાવડમાં સૌથી વધારે રહે છે, અને જેમ માતાની ઉમર નાહની તેમ મરણ પ્રમાણ વધારે એવો અનુભવ છે. બાળમરણ તથા બાળમાતૃમરણ શિવાય જે બાળકો તથા માતાઓ જીવતાં રહે તેમાં શારીરિક ખરાબ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનારાંની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાલમરણ તથા બાળમાતૃત્વ

બાળલગ્નની પ્રથાને લીધે ગર્ભ વહેલો રહે છે, બાળમાતૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, સુવાવડ કરાવનાર દાયણોને આવડત ન હોવાને લીધે મરણ વધારે થાય છે, ને જ્યાં પડદાનો રિવાજ છે ત્યાં હવા અજવાળાંનો લાભ સ્ત્રીઓને ઓછો મળતો હોવાથી ખરાબ અસર થાય છે એમ દાકતરો માને છે. હિન્દી સ્ત્રીઓને ૧૫ ની ૩૦ સુધીની ઉમર જોખમકારક હોય છે. અને ઘણી વખતે ૩૦ વર્ષે સ્ત્રીઓ વૃદ્ધ થઇ જાય છે. વળી બાળકો ઉપરાઉપરી થોડા અંતરે થતાં બાળમરણ તથા માતાના મરણ નાહની ઉમરે સુવાવડ આવતાં વધારે પ્રમાણમાં થાય છે; તેથી વધુવરો પુખ્ત ઉમરના થયા શિવાય તેમનો સમાગમ થવા દેવો નહીં જોઇએ એવી સલાહ દાકતરો આપે છે.

વળી ગૃહઆરોગ્ય, તથા જાહેર આરોગ્યના નિયમોનો ભંગ ડગલે ને પગલે આપણે કરતા હોવાથી આપણે દીર્ઘાયુષી થઇ શકતા નથી પણ અલ્પાયુષી રહીએ છીએ. આપણામાં બાળલગ્ન નાબૂદ થાય, પુખ્ત ઉંમરના નીરોગી તથા સશકત યુવકયુવતીનાં લગ્ન થાય તથા કેળવણી દ્વારા આપણામાં "આરોગ્ય-હૃદય" (sanitary Conscience) પેદા થઇ તે પ્રમાણે આપણે વર્તન કરી શકીએ ત્યારે જ દીર્ઘાયુષી થવાની આશા આપણે રાખી શકીએ અને બાળક તથા માતાના મરણ પ્રમાણમાં પૂરતો ઘટાડો કરી શકીએ. યોગ્ય વ્યાયામ, સાદું જીવન તથા ઉચ્ચ મનન એ રાષ્ટ્રજીવન શક્તિ આપવા જરૂરના તથા ઉપકારક સાધનો છે.

"એક હજાર બાળપત્નીઓ પૈકી સો બાળપત્નીઓ બાળજન્મ બંધ થતાં સુધીમાં હિન્દુસ્તાનમાં મરે છે અને દર વર્ષે બે લાખ માતાઓ બાળકને જન્મ આવામાં મરે છે," એવો અડસટો,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સર જોન મેગેન (હિન્દી સરકારના આરોગ્ય ખાતાના એક મોટા અમલદાર) કાઢે છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે પુખ્ત ઉમર પહેલાં આવતું માતૃત્વ ઘટાડવા, આર્થિક રહેણીનું ધોરણ સુધારવા, સંસ્કૃતિ સુધારી સ્વચ્છ તથા આરોગ્ય જીવન ગાળતા બનાવવા અને ચિન્હોની દવા કરવાને બદલે એ મરણના તથા શારીરિક હ્રાસના કારણો દુર કરવા ઉપાય લેવા જોઇએ.

સ્ત્રી પુરુષનું પ્રમાણ

કુદરતી રીતે સ્ત્રીબાળકમાં જીવનશકિત વધારે હોય છે, તેમ છતાં હિંદમા સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષોનું પ્રમાણ વસતિમાં વધારે છે; કારણ છોકરા કરતાં છોકરીની કાળજી ઓછી લેવાય છે અને બાળલગ્ન થતાં બાળકો જન્માવવાનો અસહ્ય બોજો બાળમાતા ઉપર પડે છે. પુત્રજન્મ હિન્દુ-મુસલમાન વગેરે સર્વે હિન્દુસ્તાનની કોમોમાં આવકારદાયક ગણાય છે. જ્યારે પુત્રીનો જન્મ અનિચ્છનીય ગણાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં ધીમો ફેરફાર થઇ રહ્યો છે અને પ્રથમ કરતાં પુત્રીની કાળજી વધારે લેવાય છે.

પુરુષના વત્તા પ્રમાણના કારણો

કેટલાક કહે છે કે પુરુષોનું વત્તું પ્રમાણ વસતિનાહ્રાસનું ચિહ્ન છે; પરંતુ તે આખા હિન્દને લાગુ નથી, માત્ર હિન્દુ તથા જૈનમાં જે ઓછો વધારો વસતિ-ગણત્રી વખતે જણાય છે તેમને કંઇક અંશે લાગુ પડે એમ બ્રિટિશ હિન્દનો ૧૯૩૧ નો સેન્સસ રિપોર્ટ લખનાર ડા. હટન કહે છે.

વેસ્ટરમાર્ક કહે છે કે માનવંશોનું મિશ્રણ થતાં વસતિમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધે છે (" History of Human

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Marriage "). હીપ કહે છે કે જેમ નજીકના સંબંધમાં પ્રજોત્પત્તિ થાય તેમ પુરૂષનુ પ્રમાણુ વધે. દા. હટન કહે છે કે કદાચ જ્ઞાતિ જેવા નાહના વર્તુળમાં હિન્દુઓમાં લગ્ન થતાં હોવાથી બાળ જન્મમાં છોકરી કરતાં છોકરાની સંખ્યા વધારે રહેતી હોવી જોઇએ; પરંતુ વર્ણસંકરથી બાળજન્મમાં છોકરીનું પ્રમાણુ વધે છે એમ હમેશ થતું નથી.;

૧૯૨૧ નો મુંબાઇ ઇલાકાનો સેન્સસ રિપોર્ટ લખનાર મી. સિજવિક જણાવે છે કે " ગોત્ર બહાર લગ્ન તથા જ્ઞાતિની અંદર લગ્નનો અમલ કરનાર જ્ઞાતિ સંસ્થા એ શુદ્ધ વંશ કાયમ રાખવાની સંપૂર્ણ પદ્ધત છે; જ્ઞાતિની અંદર લગ્ન રાખવાને લીધે વર્ણસંકર થતો નથી, જ્યારે સગોત્ર લગ્નના નિષેધને લીધે ગોત્રની અંદર કોઇ નવો વંશ નવીન લક્ષણુ સાથે ઉત્પન્ન થતો નથી. શુદ્ધ વંશ પોતાના ચાલતાં આવેલાં લક્ષણુ સાથે આ પદ્ધતને લીધે સલામત રહે છે ને તેમાં ગોત્રના તમામ લક્ષણો કાયમ રહે છે. " અત્રે યાદ રાખવું જોઇએ કે જ્યાં ગોત્ર નથી ત્યાં કુળ સમજવાનું છે.

તેથી હિન્દુઓને પુત્ર પ્રાપ્તિમાં જ્ઞાતિની અંદર લગ્ન કરવાની પ્રથા સહાય કરે છે, અને સવર્ણ ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં વર્ણસંકર અટકાવવા જે નિષેધોનો અમલ હતો તેને લીધે તેમનામાં ઉતરતી જ્ઞાતિ કરતાં વધારે પુરૂષ બાળકો જન્મે છે. મુસ્લીમો પૈકી મોટા ભાગ હિન્દુઓ પૈકી ધર્માન્તર થએલાઓ વિશેષ છે તેથી મુસ્લીમ થતાં પહેલાં જે નજીકના સંબંધમાં (જ્ઞાતિમાં) લગ્ન થએલાં તેની અસર રહેલી હોવી જોઇએ એવો દા. હટન અભિપ્રાય આપે છે. દુષ્કાળમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરૂષો વધારે મરતા હોવાથી પુરૂષોના વધારે પ્રમાણુ ઉપર અંકુશ મૂકાય છે. ભેજવાળા પૂર્વ તથા દક્ષિણુ કરતાં સૂકા મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશ અને વાયવ્ય સરહદ પ્રાંતમાં સ્ત્રીઓનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રમાણ ઓછું છે. એટલે હવાની તેમજ માનવવંશની અસર પણ થતી હોવાનો સંભવ છે.

૧૯૩૧ ના સેન્સસ રિપોર્ટ પ્રમાણે આખા હિન્દની વસતિના દર ૧૦૦૦ પુરૂષે ૯૪૦ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ આવે છે. હિન્દુઓમાં દર ૧૦૦૦ પુરૂષે ૯૫૧, મુસ્લીમોમાં ૯૦૧, જૈનમાં ૯૪૧, શીખમાં ૭૮૨, ખ્રિસ્તીમાં ૯૫૧, પારસીમાં ૯૩૮, યાહુદીમાં ૯૩૯, એન્ગ્લો ઈંડિયનમાં ૯૪૨, વન્ય જાતોમાં ૧૦૧૦ અને બૌદ્ધમાં ૧૦૨૫ સ્ત્રીનું પ્રમાણ પડે છે.

ઉચ્ચ કોમોમાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વિશેષ ઓછું રહે છે એમ મુંબાઈ ઇલાકાના આંકડા બતાવે છે.

આગળ પડતી જ્ઞાતિઓમાં	૮૭૮,
વચલી જ્ઞાતિઓમાં	૯૩૫,
મૂળ વતની કોમોમાં	૯૫૬,

દર હજાર પુરૂષે સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ હિન્દુઓમાં આવે છે. પરંતુ ૨૦ થી ૫૦ વચ્ચે બાળજનનના કાળમાં પુરૂષોની સંખ્યા જેટલી રહે છે તેના પ્રમાણમાં ગર્ભધારણ કાળમાં ૧૫ થી ૪૫ સુધીની ઉમરની સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે આવે છે. ૧૫ થી ૩૦ વર્ષની ઉમ્મર વચ્ચે સ્ત્રી તથા પુરૂષનું પ્રમાણ પૂરતું રહે છે, પણ ૩૦ થી ૬૦ વચ્ચે વચ્ચે ક્ષય, સુવાવડ, પડદા વગેરે કારણે ઘટે છે એમ સેન્સસ રિપોર્ટ જણાવે છે.

વૈધવ્ય

બાળ વિધવાઓની સંખ્યા ઘટતી જાય છે તે ઉપરથી કેળવણી તથા પાશ્ચાત્ય વિચારોના ફેલાવાને લીધે બાળલગ્ન ઉપર અંકુશ મૂકાયો છે એમ માનવું જોઇએ. ૧૫ થી ૪૦ વર્ષની ઉમરના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિન્દુઓમાં દર હજારે ૪૦ પુરૂષ અને ૧૪૨ સ્ત્રીઓ રાંડેલાં હતાં જ્યારે મુસ્લીમોમાં રાંડયાનું પ્રમાણ પુરૂષ માટે ૩૭ અને સ્ત્રીઓ માટે ૯૧ દર હજારે આવતું હતું.

પુખ્ત ઉમરે યુવતીના લગ્ન થતાં સ્ત્રીઓમાં વૈધવ્યનું પ્રમાણ ઘણું ઘટશે, અને પુનર્લગ્નનો પ્રશ્ન હાલ જેવા ઉગ્ર સ્વરૂપમાં ઉઠશેજ નહીં. વિધવાઓમાં પુનર્લગ્ન કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારની સંખ્યા ઓછી રહેશે. સંતાન વગરની અગર એકાદ બે સંતાનવાળી ૩૦-૩૫ ની ઉમર સુધીની વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરવા લલચાશે, અને તે ઉપરતાંની ઉમરની વિધવાના આકર્ષણ કમી હોવાને લીધે તેમની સાથે પુનર્લગ્ન કરવા પુરૂષો ઓછા તૈયાર હશે ને તેથી મોટા ભાગને વૈધવ્યજીવન ગાળવું પડશે; જો કે મોટી ઉંમરની વિધવાઓ પૈકી ઘણે ભાગે થોડી જ વિધવા પુનર્લગ્ન કરવા ઇચ્છા રાખશે, ને બાકીની વિધવાઓ સંયમી જીવન ગાળી માતા તરીકે કુટુંબમાં વધુ ઉપયોગી થશે. સ્નેહલગ્નની વિધવા પુનર્લગ્ન કરવાની જ નથી, જયારે દેહલગ્નની વિધવાને પુનર્લગ્ન કરનાર પુરૂષ મળી આવે તો તેમ કરવાની છૂટ રહેવી જોઇએ. વૃદ્ધ પુરૂષોને જરૂર હશે તો વૃદ્ધ વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કરવાની તક મળતાં વૃદ્ધ-કુમારીવિવાહનું અનિષ્ટ પણ આપોઆપ નાબુદ થશે.

જ્ઞાતિના ધંધામાં ઘટાડો

ધંધા પ્રમાણે જ્ઞાતિને જોતાં ઘણે ભાગે ૫૦ ટકા પૂરૂષો બાપદાદાનો ધંધો કરે છે, અને તેમાંથી ૨૫ ટકાથી વધારે નહીં એટલા કોઇ સહાયક ઉપધંધા કરે છે. જેમને વંશાનુગત ધંધા છોડયા છે તેમાંના ૨૫ થી ૫૦ ટકા મૂળ ધંધાને સહાયક ધંધા તરીકે રાખે છે. ઘણાખરા ખેતીમાં પડે છે. વેપાર તથા વાહનના ધંધામાં થોડા પડે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે ૧૯૩૧ ના સેન્સસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રિપોર્ટ પ્રમાણે ગામડાંના હાથ ઉદ્યોગોની પડતી થવાને લીધે જમીન ઉપર નિર્વાહ કરનારાનો બોજો વધતો ગયો છે, અને જ્ઞાતિના ઠરેલા ધંધા છૂટતા ગયા છે. મળતર ના હોય તો વંશાનુગત ધંધો કરવામાં શું ફાયદો ? આમ જ્ઞાતિસંસ્થાનું વંશાનુગત ધંધાનું લક્ષણ ઘસાતું ચાલ્યું છે અને ગમે તે કોમ ગમે તે ધંધો કરે છે. શુદ્ધ તથા અશુદ્ધ ધંધાનો ભેદ જવા માંડયો છે, અને પૂનેરી જોડા તથા રત્નાગીરીના ચંપલ વેચવાની દુકાનો બ્રાહ્મણો ચલાવે છે. હજુ ભંગીનો ધંધો સ્પૃશ્ય હિન્દુઓ કરતા નથી, તેટલે અંશે એ ધંધાનો ઈજારો ભંગીઓ પાસે કાયમ રહે છે, અને હડતાલ પાડી સુધરાઈઓને નમાવવાનું તેમને માટે સહેલું રહ્યું છે.

કેળવણી

કેળવણીની બાબતમાં આપણે બહુ પછાત છીએ. આખા હિન્દમાં દર હજારે ૯૫ માણસ લખી વાંચી જાણે છે. તેમાં સ્ત્રી પુરુષનું પ્રમાણ દર હજારે ૧૫૬ પુરૂષ, અને ૨૯ સ્ત્રીનું આવે છે, હિન્દના બે તૃતીયાંશ ગામડાંઓમાં શાળા જ નથીઃ અને જ્યાં પ્રાથમિક શાળાઓ છે તેમાં બે તૃતીયાંસ વિદ્યાર્થી તથા વિદ્યાર્થીનીઓનું શિક્ષણ અધવચ બગડે છે.

દેશના પ્રમાણમાં આ સ્થિતિ શોચનીય છે. શારીરિક સ્થિતિ સુધારવા માટે તેવા પ્રકારની કેળવણીની જરૂર છે; સામાજીક પ્રગતિ તથા સુધારાનો આધાર કેળવણી ઉપર છેઃ કોમવાદ તથા ધર્મઝનુનનો ઉપાય કેળવણીમાંથી મળી રહે છે; આરોગ્ય જીવન તથા દીર્ઘાયુષનો આધાર કેળવણી ઉપર છે, રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પણ કેળવણી જ પોષે છેઃ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ તથા સમાન દરજ્જો કેળવણી ઉપર આધાર રાખે છેઃ પુખ્ત ઉમરના યુવક યુવતીના લગ્નની હિલચાલને કેળવણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ મદદ કરે છે; જ્ઞાતિસંસ્થાના અનિષ્ટ તત્વો દૂર કરવા તથા ધર્મ વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં આચરવા માટે કેળવણીની જરૂર છે; અર્વાચીનના તથા બુદ્ધિ સામ્રાજ્યના પ્રચાર માટે કેળવણી એટલું સાધન છે; હુન્નર ઉદ્યોગની ખિલવણી, સુધરેલી ખેતી, તથા વેપારમાં પ્રગતિ યોગ્ય પ્રકારની કેળવણીથી જ થઈ શકશે; મજૂરોના પ્રશ્નોનો નિવેડો કેળવાયલા મજૂરો જ લાવી શકશે; ટુંકામાં આપણી સર્વદેશીય પ્રગતિ યોગ્ય પ્રકારની કેળવણીને લીધે જ થઇ શકશે અને આઝાદ હિન્દના સ્વપ્ન કેળવણી જ સિદ્ધ કરશે. નવા બંધારણ નીચે પ્રાંતીય સ્વરાજ્ય અમલમાં આવતાં છેલ્લા એક વર્ષથી કેળવણીમાં સુધારો થયો છે અને કેળવણીની પ્રથામાં ક્રાંતિકારક ફેરફાર કરી હાથ-મજૂરીને યોગ્ય સ્થાન આપનાર ' વર્ધા યોજના 'ના અમલ માટે યોગ્ય ગોઠવણો દેશના મોટા ભાગમાં થઇ રહી છે. આ યોજના ઘડાવવાનો યશ મહાત્મા ગાંધીજીને ભાગે જાય છે.

રાષ્ટ્રભાષા

રાષ્ટ્રના ઘડતરમાં કેળવણી જેમ મોટો ફાળો આપશે તેમ રાષ્ટ્રભાષા પણ આપશે. આપને ત્યાં રાષ્ટ્રભાષા કઇ રાખવી તે સંસંઘે બે મત છે. કેટલાક અંગ્રેજીને રાષ્ટ્રભાષા બનાવવા માગે છે, જ્યારે મહાત્મા ગાંધી, શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ તથા દેશના બીજા નાયકો હિન્દી-ઉર્દુ એટલે 'હિન્દુસ્તાની'ની તરફેણમાં છે. મુસલીમો ઉર્દુને પોતાની ભાષા ગણે છે. તેમની સંખ્યા લગભગ પોણા આઠથી આઠ કરોડ છે. દ્રવિડ પ્રદેશ શિવાય આખા હિન્દમાં ઘણાખરા હિન્દી સમજી શકે છે, અને ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો કરનારા સંન્યાસીઓ તથા ઉપદેશકો તેનો ઉપયોગ કરે છે. દ્રવિડ ભાષા બોલનારાની સંખ્યા ૭ કરોડ છે તેમને માટે હિન્દીનો પ્રચાર કરવાનું કામ હિન્દી પ્રચારિણી સભાએ તથા મહાત્મા ગાંધીજીએ ઉપાડયું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને હાલમાં મદ્રાસ સરકારે માધ્યમિક કેળવણીના શરૂઆતના ધોરણમાં હિન્દુસ્તાની શીખવા પાઠય પુસ્તકો દાખલ કરવા માંડયો છે. જનસમાજને આપણે કોઇ દિવસ અંગ્રેજી સમજતો કરી શકવાના નથી એ વાત ધ્યાનમાં લેતાં હિન્દી–ઉર્દુ અથવા હિન્દુસ્તાનની ભાષાને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે ફેલાવવામાં રાષ્ટ્રનું હિત રહેલું છે. ઉર્દુ અને હિન્દી એ બે જુદી જુદી ભાષાઓ નથી પણ એકજ ભાષા છે. મુસલમાનો તેને ઉર્દુ હરફે લખે છે. તથા છાપે છે, જયારે હિન્દુઓ દેવનાગરી અથવા બાળબોધ અક્ષરે લખી છાપીને વાપરેછે તેથી મુસલમાનો એ ભાષાને ઉર્દુ અને હિન્દુઓ હિન્દી તરીકે ઓળખાવે છે; હિન્દીમાં સંસ્કૃતિ અને ઉર્દુમાં ફારસી શબ્દ વધારે વાપરવાનું વલણ કોમી અભિમાનને લીધે રહે છે તેનું સમાધાન, સાદી તથા સરળ ભાષા વાપરવાનો રિવાજ પાડવાથી થઇ જશે અને એવી ભાષા પેદા કરવા મૌલાના અબુલકલામ આઝાદ તથા બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ પ્રયત્ન કરી તેને 'હિન્દુસ્તાની' નામ આપે છે. એવા સંજોગોમાં હિન્દુસ્તાની ભાષા દેશભરમાં રાષ્ટ્રભાષા તરીકે ફેલાશે. અને હિન્દુઓ માટે એકલિપિ દેવનાગરી અને મુસ્લીમો માટે ઉર્દુલિપિ રહેતાં દેશની પ્રાંતીય ભાષાઓ એક બીજાને સમજવી કઠણુ નહીં પડે.

સંતતિનિયમન

આપણા દેશમાં અતિવસતિ છે કે જોઇએ તેટલી છે એ પ્રશ્નની ચર્ચા ઘણી થાય છે. દેશનું ઉદ્યોગીકરણ યુરોપ અમેરિકા જેવું થયું હોત તો આપણે ત્યાં અતિવસતિ નથી પણ હજુ વધારાને અવકાશ છે એમ આપણે કહી શકત. પરંતુ ઉદ્યોગીકરણ તથા વૈજ્ઞાનિક ખેતીના અભાવે આપણી વસતિનો હાલના સંજોગોમાં પૂરતો નિર્વાહ શકય છે કે કેમ એનો જવાબ હકારમાં આપવો મુશ્કેલ છે. જયાં કરોડોને બે ટંક પૂરતું અન્ન, પહેરવા માટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓછામાં ઓછાં કપડાં તથા રહેઠાણુ માટે આરોગ્યમય ઝુંપડાં પણ મળતાં નથી ત્યાં વસતિમાં વધારો દેશને આફતરૂપ જ ગણાય. આ વધારો અટકાવવા માટે સંતતિનિયમનની જરૂર છે. મહાત્મા ગાંધીજી કૃત્રિમ સાધનોની વિરૂદ્ધ છે અને બ્રહ્મચર્ય તથા સંયમ એ બે જ ઉપાય સૂચવે છે. આ બે દૃષ્ટિબિન્દુ વચ્ચે કયો સ્વીકારવો એ પ્રશ્ન ઘણાને મુંઝવે છે.

બાળલગ્નને લીધે આપણું જન્મ પ્રમાણ વધારે આવે છે. જો મોટી ઉમરે લગ્ન કરવામાં આવે તો તેના ઉપર કંઇક અંકુશ મૂકાશે. સ્ત્રીઓના લગ્ન જેમ મોડાં થશે તેમ બાળજનનની ઉમરની મર્યાદાને લીધે બાળજન્મમાં ઘટાડો થશે. દાખલા તરીકે જો કોઇ કન્યાનાં લગ્ન ૨૧ વર્ષે થાય તો ૧૩ થી ૨૧ સુધીની ઉમરમાં જેટલાં બાળકો જન્મે તેટલાં ઓછાં જન્મશે. વળી જેમ મોડું લગ્ન તેમ પ્રજોત્પત્તિનું પ્રમાણ ઘટશે તથા બાળકો વચ્ચે અંતર વધારે પડશે. કેળવણીને લીધે બૌદ્ધિક આનંદ લેવા બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિઓમાં સ્ત્રી પુરૂષો પડશે અને તેને લીધે ફળદ્રુપતા ઘટશે. વળી જીવનના ધોરણ કેળવણીને લીધે ઉચ્ચ થતાં ઓછાં બાળકો હોય એમ પતિપત્ની ઇચ્છશે. સ્ત્રીના લગ્ન મોટી ઉમરે કરવા માટે પુરૂષની લગ્નની ઉમર પણ વધશે, અને ૨૫ વર્ષનો પુરૂષ અને ૨૧ વર્ષની સ્ત્રીના લગ્ન આદર્શ ગણાશે.

લગ્નની વયોમર્યાદામાં સંગીન વધારો, કેળવણીનો ખુબ ફેલાવો અને ઓછાં બાળકોથી ચલાવી લેવાની ઇચ્છા કેળવનાર રહેણીનું પરિણામ ઉચ્ચ બનાવવું એ ઉપાયો બાળજન્મના પ્રમાણને ઘટાડવામાં સહાયક થશે. દરેક જણ મહાત્મા ગાંધી નથી તેથી બની શકે તેટલો સંયમ તથા બ્રહ્મચર્ય પાળતાં જ્યારે અનિવાર્ય કુદરતી જરૂરિયાતને લીધે સ્ત્રી પુરૂષોને સંભોગેચ્છા થાય ત્યારે તેમણે નિર્દોષ કૃત્રિમ સંતતિનિયમનનાં સાધનો વાપરવાં જોઇએ અને બાળજન્મ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અટકાવી પોતાની રહેણીનું પરિમાણ ટકાવી રાખવું જોઇએ. આપણે જેટલાં બાળકને યોગ્ય અન્નવસ્ત્ર તથા કેળવણી આપી શકીએ તેટલાંજ બાળકના માતાપિતા થવું જોઇએ, તથા માતાનું આરોગ્ય સાચવવા ખાતર બાળકોના જન્મ વચ્ચે નિદાન ૩ થી ૫ વર્ષનું અંતર પાડવું જોઇએ. વર્ષોના વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય તથા સંયમ પતિપત્ની પાળી શકે એમ માનવું તે દુનિયાના અનુભવથી ઉલટું છે. હજારે કે લાખે એકાદ જોડું તેમ કરી શકે, પણ બાકીના તેમ નથી કરી શકવાના એ નગ્ન સત્યનો ઇન્કાર થઈ શકે એમ નથી. મહાત્માજી માને છે કે સંતતિનિયમનના કૃત્રિમ સાધનોથી વિષયભોગ વધી દેશની પડતી થશે, પરંતુ જો તેઓ ઘેર ઘેર તપાસ કરે અને દરેક પરિણીત સ્ત્રીપુરૂષોનું લૈંગિક જીવન તપાસે તો આજે પણ વિષયભોગ ઓછો સેવાતો નથી અને કૃત્રિમ સંતતિનિયમનના સાધનોથી તેમાં ખાસ વધારો થવાનો સંભવ નથી એવી તેમની ખાત્રી થશે. એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે હું ફક્ત કૃત્રિમ સંતતિનિયમનની તરફેણ કરતો નથી, પણ બનો શકે ત્યાં સુધી બ્રહ્મચર્ય તથા સંયમ અને તેમ કરવું અશક્ય બને ત્યારે એવાં સાધનના ઉપયોગની તરફેણ કરૂં છું. એ સાધનોમાં જે અસરકારક હોઈ નુકશાનકારક ન હોય તેજ વાપરવાં જોઇએ, એ વાત પણ એટલી જ ધ્યાનમાં રાખવાની છે; તે વાપરવાનો પ્રસંગ ઘણે આંતરે જ આવવો જોઇએ, એ વાત પણ ભૂલવાની નથી; દરરોજ તેનો ઉપયોગ કરવો એ આ સાધનોનો દુરૂપયોગ જ ગણાય અને તેથી બ્રહ્મચર્ય તથા સંયમ બને ત્યાં સુધી પાળવા ખાસ આગ્રહ કરૂં છું. તેમજ પત્નીની રોગી અગર નિર્બળ સ્થિતિમાં પણ એજ ધોરણે સંતતિ નિયમન કરવાની આવશ્યકતા જોઉં છું.

આ ઉપાયો કુમારિકાના કે વિધવાના હાથમાં ન આવે તે માટે રાજ્યજ પ્રબંધ કરે. સરકાર જો એવાં સાધન વેચનાર માટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરવાના રાખી કુમારિકા કે વિધવાને વેચવાનો નિષેધ કરે તો તેમાં કોઈ વાંધો લઈ શકશે નહીં.

કુટુંબપાલનની શક્તિ

વળી લગ્ન કરવામાં કુટુંબનું યોગ્ય પાલન કરવાની શકિત આવી છે કે નહીં એ વાતનો વિચાર કર્યા શિવાય કોઈ પણ પુરૂષે લગ્ન ન કરવું જોઇએ. અને તેવી શકિત આવતાં સુધી સાચા બ્રહ્મચારી તરીકે જીવન ગાળવું જોઇએ. કુટુંબના પાલનમાં યોગ્ય અન્નવસ્ત્ર, યોગ્ય કેળવણી તથા યુવાન થતાં બાળકને યોગ્ય ઉદ્યમે લાગી જવા જેટલી લાયકાત અપાવવાની શકિતનો સમાવેશ થાય છે.

દેશમાં અતિવસ્તી છે કે નહીં એ પ્રશ્ન બાજુએ મૂકીએ તો પણ દરેક કુટુંબે પોતાની પ્રત્યક્ષ કમાણીનો વિચાર કરીને જ પ્રજોત્પત્તિ કરવી જોઇએ: વગર વિચારે પ્રજોત્પત્તિ કરવામાં તેઓ પોતાનું તેમ સંતાનોનું તેમજ સમાજનું અકલ્યાણ કરે છે.

સંખ્યા નહીં પણ લાયકાત

કોઇ પણ સમાજનું મહત્ત્વ ફકત સંખ્યા ઉપર રહેતું નથી, પરંતુ દરેક સ્ત્રીપુરૂષ કે બાળકના ચરિત્ર્ય, ગુણ, તથા બીજી લાયકાત ઉપર રહે છે. પારસી કોમ ઘણી નાહની છે તો પણ તેનું મહત્વ ઘણું છે. સંખ્યા તથા લાયકાત બન્નેમા જે સમાજ આગળ વધેલો હોય તે ઉત્તમ છે, પરંતુ ફકત સંખ્યાબળ ઉપર ભાર મૂકવામાં અર્થ નથી. "**एकश्चंद्रो तमोहंति न तारागणोऽपि च ।**" એ સંસ્કૃત ઉકિત પ્રમાણે ઓછી સંખ્યામાં સુશિક્ષિત લાયક સંતતિ ડઝનબંધ અભણ તથા ઓછી લાયક સંતતિ કરતાં હજાર દરજ્જે આવકારદાયક છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમાજકંટકો

સુપ્રજનનની દૃષ્ટિએ જે દુર્ગુણ કે રોગ કે રોગનું વલણ વંશાનુગત સંતતિમાં આવવાનો સંભવ હોય તે દુર્ગુણ રોગો કે રોગના વલણ અર્પનાર માતા અગર પિતાને શાસ્ત્રીય રીતે વંધ્ય બનાવવા એ સમાજને ઉપકારક છે: તેમજ બળાત્કાર સંભોગ જેવા અનીતિના ગુન્હા કરનાર સમાજકટંકોને ષંઢ બનાવવાનો કાયદો જેમ અમેરિકના કેટલાંક રાજ્યોમાં અમલમાં છે તેમ આપણા દેશમાં પસાર કરી અમલમાં મૂકવાની આવશ્યકતા છે.

સુપ્રજનનનાં ધોરણો

સુપ્રજનનને આડે આવે એવાં લગ્નો નિષિદ્ધ ગણાવાં જોઈએ અને સુપ્રજનનને મદદ કરે એવાં પસંદગીના ધોરણો નક્કી કરી તેનો સમાજે તેમજ યુવક યુવતિઓએ સમાજના તેમ પોતાના કલ્યાણ સારૂં અમલ કરવો જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ જોતાં કુષ્ટરોગી, લૈંગિક રોગવાળા ક્ષયી, અપસ્માર રોગના ભોગ થએલા, ગુન્હો કરવાનું અદમ્ય વલણ ધરાવનારા, દારૂડિયા, અસાધ્ય રોગી, તદ્દન નિર્બળ, અક્કલ વગરના અબુધ તદ્દન ભિખારી, ગાંડાં, ગુન્હાની ટેવવાળાં અપંગ તથા કંટાળો આવે એવા રોગગ્રસ્ત સ્ત્રીપુરૂષોને લગ્ન માટે ના પસંદ કરવાં જોઈએ ને તેમને સમાજથી અલગ રાખી પ્રજોત્પત્તિ કરતાં અટકાવવા જોઈએ અગર તેમને વંધ્ય બનાવવા જોઈએ. પસંદગી કરવામાં પ્રમાણિક વૈદકીય તપાસ ખાસ કરીને પુખ્ત ઉમરના લગનના પ્રસંગે આવશ્યક છે. યુરોપ અમેરિકામાં લગ્ન પહેલાં વ્યભિચાર ઘણા લોકો સેવતા હોવાથી અમેરિકામાં વૈદકીય તપાસ કરાવવાની પ્રથા શરૂ થઈ છે.

તેજ પ્રમાણે આર્ય લોહી શુદ્ધ રાખવા માટે જર્મનીમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યાહુદીઓ સાથે લગ્ન કરવા સ્ત્રીપુરૂષોને મનાઈ થઈ છે. આર્ય સંસ્કૃતિ તથા ચારિત્ર સાચવવા માટે જેટલી જરૂરિયાત હોય તેટલી અંશે એ મનાઈ અયોગ્ય નથી. આપણે ત્યાં પણ સંસ્કૃતિ તથા ચરિત્ર, શિક્ષણ તથા કમાવાની શકિત, તથા ભાવિ સંતાનોને માતાપિતા તરફથી કેવો શારીરિક માનસિક તથા અધ્યાત્મિક વારસો તથા કેવી પરિસ્થિતિ મળવાનો સંભવ છે વગેરે વાતોનો વિચાર કર્યા શિવાય ગમે તેવાં ધર્માન્તર, વર્ણાન્તર કે આંતરકોમીય લગ્ન કરવામાં આવશે તો એવાં લગ્ન દુઃખી નીવડવાનો સંભવ છે. જે લગ્નનું પરિણામ સુખ તથા સુપ્રજા હોય તેજ લગ્ન ઉત્તમ ગણાય અને જે લગ્નને લીધે સુપ્રજા અને અનુકૂળ સાંસ્કૃતિક ઉચ્ચ પરિસ્થિતિનો લાભ મળી શકે એમ હોય તેજ આવકારદાયક ગણાય. જે લગ્નને પરિણામે સંતતિને હીન સંસ્કૃતિ, પરિસ્થિતિ તથા વાતાવરણમાં ઉછેરવી પડે તે લગ્ન ત્યાજ્યજ ગણાવાં જોઇએ. શારીરિક માનસિક, નૈતિક આર્થિક તથા અધ્યાત્મિક સમાન કક્ષાના સ્ત્રીપુરૂષોના લગ્ન સુખી નીવડવાનો સંભવ વધારે રહે છે. તેથી સમાન કક્ષાની ખાત્રી કરી બને તેટલી સમાન રહેણી કરણી તથા રીત રિવાજ તથા અનુકૂળ પરિસ્થિતિ હોય તો જ યુવક યુવતિઓ તથા તેમનાં પાલકોએ લગ્ન ગોઠવવાં જોઇએ. કુદરતનો હેતું સુપ્રજનન તથા સંતતિને સારી ઉછેર હોવાથી પ્રેમ આંધળો ન હોવો જોઇએ. કારણ બીજી બાબતોનો વિચાર કર્યા વગરનો પ્રેમ ઘણે ભાગે કામ અથવા મોહ જ હોય છે, અને તે લાંબો વખત ટકતો નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૧૯ મું

મજીયારૂં કુટુંબ

કુટુમ્બની શરૂઆત

કુટુંબ એ સમાજનો પાયો છે. માનવબાળક તદ્દન નિરાધાર તથા અસહાય હોવાથી બાળપણમાં તેની કાળજી લેવાની જરૂર રહે છે. પ્રસૂત થએલી માતાને સુવાવડના વખતમાં ખોરાક પૂરો પાડે તથા બાળકની સંભાળ લે તથા રક્ષણ કરે એવા મદદગારની જરૂર રહે છે. તેથી એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે કે બાળકની તથા પોતાની સંભાળ લેવરાવવા માટે માતા થનારી સ્ત્રીએ પુરૂષને પોતાની સાથે રહેવા પ્રથમ સમજાવ્યો હશે અને પુરૂષે તે વાત સ્વીકારતાં સાથે રહેવા માંડયું હશે. એક બાળકની સંભાળમાંથી પરવારતાં બીજું બાળક આવતું જ હોય એમ બાળકોની પરંપરાની સંભાળ લેતાં લેતાં સ્ત્રીની ગર્ભધારણની મર્યાદા પૂરી થઈ જતાં લાંબા વખત સુધી એને એ પુરૂષને એને એ સ્ત્રી સાથે રહેવું પડી એકપત્નીત્વ, કુટુંબનું સ્થાયીત્વ તથા ગૃહજીવનની સ્થાપના થએલી હોવી જોઇએ એમ કેટલાક સમાજશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે.

માતૃવંશ-પિતૃવંશ કુટુંબ

માનવ કુટુંબ જુદા જુદા સમાજમાં માતૃવંશાત્મક તેમ પિતૃ-વંશાત્મક માલમ પડે છે. કેટલાક સુધરેલા સમાજ માતૃવંશાત્મક જણાય છે, જ્યારે કેટલાક ઓછા સુધરેલા પિતૃવંશાત્મક જણાયા છે એટલે પિતૃવંશ ગણાતા પહેલાં માતૃવંશ હમેશ ગણાતો હતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. તો પણ એટલી વાત સત્ય છે કે તદ્દન પ્રાથમિક અવસ્થામાં બાળકના જન્મમાં પિતાનો અમુક ફાળો છે એવી ખબર માનવજાતને નહોતી, અને તેથી બાળજન્મ સાથે ગમે તે 'ટૉટેમ' જેવી વનસ્પતિ કે પ્રાણિનો સંબંધ જોડાતો અથવા અમુક નદી, કોતર કે ડુંગરા નજીક જતાં બાળજીવોએ સ્ત્રીમાં પ્રવેશ કર્યો હતો એમ માની લેવાતું. બાળકનો માતા સાથેનો ઘનિષ્ટ સંબંધ પ્રત્યક્ષ હોવાથી બાળકનો વંશ માતા તરફથી કુદરતી રીતે ગણવાનો સંભવ વધારે હતો. બાળકના જન્મમાં પિતાનો ફાળો હોય છે એ વાતનું પુરાતન માનવને ભાન થતાં કેટલાક સમાજમાં પિતૃ વંશ તથા માતૃવંશ બન્ને ગણાવા લાગ્યા, કેટલાકમાં માતૃવંશ અદ્રશ્ય થઇ પિતૃવંશ ગણાવા લાગ્યો. અને કેટલાક સમાજમાં એ વાતનું ભાન થયા છતાં સ્ત્રીઓની સત્તા એટલી જામેલી હતી કે બીજી રીતે સુધારામાં પ્રગતિ થયા પછી પણ માતા તરફથી વંશ ગણી મિલકત સંબંધી હક્ક તથા વારસા હક્ક ગણવાની પ્રથા ચાલૂ રહી હતી. હિંદમાં મલબારનો નાયર સમાજ ઠીક પ્રમાણમાં સુધરેલો છતાં ગઈ કાલ સુધી માતૃવંશ ગણી મિલકતના હક્ક તથા વારસાનો ઉતાર મનાતો હતો; ફક્ત હાલમાં જ પિતૃવંશાત્મક સમાજના ધોરણે વારસો ઉતરે એમ ઇચ્છવામાં આવે છે તથા વારસા સંબંધે કાયદામાં તેને અનુસરતા ફેરફાર કરવામાં આવે છે. જ્યારે સીલોનના રાનટી વેદ્દા પિતૃવંશ ગણે છે.

વધુ ગાળાના અખતરા

શરૂઆતમાં એકપત્નીત્વ છતાં આર્થિક પ્રગતિના પરિણામે અસમાનતા ઉત્પન્ન થઇ ધનિક તથા બહાદુર આગેવાનોએ અનેકપત્નીત્વ ગણપત્નીત્વ (group marriage) વગેરે અખતરા અમલમાં મૂક્યા. અનેકપતીકત્વનો અખતરો જે સમાજમાં સ્ત્રીઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રાધાન્ય ભોગવતી તેમાં તેમજ આર્થિક અડચણોને લીધે અનેક ભાઇઓને એક પત્નીથી ચલાવી લેવાની ફરજ પડવાને લીધે, અથવા મજીયારી મીલ્કત તરીકે સ્ત્રી ગણાતાં ઇર્ષ્યાના અભાવે અનેક પતિકત્વમાં દોષ ન જોનારી જાતિઓએ કરી જોયા. પણ તેનું પરિણામ સંતોષકારક નહીં આવવાથી આજે કોઇકજ જાતિમાં અનેકપતિકત્વ નજરે પડે છે.

લગ્ન સંસ્થા આમ પ્રથમ એકપત્નીક કુટુંબથી શરૂ થઈ, વચલા કાળમાં અનેક અખતરાઓમાંથી પસાર થઇ આજે ફરી એકપત્નીકત્વ તરફ ઢળી છે,

મજીયારૂં કુટુંબ

ભારતીય સમાજમાં વેદકાલીન આર્યોની અસરને લીધે માતૃવંશાત્મક પદ્ધત ઘણે ભાગે નષ્ટ થઈ પિતૃવંશાત્મક પદ્ધત દેશભરમાં પ્રસરી. પ્રાચીન આર્યોની સંસ્થાઓમાં અવિભકત કુટુંબ એ તેનું ખાસ લક્ષણુ હતું. અને હિન્દમાં આવ્યા પછી એ સંસ્થા ફાલીફુલી અને સર્વસત્તા કુટુંબના કર્તા વડીલ પુરૂષના હાથમાં કેન્દ્રિત થઇ; આ સંસ્થામાં ‘ કર્તા ’ (કુટુંબના વડીલ વ્યવસ્થાપક) શિવાય કુટુંબની બીજી વ્યકિતઓના વિકાસ માટે માર્ગ ન હોતો.

લગ્નો વ્યકિત વચ્ચે નહીં પણ કુટુંબો વચ્ચે સવડ ખાતર ગોઠવાતાં અને કુટુંબના હિત માટે વ્યકિતના હિતનો પ્રસંગ આવે ભોગ અપાતો. કુટુંબના વડીલની આજ્ઞા સર્વ જણે શિરસાવંદ્ય કરવાની હતી, અને કોઇ તે ઉત્થાપી શકતું નહીં. માતા તરીકે સ્ત્રીનું માન ઘણું હતું અને તે પૂજ્ય ગણાતી; પરંતુ આ વાત ખાસ કરીને કુટુંબની વડીલ સ્ત્રીને જ લાગુ છે. કુટુંબની બાકીની સ્ત્રીઓએ એ વડીલ સ્ત્રીની આજ્ઞામાં જ રહેવાનું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પિતા પુત્રને પુછયા શિવાય તેની ગમે તે વ્યવસ્થા કરી શકતો; પુત્રીને તે વેચી શકતો નહીં. પણ પારકા ધન તરીકે તેની જુમ્મેદાર તરીકે કાળજી લઇ યોગ્ય પતિ સાથે પરણાવી આપવાની તેની ફરજ હતી. કુટુંબના કર્તા તરીકે તે કુટુંબની મિલકતનો વહીવટ કરતો અને કુટુંબના હિત માટે સર્વ વ્યવહાર કરી શકતો.

મજીઆરા કુટુંબની સંસ્થા ખાસ કરીને ગોપાલન અથવા કૃષિપ્રધાન સમાજમાં ઘણી અનુકુળ હોય છે; અને હાથથી ચાલતા હુન્નર ઉદ્યોગની મધ્યયુગીન પરિસ્થિતિમાં થોડા ઘણા ફેરફાર સાથે ઉપયોગી રહે છે. પરંતુ યંત્રયુગના આ અર્વાચીન કાળમાં સમાજમાં જે ઉદ્યોગીકરણ થાય છે તથા વેપારનો જે વિકાસ થાય છે તે એ સંસ્થાની હયાતીને પ્રતિકૂળ સંજોગો ઉભા કરે છે. આપણે ત્યાં પણ એજ અનુભવ મળ્યો છે અને પશ્ચિમના વ્યકિત સ્વાતંત્ર્ય-વાદે એ સંસ્થાને છિન્નભિન્ન કરી છે,

શુદ્ધાવસ્થામાં ફાયદા

એ સંસ્થા જયારે શુદ્ધાવસ્થામાં હતી ત્યારે તે વ્યકિતવાદ અને સમાજવાદના વચગાળાના સમન્વય જેવી હતી. કુટુંબમાં દરેક જણુ શકિત તથા આવડત પ્રમાણે કમાય પણ પંકિતભેદ શિવાય બધાને સરખું જરૂરિયાત પ્રમાણે મળતું. કુટુંબના અશકત, તથા અપંગનું પોષણ થતું. તેમને રસ્તા ઉપર મોકલી આપવામાં આવતા નહીં. કુટુમ્બના સર્વ જણના સહકારથી ખેતીવાડી થતી અને ખેતીની જમીનના નાહના નાહના કકડા કે જમીનના ખાતાના ઝીણી વિભામણીનું અનિષ્ટ લગભગ નહીં જેવું હતું, અને કુટુંબની મજૂરીથી એકજથ્થે જમીન ખેડવાની હોવાથી ખર્ચ ઓછો આવતો. જુદા જુદા ચૂલા ન હોવાને લીધે આખા કુટુંબના નિર્વાહનો ખર્ચ ઘણો ઓછો આવતો. પરસ્પર સહકારથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુટુંબની સ્ત્રીઓ કામ કરતી હોવાથી ઘરકામ વહેંચાઈ જતું અને વડીલ સ્ત્રીની સત્તાને લીધે અંદર અંદર ઝઘડા ન થતા સંપ રહેતો. સર્વ સમાશ્રિતોનું પોષણ કુટુંબ કરતું. "મારાં બૈરાં છોકરાંનું શું થશે" એવી ચિન્તા કોઈ પણ સહભાગીને રહેતી ન હતી અને મજીઆરૂં કુટુંબ વિમાની ગરજ સારતું. સંઘબળ, સહકાર તથા સંપ એ ત્રણ સહકાર્યના સૂત્રોનો શુદ્ધ મજીયારા કુટુમ્બમાં અમલ થતો, તથા નિઃસ્વાર્થ કામ કરવાની કુટુંબના માણસોને તાલીમ મળતી. માબાપ વગરના બળકોને રસ્તા ઉંપર કાઢી મૂકવામાં આવતાં નહીં, પણ કુટુંબ એની જવાબદારી માથે રાખતું. વિધવાઓને કુટુંબમાં ભરણપોષણ તથા બહારના સમાજ કંટકો સામે રક્ષણ મળતું, વૃદ્ધોની કાળજી કુટુંબ લેતું. કારીગરોને કુટુંબની સ્ત્રીઓ તેમ બાળકો ધંધામાં મદદ કરતાં. બેકારીનો પ્રશ્ન મુંઝવતો નહીં કારણ કુટુંબ પોતાના બેકાર કુટુંબીજનને પાળતું. મજીયારા કુટુંબમાં સંયમ, આપભોગ, પૂજ્યભાવ, આજ્ઞાધારકપણું એ ગુણો ખીલતા. દરેક શખસ પોતાની શકિત પ્રમાણે કમાઈને આવક કુટુંબની આવકમાં નાખવાનો ધર્મ સમજતો. આ સંસ્થાને લીધે વૃદ્ધોને પેન્શન, ગરીબ અનાથ કંગાલ તથા અપંગ માટે અનાથાલયો, ગરીબગૃહો, તથા અશકતાશ્રમો, માંદગી અગર મૃત્યુ માટે વિમો, બેકાર માટે રાજ્ય તરફથી પ્રબંધ વગેરેની જરૂર પડતી નહીં.

મજીયારા કુટુંબની પડતી

પરંતુ અંગ્રેજ સત્તાની સ્થાપના સાથે પાશ્ચાત્ય વ્યકિતવાદે વ્યક્તિઓને સવાર્થનું ભાન કરાવ્યું અને શ્રમનું પૂર્ણ ફળ પોતાને કેમ ન મળે એવી સ્વાર્થી વિચારસરણી દાખલ થઈ અને ફરજને બદલે હક ઉપર ભાર મૂકાતાં બ્રિટિશ સત્તાએ સ્થાપેલી અદાલતોમાં વ્યકિતના હક્કને પોષક કાયદાઓનો લાભ લઈ વિભકત કુટુંબોની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રથા જોર ઉપર આવી; વળી અવિભક્ત કુટુંબની સંસ્થા કાલાન્તરે બગડવાથી મજીયારા કુટુંબના આદર્શો ન સચવાયા અને હું નહીં કમાઉં તો પણ કુટુંબ મારૂં પોષણ કરશેજ એમ માની આળસુ રહી મફતનું ખાનારા પાકયા તે કમાનાર સહભાગીઓને ખૂંચવા લાગ્યા. કુટુંબના કર્તા પણ સ્વાર્થી થવા લાગ્યા, વહેરોઆંતરો કરવા લાગ્યા, મરનાર સહભાગીની વિધવા અગર સગીર બાળકોની કુટુંબમાં પરિસ્થિતિ દુઃસહથવા લાગી, શોકયના સાલને લીધે અગર એક પત્ની ગુજરતાં બીજી પત્ની કુટુંબના કર્તાએ ઘરમાં લાવવાથી રાગદ્વેષ વધ્યા અને મજીયારૂં કુટુંબ કલેશ તથા કંકાસ તથા કૂડકપટનું ધામ થઇ ગયું. વ્યકિતના વિકાસને મજીઆરા કુટુંબમાં અવકાશ ઘણો ઓછોજ હતો તે વ્યકિતવાદના જમાનામાં કુટુંબના શિક્ષિત પુરૂષોને ખૂંચ્યો અને જૂના ઉદ્યોગ ધંધા તથા વેપાર તેમજ ખેતીની આવક ઘટતાં બહાર નોકરી ધંધે લાગવા માટે કુટુંબથી છૂટા પડી બહાર જવાની ફરજ પડી તેમ વિભકત જીવન ગાળવાની તક મળી. પરિણામે સ્વતંત્ર જીવનની ભાવના યુવાન પતિપત્નીમાં કેળવવા લાગી. અને મજીઆરા કુટુંબની મર્યાદાઓ તથા બંધનોમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા પ્રબળ થવા લાગી. સ્ત્રીઓ જુદા જુદા કુટુંબમાં જન્મેલી હોવાને લીધે સ્વાર્થી થઇ એક બીજા સાથે મજીઆરા કુટુંબમાં લડી પડતી અને તેમના રોજના કંકાસને લીધે પતિઓને જુદા રહેવાની ઇચ્છા થતી અને ચૂલા જુદા થતા, જોકે મિલકત તથા વેપાર ધંધો ઘણી વખતે એકત્ર ચાલતો. વેપારધંધામાં કોઇ સહભાગીનો અસહ્ય સ્વાર્થ નજરે પડતાં મિલકતો પણ વહેંચાવા લાગી તથા વેપાર ધંધો પણ જુદો કરવા તરફ વૃત્તિ થઇ. વળી બ્રિટિશ સત્તાએ સ્થાપેલી સુલેહશાન્તિને લીધે સંઘબળની કિંમત જતી રહી, કુટુંબ કલેશને લીધે સહકાર્યની ભાવના જતી રહી, તથા સંપતો રહ્યોજ નહોતો. અર્વાચીન યાંત્રિકયુગ બેસવાને લીધે આપણા યુવાનોને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહાર જવાનું ક્ષેત્ર મળી આવ્યું. સ્ત્રીઓને કેળવણી મળતાં "અમે પણ માણુસ છીએ અને તેથી અમારા વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થવો જોઇએ" એવી તેમનામાં ભાવના કેળવાઇ અને શિક્ષિત વર્ગમાં મજીયારા કુટુંબનો મૃત્યુ ઘંટ વાગ્યો. નવા યંત્રવાદે સાહસને ક્ષેત્ર આપ્યું અને કંઇ પણુ પોતે કરી બતાવવાની ઇચ્છા જન્મતાં મજીઆરા કુટુંબનું છત્ર છોડી દઇ યુવાનોએ પોત પોતાના ગામ છોડયાં. પોતપોતાની કુટુંબ તરફ ફરજ બજાવવાને બદલે કુટુંબનો દરેક કુટુંબીજન જ્યારે હક ઉપર ભાર મૂકે ત્યારે એ સંસ્થા ટકી શકેજ નહીં.

વિભક્ત કુટુંબની પ્રથા

તેમ છતાં મજીયારા કુટુંબની સંસ્થા હજુ તદ્દન નાશ પામી નથી. ગામડાંઓમાં ઘણા કુટુંબો મજીઆરાં રહે છે, જો કે તેમાંથી થોડામાંજ સુલેહશાન્તિ હોય છે. બાકીના મજીઆરા કુટુંબો કલેશનું ઘર થઇ રહે છે. ખાસ કરીને દેશના જે ભાગનું ઉદ્યોગીકરણુ વિશેષ થયું છે તથા જ્યાં પાશ્ચાત્ય વ્યક્તિવાદની અસર વધારે થઇ છે એવા પ્રદેશમાં અને વિશેષે કરીને ગુજરાતમાં મજીઆરૂં કુટુંબ ઝપાટાથી અદશ્ય થતું જાય છે ને તેની જગો પતિપત્નિ તથા છોકરાંના બનેલા વિભક્ત કુટુંબે લીધી છે. ઘણી વખતે પરણીને તુરત છોકરા જુદા રહે છે, જોકે મોટે ભાગે શરૂઆતમાં માતા પિતા હયાત હોય તો છોકરા થોડાં વરસ ભેગા રહે છે. વિભક્ત કુટુંબમાં સ્ત્રી તથા બાળકોની કાળજી વધારે લેવાય છે અને તેમનાં વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરવાની સારી તક રહે છે; તેમની કેળવણી માટે પૂરતું લક્ષ અપાય છે, તેમ ખાનપાનાદિ વ્યવહારમાં મજીઆરા કુટુંબ કરતાં વિભક્ત કુટુંબમાં જેની તેની રૂચિને વધારે અવકાશ મળે છે. આથી સંયમ ઘટે છે, અને સ્વાદિન્દ્રિય પોષાય છે. આમ આપભોગની ભાવના વિભક્ત કુટુંબમાં ઓછી રહે એ સ્વભાવિક છે, અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાનો ભાઈ કે તદ્દન નજીકના સગાં ભૂખેમરે છે, કે જીવે છે કે મરે છે અગર ભારે આફતમાં છે કે કેમ તેની દરકાર રખાતી નથી, અને મદદ કરવાની વૃત્તિ રહેતી નથી.

મરજીઆત ધોરણે વિભકત કુટુંબ તથા મજીઆરા કુટુંબના સારાં તત્વો જેમાં હોય એવી નવીન કુટુંબવ્યવસ્થા ઉત્ક્રાન્ત થયા શિવાય હિન્દુ કુટુંબજીવન સેવા તથા ત્યાગની વૃત્તિથી બરોબર રંગાવાનું નથી.

કુટુંબ સંસ્થાનો વિરોધ

વિભકત કુટુંબની સંસ્થા પણ ઘણાને ખુંચે છે, ને તેઓ તદ્દન કુટુંબના બંધન વગરનું સ્વૈર જીવન પસંદ કરતા હોવાથી લગ્ન સંસ્થાનીજ જરૂર નથી અથવા તો મરજીમાં આવે ત્યારે સ્ત્રીપુરૂષથી છૂટાં પડાય એવી વ્યવસ્થા દાખલ થાય એમ કહે છે. છોકરાં નિશાળે જાય અગર બહાર રમવા કરવા જાય, માબાપ કામ ધંધે જાય અને પરવારે ત્યારે પોતપોતાની કલબ કે આનંદ લુંટ-વાની સંસ્થામાં જાય અને ઘર એ માત્ર એક “ મોડી રાત્રે સુવાની જગો ” એવી પરિસ્થિતિ અમેરિકા (સંયુકત રાજ્યો) માં ઘણે ઠેકાણે ઉત્પન્ન થઈ છે. રૂશિયાની સામ્યવાદી સરકારે મરજીમાં આવે ત્યારે એકબીજાને પતિપત્ની ફારગતી રજીસ્ટ્રી ઓફિસ (લગ્ન નોંધણી કચેરી) માં આપીને નોંધ કરાવે એમ થોડા વરસ ઉપર ઠરાવ્યું હતું પરંતુ તેના બૂરાં પરિણામ આવતાં કુટુંબને ફરીથી સ્થાપવા કાયદામાં યોગ્ય ફેરફાર કર્યો છે. લગ્ન એક રાજમાન્ય કરાર તરીકે લગ્ન નોંધણી કચેરીમાં નોંધાવીને થાય કે ધર્મ વિધિથી થાય, સંસ્કાર ગણાય કે કરાર ગણાય કે કુદરતી જરૂરિયાત ગણાય તો પણ સંસ્થા તરીકે લગ્ન સંસ્થાની આવશ્યકતા સ્વીકારાય છે. કુટુંબ-જીવનને અંગે મિલકત સંબધી હક્કનું નિયમન લગ્નસંસ્થાને લીધેજ થઇ શકે છે તેથી લગ્ન એ કુટુંબ જીવનનો પાયો ગણાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. અનેક સામાજીક ક્રાન્તિઓ જુદા જુદા સમાજમાં થયા છતાં સર્વ સમાજોમાં લગ્નસંસ્થા જીવતી રહી છે એજ એની ઉપયોગિતાની શાબીતી છે. મુદતબંધી લગ્ન, પ્રયોગ લગ્ન, સહચાર લગ્ન (Companionate marriage) વગેરે અખતરાઓ અમેરિકાના સમાજમાં થઇ રહ્યા છે, પણ લગ્ન સંસ્થા જ નાબૂદ કરવા કોઈ જોખમદાર વિચારક કહેતા નથી. એ અખતરામાંથી સારાં તત્વ સ્વીકારી લઈ લગ્ન સંસ્થાને માનવસુખને વધુ ઉપકારક તથા સમાજનું કલ્યાણ સાધવા માટે વધુ ઉપયોગી બનાવવામાં આવશે, પણ એ સંસ્થા વગર ફક્ત પશુ જેવો સ્ત્રીપુરૂષોનો કામસંબંધ સાધનાર પ્રવૃત્તિ પશુ સમાન સ્ત્રીપુરૂષો શિવાય બીજા લોકમાં તિરસ્કાર પામશે એમાં શક નથી. ભારતવર્ષમાં કુટુંબ એ સમાજનો પાયો છે અને લગ્ન કરી વંશવૃદ્ધિ કરવાની ભાવના ઘર કરી બેઠી છે ત્યાં કુટુંબ સંસ્થાનો બહોળા પાયા ઉપર વિનાશ કલ્પવો પણ મુશ્કેલ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકરણ ૨૦ મું

હિન્દુ સમાજરચનાના ધોરણો.

વંશ શુદ્ધિ

હિન્દુ સમાજરચનાનો વિકાસક્રમ જોતાં ઉત્તરોત્તર સવર્ણ લગ્ન સુધી જે નિયંત્રણો એક પછી એક વખતો વખત મૂકાયાં તેમનો હેતુ મુખ્યત્વે વર્ણસંકરતા ટાળી વંશ શુદ્ધ રાખવાનો હતો. વંશ શુદ્ધિ ટકાવવા ઉપર અર્જુન પણ ભગવદ્ગીતાના ૧ લા અધ્યાયમાં ભાર મૂકે છે, અને સ્ત્રીઓ અકાળે વિધવા થાય તો આડે રસ્તે ચડી વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન કરે ને તેથી મરનાર તથા તેના પિતૃઓને પિન્ડદાન ન મળે ને તેથી પિતૃઓનું પતન થાય એમ કહે છે. નિયોગમાં વંશશુદ્ધિ રહેતી હતી કારણ મરનારની વિધવા સાથે સમાગમ કરી પુત્રોત્પત્તિ કરનાર મરનારનોજ ભાઇ અગર બીજો એવોજ કુટુંબી રહેતો, ને એવી રીતે ઉપન્ન થએલો ક્ષેત્રજ પુત્ર પિન્ડદાન કરી શકતો,

સંસ્કૃતિનું રક્ષણ

સંસ્કૃતિના રક્ષણ માટે પણ વર્ણવ્યવસ્થા તથા જ્ઞાતિસંસ્થા ઉપયોગી થઇ પડી: અને હિન્દુસમાજની રચના જ્ઞાત્યાત્મક હોવાને લીધે તે આજ સુધી જીવતો રહ્યો છે; નહીં તો ઇસ્લામના પૂરમાં જેમ જરદોસ્તી સમાજ તણાઇ જઇ વટલ્યો તેમ હિન્દુસમાજ પણ વટલી જઇ પારસીઓ માફક થોડાક પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિઓને સંગ્રહસ્થાનની અજાયબી તરીકે મૂકી જાત.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવા વિભાગો પડશે

એકતામાંથી અનેકતા થાય છે તેમ સમાજના વિકાસ સાથે ધંધાઓમાં વૃદ્ધિ થતાં શ્રમવિભાગના ધોરણે ભેદ અને પેટાભેદ પડયાજ કરે છે. હિન્દુ જ્ઞાત્યાત્મક સમાજમાં સમયાનુકૂળ ફેરફાર થતાં દેશના ઉદ્યોગીકરણની પ્રગતિ સાથે અર્વાચીન નવા ધંધાઓ પ્રમાણે નવા સામાજીક વર્ગો તથા ઉપવર્ગો પડયાજ કરશે. માત્ર તેમાં નવા માણસને પ્રવેશવાની છૂટ રહેશે. બંધ બારણા નહીં હોય. લગ્ન સંબંધ કોની સાથે જોડવો તે સંબંધે જૂના જ્ઞાત્યાત્મક સમાજ તથા નવા શ્રમવિભાગાત્મક વર્ગસમાજના ધોરણોની ભેળસેળ થઇ તેમનો સમન્વય તથાં આપણી હાલની સમાજ-રચના તથા અર્વાચીન વર્ગસમાજરચનાના સંયોગના ફળ રૂપ બન્નેનાં સારાં તત્વોનો સમાવેશ કરનાર નવસમાજરચના થશે અને તે એ બન્ને રચનાઓથી વિલક્ષણ રહી ભારતીય સમાજને નવજીવન અર્પશે. આ સમાજ રાષ્ટ્રીયત્વ થતાં આંતરરાષ્ટ્રીયત્વને અનુકૂળ તત્વો ધરાવશે. અને વિશ્વબંધુત્વની કલ્પનાને આચારમાં ઉતારશે. એ રચનાના વિકાસક્રમની ચોક્કસ રેષા દોરવી મુશ્કેલ છે તો પણ તેનું વલણ આવું રહેશે એમાં શક નથી.

જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય

આપણી સંસ્કૃતિમાં વ્યકિતનું મહત્વ સામાજીક દષ્ટિએ ઓછું છે; પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાં વ્યકિત એ સર્વ કંઇ છે. આપણો મજીઆરાવાદ છે જ્યારે એમનો વ્યકિતવિકાસવાદ છે. ઇટાલી તથા જર્મનીએ રાજ્યસત્તાને દેવત્વ અર્પ્યું છે. અને વ્યકિતનું મહત્વ ઘટાડયું છે અને બીજી બાજુ રૂશિયાએ મૂલ્યાંકનના ધોરણ ઉલટાવી મિલકતહીન શ્રમજીવી મજૂરો તથા ખેડૂતોની સરમુખ્ત્યારીને રાજ્યસત્તા સોંપી છે અને બેઠાખાઉ મિલકતવાળાનો મતાધિકાર તથા તેમની સત્તા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રદ કરી છે. આપણા સમાજમાં સમાજવાદ તથા સામ્યવાદના વિચારોનો પ્રચાર થઇ રહ્યો છે; પણ ભારત વર્ષનો ઈતિહાસ તથા સંસ્કૃતિ જોતાં રૂશિયાના સામ્યવાદને હિન્દુ સમાજ પચાવી શકે એમ નથી અને પચવવા જશે તો સામાજીક રચના તૂટી જઈ ક્રાન્તિ થઈ જશે. હજારો વર્ષોના સંસ્કારો સામ્યવાદનો સામનો કરશે અને ભારતીય સંસ્કૃતિ સામ્યવાદના ફક્ત ઇષ્ટ તત્વો ગ્રહણ કરી અનિષ્ટ તત્વોને ફગાવી દેશે. આપણો મજીઆરાવાદ સમાજવાદને કેટલેક અંશે મળતો છે, પણ રાજ્યસત્તા પ્રજાની સામાજીક તથા ધાર્મિક સ્વતંત્રતામાં પડી શકે નહીં અને સમાજના જ્ઞાતિ પેટાજ્ઞાતિ જેવા ઘટકો તથા ધર્મસંસ્થાઓ પોતપોતાનો વહીવટ રાજ્યસત્તાની દખલગીરી વગર કરે એવી પ્રણાલિકા ચાલતી આવેલી હોવાથી રાજ્યસત્તાના જોરથી સમાજવાદના ધોરણોનો અમલ કરાવવાના પ્રયત્નનો લોકો સામનો કરશે. એવા સંજોગોમાં ગાંધીજી કહે છે તેમ પાશ્ચાત્ય સમાજવાદ તથા ભારતીય મજીઆરાવાદનો સમન્વય કરી 'સ્વદેશી સમાજવાદ' સર્જાઈ વર્ગમેળ તથા સર્વોદયના ધોરણે મિલ્કત-હીન શ્રમજીવી વર્ગોને ન્યાય મળે તથા તેમને રાષ્ટ્રની આવકમાંથી યોગ્ય હિસ્સો મળે એવો પ્રબંધ થશે. સાથે વ્યક્તિની માનવતાનો સ્વીકાર થવાથી સમાજનું અકલ્યાણ ન થાય એટલી મર્યાદાને પાત્ર રહીને વ્યક્તિને પોતાનો વિકાસ કરવાની છૂટ રહેશે. આમ સમાજ-કલ્યાણ તથા વ્યક્તિકલ્યાણનો સુમેળ સાધે, તથા મિલ્કતહીનોને યોગ્ય હિસ્સો રાષ્ટ્રીય મિલકત તથા આવકમાંથી મળે એવી યોજના અમલમાં મૂકી ભારતીય નવસમાજ પોતાનું કલ્યાણ સાધશે.

નૈસર્ગિક પસંદગીની દલિલ

હિન્દુ સમાજની રચના નૈસર્ગિક પસંદગી (Natural Selection) ના ધોરણ ઉપર થએલી હોવાથી નાલાયકને જીવાડ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાનો તથા જીવનકલહમાં લાયકે વિજયી થવાના નિયમનો ભંગ કરવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ છે એમ ચાલૂ સ્થિતિનું સમર્થન કરનાર કેટલાક લેખકો કહે છે.

વર્ણોના જુદા જુદા રંગ ?

મહાભારતમાં બ્રાહ્મણોને શ્વેત વર્ણના, ક્ષત્રિયોને રક્ત (લાલ) વર્ણના, વૈશ્યને પીતવર્ણના શુદ્રને કૃષ્ણવર્ણના એક ઠેકાણે કહ્યા છે. આ કલ્પના સાચી હોય તો દરેક વર્ણ જુદા જુદા માનવવંશથી ઉતરી આવેલો છે એમ માનવું પડે. જો તેને રૂપક ગણીએ તો પવિત્રતાનો વર્ણ શ્વેત છે, લડાઈમાં લોહી રેડાતું હોવાથી યોદ્ધાનો વર્ણ લાલ છે, કૃષિમાં કણુસલાં પીળાં થાય છે. તથા વાણિજ્યમાં સોનાના સંબંધ આવે છે તેથી પીત વર્ણને વૈશ્યદ્યોતક ગણ્યો છે અને પરિચર્યા તથા સેવા કરનારા હાથથી કામ કરતા હોવાથી તથા હિન્દના પ્રખર સૂર્યના તાપમાં મજુરી કરવી પડતી હોવાથી કૃષ્ણ વર્ણ થઇ જતા હોવાથી તેમને કૃષ્ણ વર્ણ ગણ્યા છે. રૂપક તરીકે આ કલ્પના ગુણ કર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે.

મી. જોશીનો બચાવ

શ્રી. ગો. મ. જોશી મરાઠીમાં લખેલા " હિન્દુ સમાજશાસ્ત્ર " માં જન્મ ઉપર જ્ઞાતિ રાખવાના ધોરણનો કેટલાક અનુવંશ ગુણુ ધર્મનું સમર્થન કરનારા પશ્ચાત્ય લેખકોના આધારે બચાવ કરે છે, પણ અનુવંશ તથા પરિસ્થિતિ એ બન્ને તત્વોએ માનવ સંસ્કૃતિમાં ફાળો આપેલો હોવાથી અને તેમાં પણ પરિસ્થતિ અનુકૂળ મળતાં આનુવંશિક દુષ્ટ ગુણધર્મ જેમનામાં હોવાનો સંભવ હોવાનું આનુવંશશાસ્ત્રજ્ઞો માનતા હોય તેઓ સમાજના ઉત્તમ અંગ તરીકે વિકસી શકે છે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે તેથી હું કોઇ પણ વ્યકિતની ઉન્નતિ અગર અવનતિ માટે અનુવંશને બદલે પરિ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્થિતિ (environment) ને વધારે મહત્વ આપું છું. અનુવંશની કલ્પના તદ્દન નાખી દેવા જેવી નથી, અને તેથી સુપ્રજનનશાસ્ત્રના ધોરણે સ્ત્રીપુરૂષોએ પુખ્ત ઉમરે પરસ્પર યોગ્ય આકર્ષણ તથા પ્રેમને અનુસરીને લગ્ન કરવા ભલામણ કરૂં છું. આમ અનુવંશ તથા પરિસ્થિતિના સમન્વયમાં સમાજનું કલ્યાણ છે.

એક આક્ષેપ

જનાવરોની ઓલાદ સુધારવા આપણે ઉત્તમ પિતાની ખોળ કરીએ છીએ પણ માનવની ઓલાદ સુધારવા ઉત્તમ માતા તથા ઉત્તમ પિતાના લગ્ન કરી સુપ્રજનન કરાવતા નથી એવો એક આક્ષેપ સર્વ માનવસમાજને લાગુ પડે છે. અને પ્રેમલગ્ન કરનાર પાશ્ચાત્ય સમાજ અને ગોઠવેલાં લગ્ન કરનાર પૌર્વાત્ય સમાજ બન્ને કેટલેક અંશે એ આક્ષેપ માટે જવાબદાર છે. સ્ત્રીપુરૂષના આકર્ષણનો હેતુ સુપ્રજનન છે એ વાત જો ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો યુવક યુવતીઓ તથા તેમના પાલકો સુપ્રજનનને લાયક જ લગ્ન કરી જન્મતાં બાળકોની સુઉછેર કરે અને સમાજને બોજારૂપ થાય એવી વસતિ દુનિયામાં જન્મ ન પામે. માનવસુપ્રજનનમાં શારીરિક, માનસિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક તથા સાંસ્કૃતિક લાયકાત સાથે એવી લાયકાતના વિકાસ માટે લાયક પરિસ્થિતિની પણ આવશ્યકતા રહે છે એ વાત પણ ભૂલવી ન જોઇએ. ફકત શારીરિક બળવાળા માનસિક બળવાળા આગળ પરાજય પામે છે એ રોજનો અનુભવ છે.

પ્રજા લાયક કેમ બને

પ્રજાને લાયક બનાવવા માટે ગામે ગામ યોગ્ય વ્યાયામ શાળાઓ તથા શરીરને આનંદ સાથે કસરત આપે એવી સ્વદેશી ઓછી ખર્ચાળ રમત ગમતોનો વિકાસ જરૂરનો છે. દારૂ નિષેધ તથા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુદાં જુદાં વ્યસનોમાંથી મુક્તિ સમાજને શ્રેષ્ઠ બનાવવા માટે જરૂરનાં છે. પૂર્ણ યુવાવસ્થા સુધી બ્રહ્મચર્ય તથા લાયક ઉંમરે લગ્ન થતાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યની જરૂર તેટલી જ છે. સંયમ એ આપણા સમાજજીવનનું કેન્દ્ર છે. સત્ય અહિન્સા તેના પાયા છે.

જીવન વિભાગ

નિદાન ૨૫ વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય, ૨૫ થી ૫૦ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમ ૫૦ ઉપરાંતની ઉંમરે ધંધામાંથી વાનપ્રસ્થ થઇ તેમજ લૈંગિકજીવન અને પ્રજોત્પત્તિ બંધ કરી સમાજસેવા તથા લોકસેવા અને ૭૫ વર્ષ પછી પ્રભુમય જીવન ગાળી, આત્મકલ્યાણ કરવા માટે વનમાં ન જતાં વસ્તુતઃ સર્વસંસારત્યાગ એ હાલના કાળમાં માનવ-જીવનના ઉત્તમ ચાર આદર્શ વિભાગ થઈ શકે એમ છે. એ આદર્શનો અમલ જે તે વ્યક્તિ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કરે અને સમાજનું તેમજ પોતાનું કલ્યાણ સાધે તો આપણો સમાજ ઉન્નત થાય. જેમ સમાજમાં ઉચ્ચ દરજ્જો તેમ પાળવાનો સંયમ વધારે એ આપણી સમાજરચનાનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે તે લક્ષણ નવસમાજના સર્જનમાં લુપ્ત ન થાય તે જોવું જોઇએ.

સુ-લગ્ન

સુપરિસ્થિતિની દષ્ટિએ સંસ્કારી કન્યાને અસંસ્કારી પરિસ્થિતિમાં રહેવાનો વખત આવે એવા યુવક સાથે તેના લગ્ન અયોગ્ય ગણાય અને તે થનારી સંતતિની ઉછેરને મારક હોવાથી નિન્દ્ય મનાય અને તેથી કેટલાંક સનાતનીઓ પણ અમુક મર્યાદામાં અનુલોમ લગ્નની તરફેણ કરે છે પણ પ્રતિલોમ લગ્નનો નિષેધ કરે છે. ઓગસ્ત કોંત તત્વજ્ઞાનીઓ તત્વજ્ઞાની વર્ગમાં લગ્ન કરે એમ કહે છે તે સવર્ણ લગ્નની તર-ફેણ કરનારને અનુકૂળ આવે છે, પણ તે વિચારસરણી સાંકડી જ્ઞાતિસંસ્થાને લાગુ ન પડે એ ભૂલાં જવાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મી. જોશીની બીજી દલીલ

જેમ જીવન ચલાવવામાં વધારે આર્થિક સવડ તેમ પ્રજોત્પત્તિ વધારે થઈ વસતિમાં વધારો થાય એમ હોવાથી સમાજના મસ્તક, બાહુ તથા ઉરૂ રૂપ વિદ્યાવાન, બળવાન તથા અર્થોત્પાદન કરનાર વર્ગ માટે ઉત્તમ ધંધા અને પરિચર્યા કરનાર મજૂર તથા અસ્પૃશ્ય માટે નિકૃષ્ટ ધંધા રાખવામાં કાંઇપણ ગેરવાજબી થયુ નથી એમ શ્રી. જોશી જણાવે છે. પરંતુ માનવ માત્ર સમાન છે. અને સર્વને નિર્વાહનું સાધન સરખી રીતે મળવું જોઇએ, નિદાન એવું સાધન મેળવવાની તક મળવી જોઇએ એ દૃષ્ટિએ તેમની દલીલ નિરર્થક છે. કેળવણીથી કનિષ્ઠ ઉત્તમ થઇ શકે છે અને સંસ્કાર પામી શકે છે,

સ્ત્રીઓનું આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય

મી. જોશી સ્ત્રીઓની આર્થિક સ્વતંત્રતાને સ્વીકારતા નથી. માતા તથા પત્ની તરીકે છે તે સ્થિતિમાં સ્ત્રીઓ રહે એમ કહેવાનો તેમનો ભાવાર્થ છે. અમુક મર્યાદામાં સ્ત્રીઓનું આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઇએ તથા પ્રસંગ આવે પોતાનું તથા સંતતિનું પોષણ કરવાની શકિત દરેક સ્ત્રીમાં હોવી જોઇએ એ વાત હવે લગભગ સર્વમાન્ય થઇ છે. સ્ત્રી વ્યભિચાર કરે તો તેને કાઢી મૂકાય છે. અને પુરૂષ વ્યભિચાર કરે તો તે તરફ સમાજ આંખ આડા કાન કરે છે અને સ્ત્રી તે સામે કંઇ પણ કરી શકતી નથી તેનું કારણ તેની પરાવલંબી સ્થિતિ છે. સ્વાવલંબી સ્થિતિ થતાં સ્ત્રીઓ પુરૂષના વ્યભિચારને ચલાવી નહીં લે અને પુરૂષને સુધરવાની ફરજ પાડશે અથવા તેનો ત્યાગ કરી પોતાનું ફોડી લેશે.

વૈજ્ઞાનિક સમાજ કલ્પના

વૈજ્ઞાનિક સમાજ કેવો હોવો જોઈએ તે બાબત મી. જોશી બર્ટ્રાન્ડ રસેલનો અભિપ્રાય ટાંકે છે. તે કહે છે કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"સત્તાધીશ વર્ગમાં (Governing Class) જે વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ થવાનો હશે તેમને જુદું શિક્ષણ અપાશે; તેમાંથી કેટલાકની પસંદગી જન્મ પહેલાં, કેટલાકની જન્મ્યા પછી ત્રણ વર્ષમાં, અને થોડાની ૩ થી ૬ વર્ષની ઉમર સુધીમાં ત્રણ પ્રકારે થશે. તેમનો આહાર માતાપિતાની મરજી ઉપર રાખવામાં આવશે નહીં...વૈજ્ઞાનિક સમાજમાં ઘણુંખરૂં સર્વ શાસ્ત્રીય (Scientific) જ્ઞાન બહુજનસમાજથી ગુપ્ત રાખવામાં આવશે. શોધખોળ કરનાર વર્ગ સૌથી ઉચ્ચ ગણાશે ને તેમને માટે એ જ્ઞાન અનામત રહેશે. બુદ્ધિ અને સમાજને વફાદારી એ બે ગુણને ઘણું માન મળશે." બર્ટ્રાન્ડ રસેલ 'Scientific Outlook' નામના ગ્રંથમાં ગર્ભને પણ અમુક પ્રકારના રસાયણિક ઈન્જેકશન આપી ભવિષ્યનો શાસક વર્ગ આજ્ઞાધારક અગર શાસક બુદ્ધિવાળું બાળક જન્માવી શકશે એમ પણ માને છે, તેમ ખોરાકની માનવના સ્વભાવ ઉપર અસર થતી હોવાથી જુદા જુદા વર્ગના આહારમાં પણ ભેદ રહેશે એમ કહે છે

બર્ટ્રાન્ડ રસેલનું આ ભાવિમાં ડોકીયું કેટલે અંશે ખરૂં પડશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે પણ scientific planned societyનું વલણ સ્વાર્થી શાસક વર્ગ કેવુ રાખવા માગશે તેનું એ ઘોતક છે.

સમન્વય સરળ થશે

જો બર્ટ્રાન્ડ રસેલની કલ્પના સ્વીકારવામાં આવે તો આપણી સમાજવ્યવસ્થા તથા ભાવિ શાસ્ત્રીય સમાજવ્યવસ્થાનો સમન્વય સહેલાઈથી થશે અને આપણા સમાજની હજારો જ્ઞાતિઓ ઝળી જઈ અમુક હેતુપૂર્વક અમુક કર્તવ્યકર્મ બજાવનાર વર્ગ તરીકે જુદા જુદા વિભાગો અસ્તિત્વમાં આવશે તથા તેમની વ્યવસ્થા વિજ્ઞાનના પાયા ઉપર થશે. ભાવિના ગર્ભમાં શું છે ચોકકસ કોઈથી કહી શકાય તેમ નથી. તેથી સારાસાર વિચાર કરી જે તે નિર્ણય ઉપર આવવાનું હું વાચકને જ સોપું છું.

— સમાપ્ત —

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

८०ग
३८

गुरुकुल कागड़ी विश्वविद्यालय,
हरिद्वार

पुस्तक लौटाने की तिथि अन्त में अङ्कित है। इस तिथि को पुस्तक न लौटाने पर छै नये पैसे प्रति पुस्तक अतिरिक्त दिनों का अर्थदण्ड लगेगा।

१००००.६.५६।
३६,८७१

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय, गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar